नं० ६-६१-घ

प्रायश्चित्तविवेकः (धर्मशास्त्रम्)

१५ ... नहीं है

नं० ६५१-घ

पत्राणि १८२+४=१८६

पत्र १८६ हैं

प्राश्चित्तविवेकःशूलपाणिकृत

भल
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥श्रीपरमात्मने ॥ नित्यकृत्यदुरितस्वधर्मवरणानुध्यानहीनात्मनां तत्तद्देहनिषिद्धजन्मनिचयानुध्यानतिष्ठा
वतां ॥ लोकानां कलिकालदुष्टकलुषध्वंसार्थमेषाधुना प्रायश्चित्तविवेकमत्र विदधे श्रीशूलपाणिः सुधीः ॥ १ ॥ अथ प्रायश्चित्त
निरुक्तं ॥ तत्रांगिराः ॥ प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ॥ तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतं ॥ निश्चयसंयुक्तं पाप
क्षयसाधनत्वेन निश्चितमित्यर्थः ॥ तथा हारीतः ॥ प्रयतत्वाद्वोपचितमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तं ॥ तेन पापक्षयमात्रसाधनं
कर्म प्रायश्चित्तमिति प्रायश्चित्तलक्षणं ॥ मात्रशब्दात्तुलापुरुषोऽश्वमेधादिप्रावृत्तिः ॥ ननु किं पापलक्षणं ॥ उच्यते ॥ चोदनालक्ष
णोऽर्थो धर्म इत्यस्मिन्सूत्रे वैदिकप्रतिपाद्यो योऽर्थः स धर्म इति धर्मलक्षणं कुर्वता ऽकारेण जैमिनिना वेदैकप्रतिपाद्यो ऽनर्थोऽधर्म इ एम
त्यधर्मलक्षणं सूचितं ॥ अनर्थश्चानिष्टसाधनं ॥ तथा चोक्तं लाघवकृता ॥ कोऽर्थो यात्सदुःखापाकोऽनर्थो योऽनत्सदुःखापादितः ॥ ननु पा १
पसत्तायां किं प्रमाणं ॥ न तावद्देहः तस्य क्षापेक्षायोग्यो ते वा प्रामाण्यानानवद्दुरितापूर्वेक्षापेक्षायोग्यत्वं वा न वा नित्यकर्माकरणस्य
निषिद्धाचरणस्य च वेदोक्तवस्य पापसाधनत्वानुपपत्तेः स्यात्तस्य तथाविधदुःखालाभेनासिद्धेर्नवावदन्नमहाकपवात ॥ नु

नुच्यते ॥ यो ब्राह्मणं प्रत्युरेत्तं शाते न यातयोदिति स्कन्दोलिंगं रूपकं तेल्वेगाणं यातनं योः साध्यसाधनं सावो वा गम्यते । हे उहे तुसेम
न्तोलिंगि · जिस्मरणादिति ॥ यथोक्तं ॥ अघाविकारणेन यावाप्यपिकोवित्यं वाम्याकृवित्तजोयपातरवागम्यते । यथा यात्तवल्क्यः । विहित
स्यानुष्ठानान्निंदितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेंद्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ मनुः । शारीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचि
कैः पक्षिमृगतां मानसैरंत्यजातितां ॥ तथा हरिश्चरितैः कवितनप्रवेरुत्तैः मृषा । प्राप्नुवंति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययं । तथावि
स्मपुराणं ॥ नरके कर्मणां लोपादिवमाह्मेनोपिरण ॥ तथा यम ॥ सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेयकृन्नरः । पतितैः संप्रयुक्तश्च
न घोरगुरुतल्पगः । एते पतंति सर्वे तु नरके घनपूर्वशः ॥ अत्र नरके सुरापादयः पतंतीति सुरापादीनां पतनकर्तृत्वावगतेः ॥ कर्तृ
त्वं च साधनविशेषः अतः सुरापानादिविशिष्टस्य पुरुषस्य पतनसंबंधविशेषणस्य सुरापानादेः सर्वत्र पतनसाधनत्व
मवगम्यते । सत्यरहस्यप्रागनाप्तया न प्रवृत्तनालनतेतालिवत । एवं वा रिदृच्याप्रमाप्नोति इत्यादावपि । नरकसाधनत्वं स्यकापोव
यानावात कथं शाब्दार्थवादानिति नितिवत्त । शंभवादिदोषणं तत्पतितत्वं मे । यथा पातनासाधनार्थवादेणोल्लवदिति व्यप्रातिवा

श्रु.ल. धिः। तथा नरकसाधनात्सुरापानान्निवर्त्तेतेति। नित्यापि यस्याकरणे प्रत्यवायं प्रसक्तेन कर्मणि प्रवर्त्तेतेति विध्यंगीकारेणैतस्या
२ य वा। यत प्रसाधनं तत्र ताव प्रत्यवायपरिहारसाधनमिति लोकादेव गतत्वात् अर्थात् प्रत्यवायपरिहारस्यापेक्षितस्य तदर्थिनो
ऽधिकारेण नित्येन निषेधेयिनद्यहरहः संध्यामुपासीतेत्यादौ जीवनस्य संध्योपासनं प्रत्यवगमात् जीवनवतोऽधिकारः न
कल्पं जंतरूपेदित्यादौ निवृत्तिमतोऽवलंबाप्रवृत्तिरधिकारिविशेषणं। तथा चोक्तं मननापि प्रवृत्तस्य मनेवेष्टावतापि वा। प्र
दनागतलावस्यवर्जनं तन्निवर्त्तनमिति। अतः कथं प्रत्यवायपरिहारार्थिनोऽधिकार इति। उच्यते। प्रत्यवायपरि
हारस्यापेक्षितत्वाज्जातेष्टिवत् संवलिताधिकार एव तद्विध्यति। तथा च जाबालः॥ कृपे केवि उपान्नस्य उरितस्य प्रवर्त्त रम
ते अनुत्पत्तितये वान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते॥ नित्याकिंपांतये वान्ये अनुषेग फलं भ्यति॥ अनुत्पत्तिमित्यनेन न प्रत्यवा २
वायपरिहारफलमित्युक्तं। अथ वा प्रायश्चित्तविधिवदेनिसत्तन्यायेन पापेवादिकपायपक्षया पापिनोऽधिकारेत्व तदेवाव
धयः पापसत्तां बोधयंति॥ तथा वांगीरः जपन्नपद्दयोरिस्य क्षमः संवेत्प्रपोऽहजि। तद्रूल्याणमाति चतस्यं वेमायंव्ययोह

हिति ॥ पापं चेत्पुरुषः कृत्वा कल्याणमतिपद्यते । मुच्यते पातकैः सर्वैर्महाभ्रैरिव चन्द्रमाः । कल्याणं प्रायश्चित्तात्मकः ॥
तपसैतीति विशुद्ध्यति कर्मणां वा परिक्षयात् । तस्मात्कर्त्तव्यमेतैस्तु प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥ कर्मणां भोगेन परिक्षयादित्य
पेः । अपरं स्मृत्यन्तरेत्तपमिति । ननु किं पापोत्पत्तिकारणमनुच्यते । विहिताकरणं निषिद्धाचरणं च पापकारणं
तदाह मनुः ॥ अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ प्रायश्चित्ताह
ताज्ञापनेन पापसंगं प्रतिपादयति । याज्ञवल्क्यः ॥ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां न
रः पतनमृच्छति । ननु इन्द्रियार्थेषु प्रसंगस्य कथं पृथगुपन्यासः । इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत कामतः । इत्यनेन मनुना
तस्यापि निषिद्धत्वात् । इन्द्रियार्थेषु प्रसंगात्यागस्तेन याधिक्याधेमिश्रमाति वल्पनाः । तदसत् । अस्यासस्यारघ्रा
पेक्षत्वात् । तथा विधिः ॥ अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात् कृत्वा कर्म विगर्हितं । तस्मादिह मुक्तिमन्विच्छन्द्वितीयं न समाचरेदि
त्यनेन मनुवचनेन पापोन कृत्यापत्तेः । उच्यते । इन्द्रियार्थप्रसंगमात्रस्य कार्यतया दृष्टातिशयोत्पत्तेः । तथापि

प्र ल
३
३

पापोत्पादकप्रतिपादनायेमिदं। पयापेठोनासः। अत्र तमसि शप्यमानः कृच्छ्रं मासं समाचरेत् पातके ऽ महापातके
त्रिगुणं मासं कृच्छ्रमिति। तथा मनुः॥ अवकीर्णालरवरैर्दकोत्राप्ये: कव्यादिरेव चा॥ नराब्योषु वै एतेष्व प्राणायामेन भु
ध्यति॥ नवद्वंसागत स्यापोनिषिद्धो तपोरगतः प्रासताविनानि वधानुपपत्तेः। दृश्यमानानि शप्यमानपोश्चतल
मेत्वे नाकन्देत्वात्॥ नवच्युतादिवत् पूर्वोत्पन्नदुरितमेव कोपापोत्पादकप्रकरणे पागतौ कृता हीनां तत्पातिए
गमेमेव कप्रकरणपापत। अत्रयोदृपापेप्रसंगाविनापिदंशगति शप्योदृश्यते यथामहर्षेमोऽव्यस्य वीरणत
शापपूर्वे मूलेनिपातनं। तथाल त्तस्तव्यजनर कृतस्यापि परिहितस्यत कृकेरणत कृरणमतकर्यंतत्वापेत्वमि
तिननपापेयमेवकृतंदृयापेप्रसंगाननित मुनिरणपोत्पन्नत्वात। अतहि विधेयायकारणं। एतेनपहातमेनाक
शिपस्यात्कुप्रा प्रातिषकृस्यसेवनमिति द्विविध्यं। तत्राधिकत्वेन। नादृत्पनेन ब्राह्मणादिचांडलांतानां सर्वेषां पायं
दर्शयति। अत्रापि चवांडातादीनामपि विधिनिषेध अपपाद्दवतः। स्वजातिशावनं सर्वेषु रणमाम्नितिकाव्यवहारत्व

रम
३

हिंरयरायमाननन्त्रमन्त्यपोषणं प्रधानकर्मपरिवर्जनमिति चांडालधर्मः। तथा मनुः। ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनु
पस्कृतः। स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणं। अतो वेदार्थेष्वव्यवहारिणामेव प्रायश्चित्तोपतान चांडालादीनामिति प्रत्यु
क्तं॥ ॥ अथ पापकर्मफलनिर्देशः॥ ॥ तत्र मनुः। शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवं। कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्य
माः॥ मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभं॥ वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकं॥ गतिर्देहप्राप्तिः। हारितः। यस्मिन्यस्मि
न्वयःकाले करोति शुभाशुभं। तस्मिंस्तस्मिन्वयसि शारीरं वाचिकं मानसं चाप्नोति। याज्ञवल्क्यः॥ अनंताश्च यथा भावाः श
रीरेषु शरीरिणां। रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनां॥ विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते॥ इह वामुत्र वैकेषां ताव
त्तत्र प्रयोजनं। रूपाणि बंधनुत्वादीनि। प्रयोजनं प्रयोजकः। अशुभलतकर्मणां देहत्रितयप्राप्तिः पापकर्मयक्कावियुध
मोत्तरा। तत्र कृत्स्नं देवग्न्धमानि शरीरमात्मावाहिकं। लुद्धेवृजंतिभूतानि नीरेण्यं स्वात्स्यात्स्या विग्रहात्। तथा। आत्मातिवाहिकः संज्ञो
सो देहो नवति मातापितोर्वा केवलं तन्मज व्याणां नान्येषां प्राणिनां कथित। तथा प्रेतपिंडैस्ततो देहमाप्नोति तागोवासी

मूलं ४ गादेहमिति श्रोत्रे कर्मादेव न संशयः ॥ प्रेतपिंडान्दीयंते यस्य तस्य विमोक्षणे श्मशानिकेभ्यो देवेभ्यः आकल्पं नैव विद्यते ॥ तत्रास्य
यातना घोरा क्षुत्तृष्णा तवातातया दुःखार्तातः ततः सपिंडीकरणे बांधवैः यत्कृते नरः ॥ पूर्णे संवत्सरे देहमतोन्यं प्रतिपद्यते ॥ ततः स
५ नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्मणा ॥ तत्कृते न्यून्यूनस्तु करणे दिव्यमर्थः ॥ प्रेतशरीरं च पूर्वदेहस्य मत्वं तावन्मतं ॥ यथा मोक्षे य
पुराणे ॥ वायव्यग्राहिता दूर्यं देहमन्यत्प्रपद्यते तत्कर्मयातनार्थं नमातापितृ संततं वा तस्य भावे नवप्पावस्थासंस्थानं प्रा
नवं यथा ॥ कर्मानुरूपं तत्कालतत्त्वं ज्ञानमनुभवति ये ॥ आदिशरीरं प्राप्य यावत्कर्मशेषे ऽपि तत्र क्षणे ऽपिंतं मनुष्यशरीरं
प्राप्नोति ॥ यथा विष्णु ॥ अत्र यत्नरके जन्मतद्दुःखानां तपसे च अज्ञानाना माप्येलक्षणे निवर्तितानुद्यतियातनः ॥ ब्रह्मह एम ४
यक्ष्मा ॥ सुरापः श्यावदंतकः ॥ सुवर्णापहारी कुनखी ॥ तल्पगो दुश्चर्मेत्याद्युक्तं यामनः ॥ एवं कर्मविशेषेण जायंते लक्षि
ताहिताः ॥ जडमूकांधबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ सुवर्णचोरः कौनख्यं सुरापः श्यावदंततां ॥ ब्रह्महा क्षयरोगित्वं
दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगाः ॥ अत्र यत्नरकाः ॥ तत्र मनुः ॥ तामिस्रमंधतामिस्रं महारौरवरौरवौ ॥ नरकं कालसूत्रं च महानरकमे

वच संजीवनमहावीचितपनं संप्रतापनं। संघातं च सकाकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं लोहशंकुमृजीषं च पंथानं शाल्म
लीं नदीं। असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च। यातीति पूर्ववचनमनुवर्त्तते। तामिस्रान्धतामिस्रे धकाराणान्धतामिस्रेति
विडावकाः। महारौरवरौरवौ पतत्पृष्ठमौ वत्से वहन्नान्मको। कालसूत्रं कुलालचक्रसूत्रं छेदनरूपं। महानरकोऽत्र महतीस
वेष्ट्रकारिपिडा। संजीवनं यत्र संजीव्य पुनर्म्मार्यते। महावीची यत्र महाकल्लोलैर्न्नीयते। तपनोऽत्राग्न्यादिदाह
त्मकः संप्रतापनः कुंभीपाकः संघातोऽत्र संततं बृतदेशे बहूनामवस्थानं। काकोलः काकैस्तप्तपत्रा कुड्मलं कुतिः संपी
डनं पूतिमृत्तिका पत्रपुरीषादिगंधान्वितमृत्तिका। लोहशंकुः सूचीतोदनं। ऋजीषं पेषपवनयन्त्रं यो यत्रापंथा यत्रा
ह्यते शाल्मलं यत्र शाल्मलिकंटकैर्मृद्यते नदी यत्र तप्तवालुकापते वैतरण्यादिकापथा जनमज्जनोः। नदी वैतरण्याख्या नाम
दुर्गंधा रुधिरवहा। उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरंगिणी। असिपत्रवनं यत्र पत्रैर्वेणीविदार्यते। लोहचार
कोपत्रनिगडबंधः। लोहदारकं सततबाधातः। तदाद्यकम एवार्थः। अन्ये चान्या मार्कण्डेयपुराणे यमादिषु दृष्टव्याः॥ ११

प्र.त अप्रायश्चित्तात्तु पापानि लोपः॥ ॥तत्रापि गौतमः। अथ खल्वयं पुरुषो याप्येन कर्मणा लिप्यते। यथैतदयाज्ययाजन
५ मतस्यतक्षणमवद्यवदनं शिष्टस्याक्रिया प्रतिषिद्धसेवनमिति। तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति मीमांसंते। न कुर्या
5 दित्याहुः न हि कर्म क्षीयत इति। कुर्यादित्यपरे। पुनस्तोमेनेष्ट्वा पुनः सवनमायान्तीति विज्ञायते व्रात्यस्तोमैश्चेष्ट्वा तरति सर्वं पा
प्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते अग्निष्टुताभिशस्यमानं याजयेदिति। वाक्येनाहेतोर्येनानं न कुर्यादित्याहुरि
त्येतेन पूर्वपक्षो दर्शितः। अत्र हेतुः न हि कर्म क्षीयत इति। सोऽयमन्ते त्वेकं कर्म कृत्वा स्वाद्वादित्यपथेः। कुर्यादित्यपरे इत्यनेन
सिद्धान्तो दर्शितः। पुनस्तोमादीनां सिद्धान्ते दर्शनादिति हेतुः। एतेन विचार्य प्रायश्चित्तमनुष्ठेयमिति निर्णीतं तथाच हारी राम
तः क्षीरोपस्वेदनं निर्णोदनमूत्रातनादिभिर्वासांसि शुध्यंति। एवं तपोयज्ञदानव्रतैः पापकृतः शुद्धिमुपयांति। अथा ५
प्यमानादेव धातवोऽग्नौ दीप्येत्यस्मात्तु संतान्येहाद्योतादियादि प्रमादादशुद्धं कृत्वा सद्यः शोचमारभेत। मनुराव
दिति व्यसनतो निस्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये। तथा तस्यायफलान्यपि धायाहतुः शंखलिखितौ। तस्मात्कर्तव्यमेवे

हष्टा प्रायश्चित्तविशुद्धये ॥ तद्विषये गौतमः । व्यतिक्रमाद्यथा पात्रे दोषोत्पत्तिर्नेतीरिह । प्रायश्चित्तात्तु येवेह दोषक्षयरि
ति स्मृतिः । अतो गौतमः तत्र न्यायाद्देवा येवा दृक्वा यत्क्षय कामिना प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति निर्णीतं । यद्यपि प्राय
कर्मनिमित्तवतोऽधिकारमाह । बृहस्पतिः । विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । प्रायश्चित्तं यत्क्रियते तन्नै
मित्तिकमुच्यते । इति । तथापि च्छया देवाकाम्यमानत्वात् तज्ज्ञानेऽपि वत्सेव लिप्ताधिकारः ॥ अत एव जाबालः । का
म्यानां स्वफलार्थे च दोषघातार्थमेव च । अतः काम्यं नैमित्तिकं च प्रायश्चित्तमिति स्थितिः ॥ ॥ अथ अकामा
कामकृतविवेकः ॥ तत्र मनुः । अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्श
नात् । अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः । अकामतः इति सा
धारणोऽयं निर्देशः । अकामत एव प्रायश्चित्तविधिमिति पूर्वेषां पिता कर्मे कृतपीतिनिमित्त द्वारा नदर्शितः । हेतुमाहाङ्क
तिनिदर्शनादिति । अङ्गिराः । इह यदि नस्नाता तावके त्पाः प्रायश्चित्तमन्वीना वागत्य वदत भरणहन्तीताम सत्र ज्ञायते

मलो॥ मुपाधावन्तस्मादुग्रायोपदध्यं पापद्धरिति। अश्लीलानि गुणं प्रहीं प्रापबुद्धिपूर्वकं अन्यो पतितः स्वादपि तु दृष्टं वते प्रज्ञापानिरूप
६ ह्याद्व्यंकर्मे प्रायश्चित्तं दृष्टं वान्। अतः कामकृते पापे प्रायश्चित्तमित्यर्थः। कामाकामतेर्दृष्टेन प्रायश्चित्ते तेर्दृ माहाकामतर
८ ति। वेदान्यासः कामकृत पापायश्चित्तापेक्षया तपुण्याणे श्वतोपतत्करणं। अन्यषामापिदर्शनात्। पथ्याविधेः पापश्चित्तान्ते
रित्यर्थः। ननु मोहादिति मोहशब्द वृन्दे वेद बुद्धिपूर्वो व्यतिक्रमः। उच्यते पंडितैर्नित्यं गुणगे शंशायापनदृतितविष्य
गुणनव वचनात्। ज्ञातिबुद्धिपूर्वे व्यातिक्रमो मोहइतिनिरूकनः। तन्न। कामनासामर्थ्यादेव बुद्धेर्लोनात्। उच्यते। भद्रस्पप्राल
णी मोहादूध्वत्रेस्पारोमुह वैचिंत्यइति धात्वर्थानुसारेण ज्ञानमात्रमोहः। पत्र च कामनाशब्दोपितत्र तद्विध्यगुणगेहां राम
कैनितो मोहशब्दोनमान्यः। किं तु धर्ममूढत्वं मोहः। सचाधर्मेबुद्धो तस्यामप्यकृत्तेअरगमतरूढो ऽनयमः। यथाब्याद्धृ मोह ६
धर्मविमूढत्वं मानस्वामानि मानिनाम् एवं च तद्विध्यगुणगोपबुद्धि शब्दोपधर्मज्ञानमेवातिधत्ते। तस्य धर्मज्ञानेपायगोत
गार्थमिदं मोहादिति। याज्ञवल्क्यः प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्॥ कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते। काम

तद्धनिच्छत्ता न कृतपापप्रायश्चित्तेनाकामकृतपापापगमो न तत्त्ववातिकिं तु व्यवहार्यतामात्रं । ननु सति पापे कथं व्यवहा
र्यता । अत्राह वचनात् । अत्र यमतिप्रापः अदृष्टप्रायश्चित्तानुष्ठानेनादृष्टपापक्षयात् । सततापणे स्पर्शेन दर्शनेनादिना बुध्य
वहारे दुष्टत्वात् । न चैतेनाननुतापिनामस्य नाद्य व्यवहारोऽपि वचनार्थापत्या । ननु नाविज्ञाता इति सविता माह पापस्य द्वावेन्नव्यवहार्ये
तेति । अत्र यथा वाऽत्र वाऽत्र कामप्रवृत्तपापयोः कृतसंस्पर्शे प्रायश्चित्ते न कामतोऽपि पापकृत्यो नवत्येव । किं तु व्यवहार्यो न नव
ति पापानां विपि वचनात् । यथाऽह मनुः । बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः । शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसे
दिति । याज्ञवल्क्यः ॥ शरणागतबालस्त्रीहिंसकान्न संवसेन्न तु ॥ चीर्णव्रतानपि सतः कृतघ्नसहितानिमानिमानाकृ
तान्येतेन नांश्चैव न ग्राह्यस्तत्कार्हिविहितमतद्वचनमज्ञानकृतमहापापे वोद्धव्यमिति । तथैव मनुः । सर्वेत्र मतः क्रोधि
मवाप्नुयाद्विनिर्देशेनात्वात्र्यवहार्यतावचनं निर्दार्थमित्याह ॥ नित्रकृतच्छ्रु । पापकृन्मेणाद्विदपं जन्यते शरीरेण तमप्रा
पत्यं श्रावणानं प्रायं तत्र स्पर्शेनादिवेदितुं कर्मणि वाऽनर्हत्वलक्षणं तेनात्र कामनाकृतः केवलशरीरकृतदोषः प्रा

श्र.ल.॥ ७ प्रायश्चित्तेनापनीयते जन्मांतरं कृतं दुरितमस्येवात्मनः शरीरांतरस्यारम्भकत्वाधिकारित्वमात्मगतं च यावत्तोगादेव क्षीयपते न्न
कामकारकृते प्याहुरेकं श्रुतिदर्शनादिति मनुवचनविरोधात्। उक्तश्रुतिविरोधाच्च। नन्वज्ञानप्रतियोगितया ज्ञानस्येव कर्म्यकाम
तातिक्रम्यमुच्यते। तुष्यते। ज्ञानकामनयोर्व्याप्तिचाप्यदर्शनाद्येमिरांत यथाहि। ज्ञाने प्रवृत्त्यंगं कामनां न व्यतिचरति कामना
द्धैव ज्ञानस्य प्रवृत्त्यंगत्वात्। न च व्यत्या कारकृते व्यतिचारः। तत्र सतोपि ज्ञानस्याज्ञानसमानत्वात्। कामनापि ज्ञानकारण
कात्कर्यं ज्ञानं व्यतिचरिष्यति। न घृत्याते कामनातवाति। अत एव च चिकीर्षां न कश्चित्कामनां मन्यो निरशीति। नत्तु रूपं श्रुतिचार
देवान्यताल्लातात्। अतएवांगीरः। अकामतः कृतोयापे प्रायश्चित्तेन कामतः। स्यात्त्वकाम कृते पल्लद्धिग्रणं बुद्धिपूर्वे एम
कौ। अकामतः कृते पत्यापश्चित्तं न तत्कामकृते वोद्धव्यं। किंतु बुद्धिपूर्वकृते तद्दिगुणं कर्त्तव्यं। अत्र कामकृतत्वेन वक्तव्ये बुद्धि
पूर्वकृत्यतिदधाति। जिकन स्मृतिविधायापस्नुत्पद्यते क्वावद्वानकामनात्यां। क्वचित्केवलकामनया क्वचि ज्ञानकामतात्य
तिरेकेण। तथाहि। ब्राह्मणं ज्ञानन्त्वेव कश्चिद्धति। क्वचिच्छ द्यारितमेव व्यक्तिमात्रज्ञानाद्दुहंतव्यज्ञात्मपरिज्ञाने हनन काम

न पार्हति। कोचित्प्रमादात्। ज्ञानकामनयोरन्योन्यापि तत्कृतेन नाप्यैमिषु प्रक्षेपे एणेति। तदसंगतं॥ न कामनापूर्वकत्वं कामकृ
तत्वं। रेषु प्रक्षेपकामनापूर्वकप्रवृत्तस्य प्रमादकृतेपि चूल्लवधे सत्त्वात्। किं तु कामनाविषयत्वं तद्विशेषणेन ज्ञातस्य सं
भवति। यत्र मृद्भ्रमेण सामान्यप्राणिज्ञानेन वायोर्वधः न तत्र बूल्लवधस्य कामनाविषयत्वं जातिविषेषस्याज्ञाना
त्। एवमन्यत्रापि यवधकामनायामपि यत्र तोयस्य कर्मविशेषस्यापायविशेषजनकत्वं तत्कामतात तद्ज्ञानं न व्याति वा त्वे
वा न्यत्रतो द्विविधमेव यायं कामकृत मकामकृतं वेति एणन देवज्ञानाज्ञानकृतमुच्यते॥ तथा च बृहस्पतिः। कामाकाम
कृता चैव यातनं द्विविधं स्मृतं। भूषा पेत्यायां वैवं निःकृतिर्द्विविधा स्मृता॥ हारीतः॥ मनसा संकल्पयति वाचाभिल
पति। कर्मणा चोपपादयति। इति त्रिविधं कामकृतं। तस्मात् कामकृते प्रायश्चित्तं कामकृते यैके। अकामतायस्मा
यश्चित्तमुक्तिर्वं तत्र कामकृते किं तदाधिकमित्यपेक्षायां मन्वादिस्मृतिषु यदधिकमाम्नातं तत्रैव कर्तव्यं। अत उपदेशेत्युर्द्धे ग
एयमाहागिरा। स्यात्त्व कामकृते पत्नद्विगुणं तु द्विपूर्वकं इति एवं यत्कामकृत्युक्ते तदकामतो अत उपदेशे द्विगुणं मह नीयांप

प्रा.त
८

नकामतो मरणमेवाविहितमप्रितत्र कामकृतप्रायश्चित्तस्य द्वादशवार्षिकादेर्द्विगुणं एवं मरणेन सह विकल्पितं कर्तव्यं
यथा ब्रह्महत्याव्रतमतिदेशमाह व्यासः॥ गत्वैतदेवानुचीर्णं गुरुतल्पमकामतः। कामतो द्विगुणं प्रोक्तं पूर्वं सदुच्य
तोपापवंसुवर्णेपि द्वैगुण्यमाह यमस्तव॥ तथा सुवर्णेप्युक्तं पारसंचेति॥ अन्यास्त्वपि पापाधिक्यमाह॥ देवलः॥ विधेः प्रा
थमोकारस्माद्द्वितीये द्विगुणं तथा। तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः॥ तित्रिगुणं निष्कृमस्त सावयवा। चतुर्थे
सर्वेषामिद्यापदमस्य वचनात्॥ ॥अत्र यथाप्रायश्चित्तिनः पर्षदुपस्थानं॥ तत्राङ्गिराः॥ कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थि
तः। भुञ्जानो वर्द्धयेत्पापमसत्यं पर्षदि ब्रूयात्। यत्सर्वेतत्वाप्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः। उपस्थाय ततः शीघ्रमा
र्तिमान्धरणीं गतः। गात्रैश्च शिरसा चैव न च किंचिदुदाहरेत्। उपस्थानं च ब्राह्मणेषु चत्वारिंशतो यपि वाक्यं येनोपापि एम
त्वादिलोत्तमानीति देवलवचनात्। महत्सु पापेषु एतत्॥ उपपातकिनः कार्ये पान्याह देवलः। लघुपंचाब्राह्मणेकृच्छ्रमस्य ८
र्द्धयेद्विधिवन्नेत्येतावद्ब्राह्मणेषु चैव महत्सु पापेषु चकृतं॥ पर्षदमाह हारीतः॥ एकविंशतिसंख्यानि मीमांसान्यायपारगे

वेदांगं कुशले रेवयारिषलं यक्तस्य येन॥ वातु वे घाविकली वज्ञेगा विद्धमोयाठज्ञाः अपश्वाम्रमिणोभ्रद्धः यषेस्यानुदृशावए
पर्षे छन्दोत्रसतनार्थेय घोरणोरत्वात्साधुः। वातर्वेर्थं वतु वैरयाणगः। विकल्पो सर्वेषमेतः। धमेपाठकोधमेशास्त्रतः। मतः त्रै
विघोहेतुकम्प्रत्रौ नेत्कोपमेयातुकः। अपम्राम्रमिणः पूर्वे परिषतस्या दृष्टाणवणत्रंमिण ४। एषातलघुकायैश्च मध्ये
मेषनुमध्यामा। महायात्तकशोध्येशसततशोभपएववाप्रदर्शनार्थमिदं। यावहिरेवनिर्पएनंतवतित्ताव दिवेषो
घतः। दृष्टाथेलादेवतस्याः। तथायमः। एको द्वौ वा त्रयो वापि पठ्यधर्मे यातनकाः ४॥ सधमेद्दोनविज्ञेयानंतरोषासा
हृष्टशः॥ पहृदंति तमोत्मठमत्वोधमेमतद्धिदः। तस्यापंशतधाभत्वात छक्रे नधिगच्छति। वृद्धशातातपः। अबुधाध
मेशास्त्राणि ब्रातव्यितंवदंतिये॥ प्रायाश्चिन्तौतवेन्मूततस्मायंते षगच्छति॥ अंगिराः॥ अग्नौ नांमागेमाणनां
प्रायाश्चित्तानि येद्विजः॥ ज्ञानेतोनप्रयच्छंति तेपितद्दोषभागिनोः अनचितेनोहृतैतः पद्धेश्रीवसंतारे॥ प्राय॥श्च
त्तं न वक्तव्यं नानाहिायिकल्पतः। तथा। न्यायतो मार्गमाणस्य क्षत्रियाद्ः प्रणमिनः। अंतःण ब्राह्मणं कृत्वा ब्रतमेत

प्र०ल ।। समादिशेत् । अश्रान्तस्य च तस्माह । हारीतः यथा पयो यथाकालं यथावर्णं च ब्राह्मणे । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैः
९ धर्मपाठकैः । तथा तस्मान्नु धर्माध्यक्षपादं पादं वापि विधानतः । ज्ञात्वा बलाबलं कार्ये प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । वयो वा
१ स्यादि । कालो ग्रीष्मादिः । यथावर्णं स्वशक्त्यादि । पादं वेति नन्वन्तोन्यूनो मत्यर्थैः । पराशरः । दुर्बले त्वनुग्रहः कार्यस्तथा वै शिशु
वृद्धयोः । ततोन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुगृह्णते वयः । स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोपि वा । कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं ते
षु गच्छति । शरीरस्यात्यये प्राप्ते । स्वेन तमुद्धृत्य पश्चादनुग्रहः कार्यस्त्वाहांगिराः । कृत्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मकर्तृतिः । पश्चा
त्कार्यो नुसारेण ग्राह्यं कुर्युरनुग्रहम् । एकोनतां पौरुषाह स एव । एकोनार्हति तत्के तु नवानाप्यनुग्रहम् । धर्मज्ञा वह राम
वो विप्राः कुर्युर्महत्यनुग्रहम् । विष्णुः । अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव ९
वा । च्यवनः । बालस्त्रीवृद्धानामर्धं प्रायश्चित्तं शङ्खलिखितौ । ... वा । स्थविरे त्वागते तज्ज्ञो ... । न पाद
धर्मविदुः । स्त्रीणामर्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा । पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः । पादं विधिप्रमनेका

दशवर्षस्य पंचवर्षाधिकस्य बालस्याप्यघगौणः। ऊनैकादशवर्षस्य पंचवर्षाधिकस्य च। चरेद्गुरुः सुहृद्वापि प्रायश्चित्तं वि-
शुद्धये। अतो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकं। न चास्य राजदण्डोऽस्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते। आदिपर्वणि। आचतुर्दशका-
द्वर्षान्न भविष्यति पातकं। परतः कुर्वतामेवं दोष एव भविष्यति। अत्र त्वंतगणवहनब्राह्मणविषयमिदं। तथा च विश्वामि-
त्रः। जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा। अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्। प्रायश्चित्तदानक्रमः
हारीतः। यत्त्वणप्रमुद्धत्ते विप्रे म्रियमाणे ज्ञातादिषु। तत्त्वणपांनादिते यायाः प्रायश्चित्तं क्रमान्वदन्ति। अथ पापनिष्कृ-
मणानि। तत्र मनुः। ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन वापदि। अत्रापदीत्यनेना-
ध्ययनतपसोर्हीनमनस्कस्य हेतुत्वं। एतद्वहिंसाव्यतिरिक्तविषयं। हिंसायां तु दानमेव प्रायश्चित्तमुक्तं। यथा तद्विष्णोर्हिं-
सात्मकानां सर्वेषां कीर्तितानां मनीषिभिः। प्रायश्चित्तक्रमं वानां दानं प्रथममुच्यते। तथा मनुः। दानेन वधनिर्णेकं
सर्पादीनामशक्नुवन्। एकैकशश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये। संवर्त्तः। हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव

स्म॥ १० 10

वदा नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि॥ यमः। शोषणेन शरीरस्य तपसाध्ययनेन वा। पापकृन्मुच्यते पापाद्दानेन दम
नेन वा॥ अङ्गिराः। दह्यमानो यथा येन कृत्वा पापानि मानवः। शोधमानः स्नेहोऽत्रे प्राणायामैः स पूयते। ध्यानेन सदृशं ना
स्ति शोधनं पापकर्मणां। श्वपाकेष्वपि भुञ्जानो ध्यायी नैव तु लिप्यते। प्राणायामैः पवित्रैश्च दानैर्होमैर्जपैस्तथा। शुद्धिकामा
प्रमुच्यन्ते पातकेभ्यो हि सर्वशः॥ मनुः। कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते। नैवं कुर्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते नरः॥४॥
न विष्णुस्मरणादन्यत्र पुनः कारणान्तरं। गतात्पापाद्दुर्जयं तेन नातः। क्षयमेति महत्पापं येन प्रायश्चित्तेन केवलं। विष्णुस्मरणेनैव प्राय
श्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै। यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परं॥ प्रातर्निशि तथा संध्या मध्याह्नादिषु संस्म एम १०
रन्नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः॥ जन्मान्तरहानि विष्णुसंस्मरणेन सः। न याति नरकं शुद्धः संक्षीणाखिल
पातकः॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ सायंप्रातस्तथा कृत्वा वासुदेवस्य कीर्तनं। मासं वै पापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते॥ गवाद्धि
के देवपूजा वेदाभ्यासस्तथैव च। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि॥ योगी याज्ञवल्क्यः। त्यागोपगमनात्सेपात्य।

चेत्येश्च प्रीति यस्मात् । हस्याचरितान्यापातस्वप्यते स्नानमवगाह्य अभिवेचनैः व्यापनाद्वतायतपोध्ययन प्राणायामध्यानैः
मनाय पराजय । अक्रोत्रे न स्नानादीनां पापशोधकत्वमुक्तं । एषेवचय व्रतधुतल्लघ्रीन पापे योऽन्यं षड्हत्तहूलाय । यथाह गौत
मः । हिरण्यं गौर्वासोश्वो भूमिस्तिला घृतमन्नमिति देयानि । एतान्यवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन् । अन्यसिग्रहणे ग्रहणे । ल
घुनि लघूनि विषय एवं पापे ग्रहणे ग्रहणे स्वल्पान्यल्पे वर्तितेऽन्ते । प्रायश्चित्तावि निमैत्रेयपनाणः स्वायंभुवाह यः । तविष्य
यगाणे । एवं विषयन्ते देनव्यवहितो प्यानि प्रत्रकाद्या प्रायश्चित्तावि निसवी गिगुहणेवल घूनि च । अन्यथा दिस्महवाहालघ
नामुपदेशनः । गुरुणामुपदेशे हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत् । महातानाते पघन्नापेश्रुतं कृचाकृतं गंगातिशर्वनं । संवेहोतिगं
गां तमूलगोशिभिर्वानल । कृत्वा पापमविज्ञानात् भगाहत्यादितस्तुनः । निस्पेनि महयेत्रे येवा तोथेवयेया । एतेनागां
स्नानयज्ञतिथेव पोलंपायकृपसाधनत्वमुक्तं । व्रतानि शुद्धिकारणान्याह विश्वामित्रः । कृच्छ्रं चांद्रायणं हेतौ निशुध्यम्य
द यकाणं । प्रकाशे वाहस्येवसंशये जरितेस्फुटे । प्राजापत्यः सांतपनं शिशुकृच्छ्रः पराकः । अति कृच्छ्रः पणो कृच्छ्र

मल ॥ सौम्यकृच्छ्राणि कृच्छ्रकः । महासंतपनं प्रध्यैत पर्णकृच्छ्रयावकः । जलोपवासकृच्छ्रमत्स्यब्रह्मकूर्चक्षेमशोधकः । एते प्रथमास
११ मन्तावाप्नत्येकं वैकल्पोपि वा पातकादिषु सर्वेषु पातकेषु प्रपलतः । कायोऽश्वां प्रायश्चित्ते कुर्वित वलावाविशुद्ध्ये । शि
॥ शुचांद्रायणं प्रोक्तं यतिचांद्रायणं स्मृतं । यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथापि पालिकाकृति उपवासमित्येतत्रैवामासयुक्त
मेद्द्वेकः षड्द्वादशाहादिकायेषु ह्युपलाधिना । उपपातककृत्नामनादिष्वेव वाहि प्रकाशवाप्रकाशेवस्त्रानिसं
ध्यापघपेतथा । जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृत्तबुद्धिकृतं तथा । अत्र वेधादिकं दृष्ट्वा सर्वकार्ये यथाक्रमं । अत्र त्वदृपःस्व
गोदिः । संशये पापस्य । अनुदितेविशेषतोनुक्तौ । अत्र स्फुटं त्वत्र मक्तौ । प्रकाशकृते यापेद्धूनानि मुख्यानि ह्रस्वकृते ज एम
पादिनि । यथा प्राजापत्यादीन्यतिधा याहमनः । एते दिनातपःशोध्यावनैरेविख्ष्टतेनमः । अत्र नाविष्कृतयायाप्रकृते मैत्रे ११
मैमकृशोधयेत । हेवलः । प्रकाशातकं यत्किंचित विशतागोहस्य केचिशघ्नाः षष्ठिभागः कस्मोजात्याघपेनयाः । एते
नप्रकाशकृत प्रायश्चित्तस्य ह्रस्वे विशनितागादपोवोद्धव्याः व्याख्यायते वेतनः । अत्र यथापापेदेशः । नत्रपापस्पत

बोधयन्नाह विष्णुः ॥ अत्र यद्युक्तं स्य कामक्रोधलोभाख्यैरिभित्रयं सुघोरं तत्र वाति परिग्रहप्रसंगाद्विशेषेण गृहस्थाश्रमि
णः । तेनायमाक्रान्तो ऽतिपातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते तेनाति महापातकमिति कोपिलायानं कोपिलाद्युपयान
मत्र तत्त्वं पक्षोऽन्यं वर्मं महापातकमिति वक्ता ब्रह्महत्यादियं चकमेव मुख्यं महापातकमित्युक्तं ॥ शिष्याचार्यैरप्येव
मेवाह दूषयन्नुपाप मातृस्थाने ब्राह्मण्यागमनं महापातकमेव यद्यपि गुर्वङ्गनागमने गुरुस्त्री वेनापि तेवञ्च्या माराग
न्तव्यापि गुरुपत्न्यां ब्राह्मण्यां मोहात् छतः ऽभिहितमिच्छतः । एषामेव वृत्तेर्द्देयं मातापस्मार्त्तिस्य सेत्यगम्यागमनेन च न्नमा
ग्रवेतो ब वनेमातृत्वा गोत्रे शास्तु यन्तो मा तेन ब्राह्मण्यग्रहस्य ॥ अतस्तृहमेने महापातकं उक्तमेवा अतउपपाति
देशिकं चेमानत्वं श्रोत्रियदेशिकं नत वतोऽन्य विरोधाय पूर्वगोत्वमाह । देवलः । गुरुपित्नमानन्मुणवधोगनिरापाव
धश्च ब्रह्महत्यापातानि ब्रतमानि तत्वंति मासोपवासि सोमपानेश्वैत्र ऐं मुवणो त्रयं महापातकं तमं उपाध्याय
एत्रयपितृत्या योगमनानि गुहतल्पागमनेन कृतमानितवंति ॥ पैष्टिक गोरिक मार्द्वीका तां प्रमोहनीनां पानेमुए

भ्र ल पानेकृष्टतमाः। योनमोलस्तौवाणपतितसंप्रयोगेनतुल्यानितवेतान्यनुपातकान्याहवृत्ताः। पितृव्यमातामहमातु
१२ लश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुतल्पसमम्। पितृष्वसृगामनं चण्डालीत्रिपाखिण्याख्यायामत्र पत्न्यभिगमनं। स्वसृस
12 ख्याः सखीगोत्राया उत्तमवर्णाया अन्त्यजायाः कुमार्याः रजस्वलायाः प्रव्रजितायाः निक्षिप्तायाः॥ अन्त्यजाद्वालोऽत्र
उपपातकिनस्तेनमहापातकिनां यथा॥ अश्वमेधेन शुध्यन्ति योगिनः प्रत्ययेन वा उपपातकं गोवधोऽयाज्यसंयाज
नमित्यादिनामनुनोक्तम वसेवक्तेतावि भ्रंशकरेषु संकरीकरणेषु पात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णकेषु॥ अत्रैन
ननवविधं पापस्योक्तं। हारीतस्तु पंचविधमाह पंचविधमशुभं भवति प्रासंगिकोपपातकं पातकं महापातक एम
कातिपातकानि। पूर्ववचने पूर्वं पूर्वं गरीयोऽत्र तत्राप्रसंगतः प्रासंगिकं जातिभ्रंशकरादिपंचकं उपपातकपदेन १२
उपपातकपर्यायः निर्दिष्टेन वस्येव पापस्योपपातकशब्देन पर्यायेणोक्तमिति॥ स्त्रीगोवृषलवैश्यक्षत्रिय
घाति सीसाविक्रयी ... सहकोभोजकन्याहृद्व्यागारदाहि वृषलीयाति इत्येवमादीन्यतिपातकानि॥ नवविध

पापमभिधायाह विष्णुः ॥ एवं पातकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः ॥ तिर्यग्योनीरुपयान्ते दुःखानि विविधानि च
॥ याज्ञवल्क्यः ॥ नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनं ॥ विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवं ॥ पतनीयानि
पातकानीत्यर्थः ॥ कृत्यकल्पतरौ बकुलमिति कारणे दुनीयप्रत्ययः ॥ तथा वागेनमः ॥ वृद्धहारीतः एष गुरुतल्पगामान्
षित्वयोगी संवत्सरेण नाहितकानें दितकम्मोत्यागी पतितान्यागपपतितन्यागेनश्च पतिताः पातकसंयो
जकाश्चेते श्चाहं मसाचरन् ॥ शातकसंयोजकाः सुएयातनादौ येय एतन्त्र योजयंति ॥ तत्त्वं तामान्य शक्तिस्यापि
विशेषशक्तितवे विध्यभेस्माभिरपरस्येव हारीतेन विशेषाभिनयागनगत थाप्यवनजः अथ पातकोपपा
तकमहापातकानि व्याख्यास्यामः ॥ नयायठंति ॥ महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि च तानि पात
कसंज्ञानि तदूनमुपपातकं ॥ अतो महापातकतुल्यपापविशेषस्य शक्तिः ॥ पतनशब्दार्थमाह गौतमः
म ॥ द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं ॥ परत्र चासिद्धिस्तमेकेनरकं ॥ द्विजातिकर्माण्यग्निहोत्रादीन्याह यु

प्र॰ ल॰ ।। नमेव कादि। प्रायश्चित्ततरं गजयादिव्यतिरिक्ते तेभ्यो हानिरनधिकारान् इति। द्विजातिग्रहणं प्राधान्यार्थं शूद्रस्यापि योवावया
१३ न्तरेण यातित्यातिधानात्। इह लोके तावत्पातित्यलक्षणमनिष्टं परलोके चासिद्धिः। पापकर्मप्रतिबंधाद्यानसुकृत
13 स्वर्गफलानि प्यानिर्वो नरकवासतत्कारित्वात्स्यथेमिदं। द्विजातिकर्मनिधिकारश्च महापातकेष्वपतेः। यथाहैवलः पंचैता
निमहापातकानि कृत्वा ब्राह्मणस्य हीनो न संभाष्यो नाउपाद्यो भिशलः सर्वकर्मवर्जितः पतितत्वमोभवति महापा
तकाधिकारे मनुः।। असंभाष्या असंभोज्या अनिवाह्या घ्रार्याविनः। चरेयुः पृथ्वी दीनाः सर्वधर्मवहिः कृताः। अतो
महापातके शुद्धिं नानि कर्तोनाधिकारः। तां द्विहितत्वा द्वादशवार्षिके प्रायश्चित्तापनेयत्वादतिपातकानुपातकयोः राम १३
।पी अतो द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तापनेयाई पापं पतनं। अंहेनाव सामान्यशब्दबोधितत्वात् तत्स्त्रीत्वादि
नाः संकीर्णे नुपाने प्यलेव कृत्स्नमेवाद्वावधानत्वा। अथ वा द्विजानि कर्मनिधिकमायाहं के पापं तत्पतनं अनधिकारं
श्च महापातके श्रुत एव अनुपातकेपि तस्मत्वात् उपपातकादौ कविन्मतती निश्रुतेः। अतिपातके चतत्रोग्रह

लादृष्यते पञ्चमहापातकानपकृष्य यावं पतनं अनुपातकस्य तत्समत्वादुपपातकादेश्चाङ्गविन्यततीत्यभिधाना
द्गुणपञ्चर्वे एवमसवनवन ब्राह्मणीगमने पतनीय पदाघुन्मज्जिष्यवर्णाद्दत्नयकृये दा अतः सद्यः पतति मासेनेतिस्म
गवेदीयत स्मृत्रीरित्यादिमनुवचनं निंदार्थो प्रच्छन्नमतिधीयते मनुनाय विधेयाये महापातकादिषु कीर्णकान्तमु
क्तं नातिपातकं । ज्ञानदज्ञानाद्वा सकृदभ्यासतो द्वात्रमरणान्ति कानिधानात् तस्य चानिर्देश्यत्वात् मतिपातकं
तदाह विष्णुः मातृगमनं दुहितृगमनं सस्नुषागमनमित्यतिपातकानि ॥ महापातकमाह मनुः ॥ ब्रह्महत्या सुरापा
नं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह । एतानि स्वस्वस्थाने व्याख्येयानि । वर्णश्रेष्ठ्य
निदानातिशयार्थे गोग्रहणं पुनर्वोच महापातकमाहच्यवनः । ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुतल्पागमनं ब्राह्मणसुवर्णहर
णं द्विजातीनां महापातकानि । भर्दग्ढंदे नब्रह्महत्या गुरुशय्यारोहणं ग्रामाधिपत्यायनं क्षत्रियस्यामानुलाननत्वव
श्यस्यामांसविक्रयो ब्रह्महत्या ब्राह्मणीगमनं कपिलापानं शूद्रस्य । तस्यैव कोन्यं वमं महापातकमिति । कपिला

मल्ल कपिलाक्षीरपानं। अत्र न सूंपक्कोत्पंवर्मं महापातकमित्याह धानाच्छिद्यावाय ब्रह्महत्यादियंवक्रमेव महापातकं भ्रूणहत्य
१४ अस्मं सुरापानस्थाने ब्राह्मणगोगमने महापातकमेवा यद्यपि एवंगानागमने गुरुशब्देनापि नैवबहूस्यमाणेमहत्पापे भ्रू
15 स्य ब्राह्मणीं मोहात्कृत्वा न शुद्धिमिच्छति। प्रगोमेव ब्रूते देयं मातापस्याद्धितस्य स्याह्न्यगम्यागमतेवहस्यमाणे प्रवेनो
वचनेमातृत्वातिदेशात्स पत्नी मातेव ब्राह्मणीभ्रूणहत्यातत्ल्यमनेमहापातकं युक्तमेवातएवातिदेशकं वेन्मात्रं व
मोपदेशकंनलाविष्यतीत्याविरोधः। एवंवगीत्यमाह देवलः गुरुपत्नीमातरम्भ्रूणवधोगातिएपाश्च वधोब्रह्महत्या
पातीब्रूनमानीनर्विनामा सोपवासि सोमपीत्स्यगने होत्रिणो सुवर्णस्तेयं पातकं नमं उपाध्यापएज्ञापित्रनापोग एमु ८४
मरणं गुरुतल्पागमने कष्टतमानि भवंति। पैषिकागोऽरुक्रमाधिकानां प्रमोहतो नापानं सुरापाने कष्टतमो। योनमो व
क्त्रोवायोपतितनतं प्रयोगेतन्मुल्यानि नवंति। अनुपातकमाह विष्णुः पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्नीला।
मनं गुरुहरणं मनन्तमार्यापेन्थ्यस्यमातृष्वसृगमनं चश्रोत्रियपाजननमीत्याविनामनृतो कमार्द्रिंगपाध्यापमित्रापस

भिगमनं तपस्विन्याः सगोत्राया उत्तमवर्णाया अंत्यजायाः कुमार्या रजस्वलायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च॥ निभन्यनावांश
लीअनुपातकिनः स्युस्ते महापातकिनो यथा। अश्वमेधेन शुध्येयुस्तीर्थानुसरणेन वा॥ उपपातकं च गोवधो यान्यसंवृत्तसोवस्य
तेयं पावित्र्यास्त्यागोऽतिपान लिखितानि ज्ञाति मंत्र शाकटादीन्याह मनुः। ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः। जैह्म्यं पुंसि
च मैथुनं जातिभ्रंशकरं स्मृतं खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा। संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य चानिंदितेभ्यो ध
नादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनं अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं। कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनं। फलैधःकुसुम
स्तेयमधैर्यं च मलावहं एतेष्वनंतभेतं यतस्तत्त्वं॥ अत्र तत्कालनिष्कृतीनां उपपातानामपनुत्तये स्नानेन मनुनोक्तं यदनुक्तं तत्तु
केशाणीति विष्णुनोक्तं॥ महापातकान्यतिपातकानि तु च॥ विष्णुना प्रथममुद्दिष्टत्वात्। वितत्कालतोऽपनोदनफलत्वाच्च।
पर्यायेण वादित्यलिखितानि विष्णुः। एतेषु कृतप्रायश्चित्ताश्चातिपातकिनः पर्यायेण तेषामेव नातिमहापात
किनश्चोपपातकिनश्च व्रतं ये गमिति॥ क्रमेण ज्ञानतोऽज्ञानतश्चाव्रमणेनेति क्रमेव बध्यते। यथा विष्णुः। मातृगमनं दुहितृ

मूल १५ 15

गमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि। त्वनिपातात। किन्त्वेतेषु विशेषो बृहत्ताशनं। न ह्यन्यानिष्कृतिरेषां विद्यते तु कथं वचनात्। कथं
वचनेति ज्ञानतोऽज्ञानतश्चेत्यपेक्षत्वन्न्यायात्। अपेक्षत्वात् मरणे तु विशेषो वक्ष्यते। तथा यावत्तावच्छ्रवणेऽतिपातकदुष्कृ
तां प्रायश्चित्तं कथमुदाहृतं। सकृद्गमने ह्यत्र प्रायश्चित्तं। यथा यूपं तत्स्त्वनुवक्ष्यमाणेन। संयोगेन प्रवेशातिपातकिनः। संवत्सरे मा
तंयोरेकतः क्छत्रं तु षष्ठांशाः माधमः। न तस्य निष्कृतिः शक्यास्त्यक्तं हि तात तथा। निष्कृतिरनेन शरीरेणेत्यपेक्षः षट्त्रिंशत्ततोऽपि न
त्वायोत्तु विज्ञापनस्तवर्णयोऽधिगच्छति। जननीवाप्यविज्ञापनात्मतः प्राहिमाप्नुयात्। अत्र ज्ञानतो मरणं स्यषमुक्तं। यत्तु बालो
कादीनि तेनिहितं बहुधर्मप्रायश्चित्तानि वानान्महापातकं गात्स्वन्य पालघ्नेनाधर्मोतिदेशः कथं ग्रहणस्यादीनि। तत्रापतस्य
गो वा प्रयोजकत्वाच्चालिवारेह तिपायोद्देशणवातिपातकं स प्रायश्चित्तमुक्तं विष्णुवचने अत्र याज्ञवल्क्येननो वातिगमनां एम १५
त्वापातत्वं तन्नेहिंसानिविशेषपतनीयानि स्त्रोणमेतान्यापि ध्रुवमिति पतनीयत्वमुक्तं तत्र पतनशब्दायेप्रसंगाद्वावायेतो
तन्त्रोमतस्तः। द्विजातिकर्मतोहानिः पतनं यान्नचासिद्धुप्राहिमेकानाकांम्छजातिकर्मभ्योनसंगिनहोत्रादिप्रायश्चित्तेद

मव्यतिरिक्तं यस्मात्तेमेघकादित्योहतनिरनाधिकाः द्विजातिग्रहणं प्राधान्यमरचनार्थो ग्रहणमपि वा कांतात्यातित्या।
त्रिधानात्। इहलोके तावत्त्यातित्यलक्षणमनिषां पालोके वासिद्धिः पापकर्मणा प्रतिबंधात्स्वौपार्जितसुकृतफलानि
प्यातिनैकं वामतकारिद्व्याव्रतपथेमिहं द्विजातिकर्मानधिकारेण महापातकेदेवलेनोक्तः पंचैतानि महापातकानि कृत्वा।
ब्राह्मणः स्याद्धीनो वर्णात्त्याज्यो नान्त्यग्राह्योनिशम्ब्रक्तः। सर्वकर्मपरिवर्जितः पतितमोतवर्तीति। महापातकाधिकारोऽसंतत्याप्या
असतीनन्याश्वाविवाद्याश्च पापिनः चोपः पार्थिवौरीनाः सर्वधर्मबहिष्कृता इति मनुनापि दर्शिताः अतो महापातकेषु
द्विजातिकर्मानर्विकाः अतिपातकायोऽपि पाद्येयोनपापमानाकिनाजलजयोनपदत्यादि। एतेनातिपातकादीनां
मपि लक्षणमुक्तेयं मतपातकलं नाश्यस्य सकृजलयोनिश्रापयापत्रमहापातकाएहित द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्ताय
नेपत्वात्सुन्नत्यः। अतो द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तापनेपत्वाहे पापंपतनं। अहेतावसामान्यशास्त्रबोधितत्वान्नष्टस्रीत्वा
दिना असंग्रहणे वृत्ताजघानेप्यत्रि। अथवा द्विजातिकर्मानधिकारेणापरिकेपापं यतनः अनधिकारेण महापतनकेष्वपतनए

अ.ल॥ गान्यानुपातकेपि तत्समत्वात् उपपातकादौ वक्ष्यन्ति तीतिश्रुतेः अतिपातकोत्तरत्तोगुरुत्वात् अनतिदम्यादिजैयांस्य
१६ जिपातकत्वं च नाकोलो एतस्य पर्याये एतत्कलत्थावरयोनिप्रापकपापत्वं । एवं तादृशस्य पर्यायो योगात्सकलकृमियोनि
16 प्रापकपापत्वं महापातकत्वं । तादृशस्य पर्याये एतत्सकलपक्षियोनिप्रापकपापमुपपातकत्वं । एवं जातिभ्रंशकरादीना
मपि लक्षणं ज्ञेयं ॥ अथ महापातकसामान्यप्रायश्चित्तानि । तत्र संवर्त्तः ॥ नित्यं त्रिषवणस्नायी कृत्वा पर्णकुटीं वनो
अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः । ग्रामं विशेत्तु भिक्षार्थी स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥ एककालं तु भुंजानो वर्षैस्तु द्वादशैर्गते
रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः । व्रतेनैतेन शुध्यंति महापातकिनस्त्विमे । विष्णुः । अश्वमेधेन शुध्येयुर्महापात
किनस्त्विमे पृथिव्यां सर्वतीर्थानां तथानुसरणेन वा । तथा देवलः ॥ तीर्थेष्वेषु तमे यथावद्देहसन्यासाद्वा एतेन महा एम १६
पातकान्मुच्यते । धर्मयुद्धे गोग्रहे ग्रामघातादिष्वात्मपरित्यागान्मुच्यते क्षत्रियः । शस्त्रोपजीवी न श्यमहापातकादुग्रवत्नो
यवनः । आसेतुदर्शनात्तीर्थं नत्वा तत्प्रश्वमेधावभृथस्नानात्पूतो भवति । उत पौरशसंवाप्रदायब्राह्मणेभ्यः प्रतानव

ति। उतयदिशिरस्त्रनयानोभवेत्। पराशरः। वातविधो यस्तं यत्नो ब्रह्महा सहतः। त्यागात्से तं यः पश्येत्तस्य शुद्धिस्य प्रायश्चित्तं वि
निर्दिशेत शेत्तवै धेनत त्था यश्येच्छेक्ता मार्गे महे। दध्वेष्टा दश योजनविस्तारेण शत योजनमायतं। एम तद्गुप्तमादिश्य नृशि
नातंचितं प्रायश्चित्तम कृत्वा स्नेतत्तवेधे यत्येदित्यर्थः। यम पुराणे एवं वै अयमानमुद्दिश्यदेवोभिहिश्वा छ। उवाच ताघवे
वा कं तत्क्रि नमं पुराणे छिन्नं॥ त्वयाचेह कृतं स्थानमदीये तु नैनेनाः। आरोधमानं मां एम पश्ये परिहसाणेमहायानकं
पुत्रो वै तेषां याथां विनं त्यतिं महायान कस्मात्मान्य प्रायश्चित्तानि॥ अथ ब्रह्मवधप्रायश्चित्तानि॥ तत्र ब्रह्मव
धप्रायश्चित्तोपयोगितयाप्रथमं वधो व्यक्तिरोऽश्वानिरूप्यते प्राणवियोगफलक व्यापारो वधो निषेधश्चोप
लक्षणं न विशेषणं तेन निषेधस्याहननत्वानिरूप्यतया नान्यो न्याश्रयः। सचपंचविधः। ताकर्तृत्वप्रयोजकः। अनु
उमंता। अनुग्राहकोनिमित्ताविति। तत्र माएणे हेश्यक नएंत व्यापारत्व वा तप्राणवियोगफलकानिनिषिद्धव्या
पारकर्ता सा हताहेता:। अत्र वहुदिष्टेवधायक तं नाशकेन निरुक्षिपतो। धर्मविवाप्र व्रतस्यपरातेर्वेन नावधांचे

भ्र.ल प्रयोक्ता पिता स्वतः प्रवृत्तमेव मंत्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहकोऽपरः। अनुमतिर्दृता। अनुमेता। अनुमतिर्द्विविधा। एव
१० कायद्धोधाद्दननं सन्तवति तस्याविरोधिनो मया विरोधिचोनकर्त्तव्यं इति प्रत्युक्तिरनुमतिः। अयमप्येतं हन्मीति यच्च
17 नेशं तस्या प्रतिषेध एव। अनुतापकात्यायनः। खड्गमुद्दीयमानं तु यः स्वामी न निवारयेत्। असिर्वा यैर्वा यस्त्वं तेनैव त
द्वृगः तेहानुमतं मतं। नयाप्राप्यमानोच्चिना यत्र योऽघृष्यो नाविघातितः। हननकालेऽप्यवारन्तो स्थितः सोऽप्यनुमोद
तः। अत्राप्रतिषेध एवानुमतिरुक्ता। अत एव पवचनमप्रतिषिद्धमनुमतं तवतनीतिन्यायविदः। वध्यस्य पलायना
दिवी घातको नुग्राहकः॥ सिद्धिविधः। एको वध्यप्रतिनोधकः। अपास्त्वेल्पप्रहर्त्ता। उद्देश्यत्वे सति हं तु मे व्यत्याद्दकोनि एम १०
मीत्त्रो॥ तत्र प्रयोजकस्य कर्तुः प्रयत्निद्धा एव घकारणत्वं। अनुमन्तुर्हि तु निर्नैपत्वेन दृष्टताप्रहारत्यप्रतिद्धाए। अनुग्राहक
स्य कपलायनाद्यसंसत्तवे नहननतानीयप्रयोपेकवेनः प्रहारस्य हृत्यात्यन्तिद्धाएकारणत्वं। निमित्तिनो हंत्न मम त्यादनद्धाणि
प्रयोजकादीनां चतुर्णां व्यवहितहननकारणानां अवांतरप्रकारान्तेदाद्दुदः। अतः पंचविधं वधित्वं। त्रिनेत्रस्त्रिविधमाह।

तत्र स्वतंत्रस्वतंत्रकर्त्रोः तत्प्रयोजकोहेतुश्चेति पाणिनिस्मरणेन स्वतः प्रवृत्तः कर्त्ता तत्प्रेरकः प्रयोजकः यत्र प्रवृत्तमेव
पुरुषं वेतनदानादिना कारयति स न प्रयोजकः किं तु कर्त्तैव तस्य स्वतः प्रवृत्तत्वेन स्वतंत्रत्वात् । वेतनं तस्य व्यवधानेन कर्तृत्वे
त्वमिति चेत् । न तस्य बहुदिस्थानीयत्वेनाव्यवधायकत्वात् ॥ तदुक्तं तस्य तदधीनत्वेनास्वतन्त्र्यत्वात् । ऋत्विजः प्रयोक्ता
नो यजमानो यथा कर्त्तौ पात्रस्याप्रयोजकः । ऋत्विज एव तत्र कर्त्तारो निष्पादका याजकाः ॥ ततो द्वावप्येतौ स्वतः प्र
वृत्तपुरुषान्यवहितव्यापारनिष्पादको साक्षात्कर्त्तारौ । अत एवाहवनीयस्य कर्कारो यो गोमित्याभिधानात् स्वतः प्रवृत्त
त्वे न कर्तृत्वमेव ॥ वध्यघातस्येव जनकत्वेन नरं तारमरण फलहेतुन्यायव्यापारनिष्पादकत्वात् ॥ यथा सत्रे यद्यपि यज
मानिकं कर्म गृहपतिर्विकः कुरुते । ऋत्विक्कर्म कर्त्तारः तथापि स्वतः प्रवृत्तत्वात् सर्व एव कर्त्तारः समानफलता
गीनः एवमन्यत्रापि ॥ प्रयोजकस्येन मंतुश्च स्वतः प्रवृत्तत्वान्न कर्तृत्वमनिमित्तापिधनग्रहणमन्यापेनकु
वोनामकर्मन्यमन्योः संकीर्तमाणमत्र मन्यमान एव तदाचष्टे तोनियाहिकं तन्मरणोस्यानुमंते वरतरणमंतत्तो

भ.ल.॥ १८ 18 नद्य न्यः॥ अनन्यापन्नं वचनात्त्रैविध्यमेवावधित्वमिति॥ अतः साक्षादंतरेव प्रथममभिधानात्तस्यैवानिषेधः स्यात्
नपरं परार्हं तुरिति निर्मन्त्रम्॥ तद्विंत्यम्॥ एवं सति शिशोर्मौद्गकारिदान प्रवृत्तस्य तत्प्रकाशस्य वेवेतनादिनाप्रवृत्तस्य प्राण
दिप्रयपनेयाकेवकर्तृत्वं न स्यात्॥ तस्माद्वेतनं तद्व्यापाराव्यवधानेन धात्वर्थेनिष्पादकत्वेवेतन तत्ता॥ कर्मकारणादिकारकव
कर्तृप्रयोक्तावाकर्ता॥ कर्तेनिस्वामामान्येन कर्तेव लक्षणम्॥ पश्वापदानि ह्रापब्राह्मणं हंतिन तत्र पदानेः कारणत्वप्राहन न
कालेकर्तृत्वापाराव्याप्यत्वात्तावात्॥ नवानस्याव्यवधायकत्वमप्रा प्रमाणेनावात्॥ वदूस्य कर्तृत्वकारणत्वात्तोह्युधीता ल्म १८
वनिष्पत्तौ हि वदूव्यापारस्य सहकारितामात्रं॥ अत एवाश्वैः पदातिति स्वारजसंवतिनि सत्यपिवेतनानां तद्व्यापारेणतस्य
हकारितामात्रं न तु व्यवधायकत्वं॥ तद्व्यापारापारेण अतः साक्षात्कारणत्वात्॥ एवं वपनमानस्य व्यापारो देवतोद्देशेनस्य
स्यागलक्षणे साक्षात्कारणत्वमेवाप्रकृतेर्यादितरंगेश्वरादिव्यापाराः॥ तत्रापि साधारणं द्रव्यत्यागे सप्रदृशानामेव
कर्तृत्वमेकस्य च तदंसंतवात्॥ पागव्यतिरिक्तकर्मणि प्रमेकं सप्तदशानां कर्मव्यपवर्गात्॥ अप्रयवाख्यौ कार्पायनेतोति

सपृष्टशवर्णेऽसृद्धिकामाः सत्त्वगुणयास्तोऽहमितिवैदिकामिनां कृते लाववात्तेः। तदनुपपत्त्याक्षिप्यापादयन्तेनोद्वेनमर्त्यवधायकः
श्राग्नेयादिकारणलाजययत्रिकल्पितोन्यत्यः पूर्वमिवनवेदूयाकृते लेयमाणतावात्। तस्मान्मूर्वोक्तकर्तेतन्तृणानां
ज्ञातत्वादस्वतः प्रवृत्तस्यदातिप्रेरणोनवधकर्त्तोकिंतु प्रयोजकएव। अन्नन्तु माहक्लोपिनकर्त्तोकर्तेलतकरणव्यापृत्वात्सत्ते
तुविशेषतन्त्रणवापाद्विकमाणेन तु मंतव्वानिमित्तिनोतुमंतत्वमयुक्तमेवप्रयोजकस्यानुमंतृत्वापत्तेः॥ सतीमन्य
स्यादन्हाणयोनिमित्तं तन्निमित्तोऽन्यतनुमंतृतः प्रकारणंतरणेवापिप्रयोजकादिवन्। अत्तोयथाकर्थं विनिमित्ततामात्रेणाय
दिशिणामित्रवधः तदामातापित्रोर्भिक्षार्ण्योपिनिमित्तत्वस्यादितिनिरस्तं। नत्वसत्यपिमनात्पादने ननिमित्त्वंयथा
वधस्यधधकमनस्यादकस्यनघ्नत्र्याक्षिमनःकश्चिन्मपिव्यापादयति। असत्यपिमनस्तस्यादेनिमित्तत्वंयथामर
नान्नसंधानेनापिविषप्रदेप्रतिहितस्यकृते तंसंतवक्ति॥ नएंतते करणव्यापाराव्यवधानात्। अत्रापिकर्तृत्वमन्त्रेतित्तनव
देवमर्तनिरस्तं॥ तस्यां कर्त्तोद्विचतुष्प्रयविलक्षणो वाचनिकनिषिद्धनिमित्ततावएवनिमित्तोतिनिमित्तलक्षणंनेष्ठा

मल ॥ त्स्यैव धर्मस्य वानिमित्ततावोनिषेधः ॥ अभ्यसनतु श्च निषेधः। आहितमाहारणांरिकं मारणफलं हितानिश्चयेनाक्रियमाणे
१९ नपातकहेतुरिति वदता आहितमारणफलमहितवधाभिप्रायमाणेपातकहेतुरिति दर्शितं निमित्तवधाय वादन वचनेनाए
१ तद्व्यक्तं ते ॥ स्वयं पत्रातिसंधानं नास्मिहेत्वं तापायितं विषं वा दित्वा कश्चिन्म्रियते न तत्र वधित्वं एवं व्याघ्रादिमारणार्थं कृते
यंत्रादावन्यस्य मरणे न वधित्वं। एवं रूपत्वानादावपि मरणे तिसंधाने तु तत्राप्यमृतेवानद्यापः कश्चित्संशयच्छाने
प्रस्थाप्यते बलवतीच मारणे शंकानवतितत्रप्रस्थापितोयदि म्रियते तदा वधित्वं पापिकरणारणातिसंधानात् अ
तएव नरणे निमित्तेनोविषयप्रक्लेप्तृने घन्मत्वं तत्त याज्ञवल्क्यः ॥ कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यात् म्रियते प्रहितो यदि ॥ वैद्यायनः ॥ गम
गुरुप्रयुक्तेस्वेन्म्रियते गुरुस्त्रीणि कृच्छ्राण्याचरेत् ॥ उपकारे च रणे न वधनिघ्नो निमित्तवधापवादमाह संवर्तः ॥ औ १९
षधं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणेषु वा। प्राणिनां प्राणवधप्रये प्रायश्चित्तं न विद्यते। यंत्रणे गोचिकित्सार्थे गूढगाती
विमोचने। यत्ने कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ गूढगर्भे न मे तद्गतेः। तथा हारीतः दशारणे तत्प्रक्लेप रूपनुवे

तं ॥ द्विजानां गोहत्यार्थेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते । प्रायश्चित्तं लक्षः ॥ म्रियमाणे पञ्चरात्रं तु मत्ते विद्धेन यावकं ॥ विपादं गोवधाणां च
तेषु ज्ञात्वा गत्वेति कृपा सुव ॥ विरेप्रमादाङ्गोवधः ॥ अश्रौषधेन रोधे वाप्यम्बुच्छ यापि वर्त्तये पादीनः अन्त्यप्यारोपमानेतु प्रायश्चित्तं न
तं शयः ॥ मन्युप्रयारेनेनानिमित्तं वधमाहुर्मनीषिणः ॥ गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीसंबंधकृते पि वा । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणां
स्तमाहुर्ब्रह्मघातकं ॥ गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य वा यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकं ॥ उद्वेधे
पित्रमार्थं द्विजात्येमयथवा पुनः । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकं ॥ विशेषः अन्यायेन गृहीतस्य व्याधमर्थे
पतेत्प्रयः ॥ यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकं ॥ यद्यनिमित्तमनिमित्तकृत्यायप्रष्ठितं ॥ आक्रोशितस्ताडितो वा
धने वा परिपीडितः ॥ यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकं ॥ अत्रोद्देश्ये पि तत्सर्वत्र कीर्त्तनेनात्र देशगतावनि
मित्तनामात्रेण वधित्वं नास्ति ॥ अत्र योद्देहाणे देशेन नाडनादीनां मध्यकालेन नामयापात्तत्वादेषामतावेधनार्थंये
हत्याविहरणादिनायत्रिपंतेतत्र कीर्त्तनमात्रेण निमित्तवधो नास्ति न यावयपवंति ॥ अत्र संबंधेनयः काश्चिद्द्विजः प्रा

स्मृ.ल ण। दष्ट्रमुच्यते। तस्यैव तद्धेत्यायं नत्र यं परिकीर्त्तयेत्। अत्र संबंधेनेति ब्राह्मणादि सकलापएधातावपरं। यत्र संबंधेनाविना
२९ दैवस्य स्वकवादेन कोपितः हन्ति तं विप्र एव एव वचनं वाधिकं प्रायश्चित्तविधायकं तद्वा कृतेतरसंबंधाभावपरं॥ स्वक्ववादे
20 न कोपितहन्तृनिधानात्। एवं यत्राक्रोशनादेः पश्चात्कृतेनापराधमत्त्रापि न वधः॥ यथाह कात्यायनः॥ आक्रुष्टमनुपरा
क्रोशं स्तादिमं घ्नतिताडयतः॥ हत्वा तत्रापि नं चैनं नापराधितवेन्नः। शास्त्रविहितताडनादौ कृते पुत्रशिष्याः प्रियंते तत्रा
पि वधो नास्ति वा। यथाह विष्णुः॥ पुत्रशिष्यमन्ययातनायां शस्त्र तथैव हिनस्याति। नशान्ता। तत्र दोषे एवं लिप्यते द्व
त्तम॥ अत्र शास्त्रीयताडनादौ तनवत्वेव। यथा मनुः॥ पुत्रः शिष्यस्तथा ताडयो दासी दासस्तु पूर्ववमः॥ प्राप्तापराधा स्ता
डास्स्यु रज्ज्वा वेणुदलेन वा॥ अधस्तात्तु प्रहर्त्तव्यं नोत्तमांगे कदाचन वा। अतोन्यथा तु प्रहरन्चौरस्याप्नोति किल्बिषं एम
एवं बचिदिहितदेशावरणे शास्त्रीयकोह्युह एयत्तिक्रियमाणे यदि ब्राह्मणो त्रियते तत्रापि वधो नास्त्येव॥ इत्यादि शास्त्र २०
विरोधान्निषेधा प्रवृत्तेः। सोमविक्रयणे तु एणादे वप्रवृत्तिसंतत्वान्नविरोधः। अतस्तत्रापि वधायवादमाह॥ बृहस्प

नि:। नाततायिवधे हंता किल्बिषमाप्नुयात्॥ चित्। विनाशार्थिनमायांतं घातयन्नापराध्नुयात्॥ किल्बिषानावः प्राय
श्चित्तनिषेधार्थः अयमेवार्थो वोदितः निषेधार्थः। यतः सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति स्मृतिमूलमिदं। अनः प्रलापना
दि नाप्येतन्माह एण तावेद्दं बोध्यं॥ कात्यायनः॥ आततायिनमायांतमपि वेदांतगं रणे। जिघांसंतं जिघांसीयान्न ते
न ब्रह्महा भवेत् जिघांसोसन्नदृपात्र गच्छेदित्यर्थः। देवलः॥ उद्यम्य शस्त्रमायांतं भ्रूणमप्याततायिनं॥ निहत्य भ्रूण
हा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्॥ भ्रूण इति ब्राह्मणविशेषः॥ दोषदर्शनं नियमार्थं॥ मनुविष्णू॥ गुरुं वा बाल
वृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं॥ आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन्॥ एवकारो नियमार्थः॥ नाततायिव
धे दोषो हंतुर्भवति कश्चन॥ प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति॥ मन्युः क्रोधः॥ यस्माद्धंतुर्मन्युर्हन्यमानमन्यु
नाशयति न दोषः घोरं तिहन्यते वा इति हननाविधेर्वादः॥ आततायिनमाह वसिष्ठः। अग्निदो गरदश्चैव शस्त्र
पाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः। विष्णुकात्यायनौ। उद्यतासिर्विषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा।

मूल॥ आयर्वैनो नहंतारंपि श्रुतं चैवराजसु । नापोतिक्रमणं वैवविधास्त्वाततायिनः । पर्णोवृत्तहत्वान्यानाह ३ द्वे मोर्थे हाको
२१ नाविशेषमाह कात्यायनः । अनाकारितपूर्वो यस्त्वयमेधिप्रवर्त्ततो प्राणेच्छया यह विप्रवृत्तस्याततताम्नाकारितो
॥ ऽनपकृतः तेन पूर्वं कृतापराधस्य मारणेद्यतस्य नाततायिता । तेन प्रत्ययकारकवधे दोष एव ॥ ननु आततायिनो
र्पिणो ब्राह्मणं योहन्तं नेपुमंजु नदोषकृच्छ्र ॥ आततायिवधे नदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात्पदाहन्यात्तद्दृष्ट्वा पाश्वि
त्रं नुपो दिति । तथाभविष्यपि । स्त्रवंतमपि गोविप्रं नहन्वद्येकदाववनेति ॥ तथा च पूर्ववचनविरोधः । मेवकात्याय
नेन व्यवच्छायादर्शितत्वात् । तथाहि ॥ अततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः । वधस्तत्र तु नैवस्यान्पापेहीने एम २१
वधो भृगुः । जन्मपदेन जातिः अलंच्यते । तेन हंत्रपेक्षया जातिकुलेऽकृष्टे नाततायी वध्यः तदन्यो वध्य एवाभ
स्त एवं मगाहितायामाह । पापमेवाश्रयेदस्मात् हत्वेतानाततायिनः इति । एतामनीकादीनत्वं तोत्कृष्टगुण
नित्यर्थः । एवंभूतातताधिनश्चाहनने फलमप्याह हत्यातः आततायिनमुत्कृष्टवृत्तस्वाध्यायसंयुतं । पोनह

न्याद्धप्राप्ते शोश्वमेधः कृतं तेनाऽयं प्यपि यत्वं वहुश्रुतं हन्यादिति अपतितं तथापि येऽस्य काशात्कुत्रवि घातयेन्निःशि
ष्यमोत्कर्षे संतवान।। एवं वहुश्रुतात्ताद वपि एवमधमवर्णस्योत्तमवर्णो न वध्यः। पूर्वे कृतो यक्रात्विषयं वा संवर्त्त
वचनं। गो एनताप्यपि न वध्यः। नखिनां श्रृंगिणां चैव दंष्ट्रिणां चाततायिनां। हस्त्यश्वानां तथान्येषां वधे हंता न दो
षभाग् इति कात्यायनवचनं गोव्यतिरिक्तश्रृंगी विषयं। विशेषमाह कात्यायनः। अधतानां तथायानां हंतुर्दोषो
न विद्यते।। इति वृत्तानां पथायंजा हूलणं न वधं हम्मतः इति।। ।। अथ प्रायश्चित्तानि। तत्र मनुः व्रह्महा द्वादशाब्दानि
कुटीं कृत्वा वने वसेत्। भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजं। भैक्ष्यं वन्यफलाद्यत्तावे। भिक्षार्थी ग्रामं विशे
द्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवतीति संवर्त्तस्मरणात्। शवशिरोध्वजमिति। शवशिरोन्वितं ध्वजं विद्ध्यै कृत्वेत्यर्थ।। शवशिरस्च हतब्राह्मणस्यै
वाब्राह्मणे ब्राह्मणं हत्वा तच्छिरः कपालमादायेति शातातपवचनात्। तल्लाभे तत्र ज्ञाताप्यं कार्यमित्येके। तचालब्धं शस्त्रभृतां
वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः। प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः। लक्ष्यमित्यनेन मतः श्रुघातिनीवन्नपियम्

ब्रह्म
२२
घ्नतीति श्रुतिं तां संग्रामे वा हतेऽप्यहितः भृतः शुद्धिमवाप्नुयात्॥ मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यतीति याज्ञवल्क्यवचनात्॥ वि
विनुष्यंमयातक्रशोधनार्थमपंलक्षीभृतइतिविजानताम्॥ तथा॥ यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा॥ अग्निजिद्विश्व
जिद्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा॥ गोसवेनेति स्वर्जितेत्यस्य विशेषणम्॥ त्रिवृतेति अग्निष्टुद्विशेषणं॥ मनुना कीर्तिता
नीहत्य द्विदशाय पात्रमिति सर्वीष्येत्र पोदशाब्दमुक्तेः॥ तथा॥ जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत्॥ ब्रह्महत्यापनो
दपमितभुक्तनियतेन्द्रियः॥ सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय पपादयेत्॥ धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्॥ सर्वस्वह
ने द्वादशवार्षिकानुवृत्त्यर्थं॥ न विष्येधनवानिति दर्शनात्॥ तथाहविष्णुभगवा उसरेत्राति स्रोतः सास्वतीम्॥ जयेद्वानिय एम २२
नाहारो ह्नि वैवेदस्य संहिताम्॥ संहितागृहणं यत्क्रमव्युदासार्थो॥ तथा॥ कृतवापो वा नीवसेत् ग्रामान्ते गोव्रजेपि वा॥ आश्रा
श्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः॥ द्वादशवार्षिकव्रतां गामिदं मृगाय एवं दृढव्रत इत्युपसंहारात्॥ तथा गवार्थे ब्राह्मणा
र्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजेत्॥ मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च॥ प्रक्रांतद्वादशवार्षिकस्यांतरे गोब्राह्मणार्थे

प्राणात्यागान्तपरित्राणे चप्राणानपरित्यागा इयपि प्रतीतवति। द्वादशवार्षिकासमाप्तावपि ब्राह्मणानां शरणं परित्रा
णप्रतीतवतीति हारीतवचनात्॥ गवां द्वादशकस्य चेति याज्ञवल्क्यवचनाद्वा विशेषो बोद्धव्यः। शतशब्दे त्र बहुत्वे॥ त
था॥ अपवरे प्राप्ते एवावा सर्वस्वमवजित्य वा॥ विप्रस्यार्थे निमित्ते वा प्राणलाते विमुच्यते॥ ब्राह्मणस्य धनमेव प्रद्वेत्रीन
वा नः कृतशाहस्रकृत्वश्वमेधं तं नमस्तो व्यपरित्रा पापिकृतप्रद्धा शुद्ध्यति। वा राणेना ब्राह्मणे सर्वस्वमपहृत्य माणं विजि
त्य परिप्रत्यानपातिनहान्त्रवोगायिश स्वततां छुध्यति। परिधनायहातात्के रणदात्महननेवोरवीप्रहृमरणे वा॥ प्रवल
नेविप्रस्तदास्य हतसमधन दानेन सततं जीवय नितरापि ध्याति॥ तथा गर्वं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः॥ समा
प्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥ शिक्षा वाश्वमेधे देवानां नरदेव समागमे॥ स्वमेनो वभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते॥ आत्मो
पपाये ब्राह्मणक्षत्रियसतानां निवेद्यावमृथस्नानाद्धुच्यतीत्यर्थः। क्षत्रियविषये वचनमिदम्॥ तस्यैवाश्वमेधाधिका
रात्॥ तथा॥ अतोऽन्यतमं माश्वायविधिं विप्रः समाहितः। ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया॥ अन्यतमस्

प्र.त. गुरुत्वादेकैकेन शुद्धिः। आत्मवत्तयाद्धज्ञानवत्तया॥ एवं द्वादशवार्षिकाद्यवमर्शनानि तानि त्रयोदश प्रायश्चित्तान्यातिधायाम्
२३ त्रयं विशुद्धिहेतुत्वेनाप्रमाप्याकामतो हननमः॥ ज्ञानतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते॥ अस्माद्वचनोक्तानि द्वादशवार्षिका
२३ दीन्यकामकृते ब्राह्मणवधे॥ कामकृते तु प्रायश्चित्तासावर्तिप्रतीयते॥ ननु कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तान्तानाचारः कामतः
मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं तच्च वा मरणान्तं॥ यथाहोशनाः। यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथंचन॥ न तस्य शुद्धिर्विज्ञेया भृग्वग्निप्र
पतनादृते॥ तथा कामकारेण च ब्रह्मघ्नीर। शरीरं न दहेद्यावत् महापापकृन्नरः॥ तावन्न तस्य शुद्धिः स्याद्भृगुणा नामन्त्रब्रवीत्
तथा॥ प्राणान्तिकं तु यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः॥ तत्तु कामकृतं प्राप्यविज्ञेयं नात्र संशयः॥ कालिकापुराणेऽपि। एवं विशु राम
द्धिहेतुत्वेनाप्रमाप्याकामतो हतं॥ कामतो ब्राह्मणवधे जीवतो नामूनि ष्कृतिः॥ जीवतस्तु यथा दानान्मरणान्तिकं निष्कृतिं स्मृता॥ २३
शुद्धिव्रतवदेवेन व्याख्यातं॥ इत्यमिति द्वादशवार्षिकत्रयाति ष्कृतिर्नोक्ता मरणान्तिकपातु विषयतया वेति॥ तन्न॥ इत्यमिन्यनेन प्रकृत
त्वात् तत्त्रयोदशानां मुख्यत्वात्॥ तन्मध्ये वमतु नामरणं स्यात्प्रतिहितत्वात्। अक्रोशेन तु कामतो ज्ञानपूर्वकामनयाप्रायश्चित्त

ज्ञातावः॥ केवलकामनया पातुमरणमिति याज्ञवल्क्योक्तं॥ नरसंगत्मरणाज्ञानकामतयोरप्यतिवारस्योक्तत्वात्॥ उच्यते॥ व्यवहार्यत्वप्र
निष्कृत्यताव्ययमिदं॥ नतु पापनिष्कृत्यताव्ययम्॥ कामतः व्यवहार्ये इति याज्ञवल्क्यवचने नसमानार्थत्वात्॥ अथवा निष्कृतिर्नो
क्तेत्यस्यार्थः नोक्तेन व्रतादिना नोक्तेन मरणप्रकारेण निष्कृतिरित्यर्थः॥ किंतु महान्तो प्रासाध्येन मरणेन शुद्ध्यत्येण॥ यथा याज्ञ
वल्क्यः॥ लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हित्वा मय्युभ्याति वेतनुम्॥ मज्जांतां जुहुयाद्वापि मंत्रैरेभिर्यथाक्रममिति॥ अथवानिंद्यार्थेनिः कृत
त्ताववचनम्॥ क्षत्रियादिकृतमत्रगुणब्राह्मणवधविषयंवा॥ यथा तद्विध्ये महेश्वरायाः॥ कामतो ब्राह्मणवधे यदेतन्मनुनोदि
तं॥ एकान्ततो विप्रवधवर्जनार्थमुदीरितम्॥ यद्वाक्षत्रादिविषयमेवेतद्वचनं॥ ॥ गुणान्वितं तु यो विप्रं गुणैर्हीनः क्षत्रियः हि
नस्ति बुद्धिपूर्वं तु न तद्वेदेन स्य निष्कृतिः॥ विदूषुद्गुणविशेषेण हननं तं कामतोऽघ्नानाद्यप्रणीतिकं तवेत्युत्र कामतानिर्गुणो हते॥
शुगुणोहीनो हते कामान्निष्कृतिर्न विधीयते विप्रवधवर्जनार्थेमित्यनेन निंदार्थेतोक्तः अतोऽज्ञानतो ब्राह्मणस्य सगुणेनि
र्गुणब्राह्मणवधे द्वादशवार्षिकादिव्रतं॥ कामतस्तु याज्ञवल्क्योक्तप्रकारेण मरणं॥ क्षत्रियादीनां निर्गुणब्राह्मणवधेप्येवं॥

म.ला॥ २६ २५ सगुणब्राह्मणवधे निष्कृत्यंतावः॥ वक्ष्यन्नक्षनिष्कृत्यंतावचनं मरणविकल्पितचतुर्विंशतिवार्षिकप्रायश्चित्ते कृतेपि व्यवहार्यतासा
न्यार्थमेतत्संसर्गिणि प्रायश्चित्तव्यवस्थानस्यानर्हं तु हन्यमानस्य चोभयोः सगुणेन निर्गुणेन वाभ्यो विशेषो भविष्यन् गुणेन गो दृष्टव्यः वि
लम्भयान्नेद्द्ब्रह्मत्यंते। द्वादशवार्षिकमहाव्रताधिकारे स्त्रागीणि। गतेतु द्वादशवर्षे ब्रह्महा च पतेनरः॥ यद् द्विवर्षैः कृच्छ्रं वा एव ब्रह्महा
तु विशुध्यति॥ मासि मासि यदेको नवर्षैर्यो याहति॥ अन्नद्वै मासेन भुञ्जानो द्विवर्षो न्यां विशुध्यति। संवत्सरेण मासाश्रो
प्ययतनात्र संशयः। यथा द्वादशे वार्षिकमहाव्रतषड्वार्षिकप्राजापत्ये वार्षिकं प्रतिमासपण्क द्वैवार्षिकमप्रति मासयच्छतोजन
वार्षिके मासांतरितमासोपवासानामिच्छाविकल्पः॥ ननु कथमत्र च्छाविकल्पः कालस्य गुरुलाघवेन विषमाशिबलानां। एकोर्था एम २४
जिनोरूपायद्वैमास्तनिवत॥ अन्तःषाड्वार्षिकप्राजापत्यादिकं लघुत्वेन प्रयोजकादि विषयमिति तत्र देवव्याख्यानमेव युक्तम्॥ न
वस्यते काम्यस्येह गुरुलाघवेपि क्लेशमासाम्यस्य स्फुटं संकलनेवत्यमाणे लादिच्छाविकल्प एव युक्तः। अज्ञानविषयमिदम्॥ वध्यब्राह्म
णस्य विशेषणया प्रायश्चित्तं गोत्वमनुकृष्यापापस्तम्बेन॥ निर्गुणस्य सवनस्थितं ब्राह्मणं व्रतमादिशेत्॥ सवनस्थस्तु यथा तद्विधे॥ वाल

वृद्धं गुरुं चैव सम्यग्यं वीरजस्वलाम्॥ ब्राह्मणं यजमानं च हत्वा निष्कृतिमाचरेत्॥ चरित्वा द्वादशाब्दानि चरेद्ब्राह्मणे व्रतम्॥ गोसहस्रं ततो
दद्यात् ब्राह्मणेभ्यः शताधिकम्॥ अथवा कल्पये हीहं तु ईप्याध्येजया॥ प्रायश्चित्तं महाबाहो यथावच्छृणु सुव्रत॥ दुष्यहीनो यदाहं
तावालादिगुणं सुराधिप॥ चरित्वा द्वादशाब्दानि सन्तु वंधं च पश्यति॥ तथा॥ मातरं पितरं हत्वा सोदर्यं भ्रातरं तथा॥ गुरुं च श्रोत्रि
यं हत्वाप्याहिताग्निमथापि वा॥ अस्त्रसत्तमात्मसुच्छा सा वृत्तं चोत्वो विशुध्यति॥ श्रोत्रियः सांगसकल्पसमन्तेकृष्णा स्वाध्यायी॥ राजा
धिकारो शाहहल्लदानं व्रतदक्षिणा दक्षिणाणोरद्वो वावं प्रायश्चित्तस्याएतद्यात्यंतधनवतः॥ धनातावि व्रतं कृत्वा सतु वंधं यश्मतेस
तु वंधः दशो नस्य द्वादशवार्षिकव्रतं वै कोल्प कृवान्॥ व्रतं द्वैगुण्यमस्यहनीयं॥ अज्ञातजमात्सम्यग्छाप्सादिस्पनेन यावज्जीवव्रताचरणमुक्त
म्॥ एवं बुद्धिपूर्वणे द्वादशवार्षिकव्रतसमं वो द्रव्यं॥ एतद्वधे पूर्वेवचने द्वैगुण्यमस्याभिहितवान्॥ अत्र वहवयो द्वैगुण्यं वक्तव्यम्
तथा व ब्रह्मघ्ण्यम्॥ यत्तु संस्पोतापितरौ जानं वाध्यनागतं॥ हत्वा चरेत् व्रतं सम्यक् कृतं विंशति वत्सरान्॥ अत्र तत्तं वैनोक्तम्
जीवनकालस्यानियतत्वां द्विशत्यधिकशतवत्सरं यमः प्रोवशस्यं॥ तेन वधकालाहृर्ध्वं विंशत्यधिकशतसंख्यावद्वर्शिष्टं

ब्रह्म॥ तावत्प्रमाणो न महाव्रतानन्तरं पापेन वोढव्याः॥ तथैवं त्वम्॥ उक्तं ब्रह्मपुराणे वचनविरोधात्॥ तथा विष्णुः॥ हत्वा तु प्रहरन्तं वेदब्रा
२५ ह्मणं वेदपारगम्॥ कामतोपि वधे द्विद्वादशाब्दाख्यमुत्तमम्॥ एतदुत्पन्नो नृपब्राह्मणे तत्रापि वधविषयम् प्रायोवोक्त॥ एवंभूतान
25 नापि ब्राह्मणवधे कामाद्यपि द्वादशवार्षिकमेव॥ तथा॥ जातिमात्रं हते विप्रे कामतो यद्व्रतं चरेत्॥ वेद्वादशवर्षाणि कृत्वा शवशि
रोध्वजमिति॥ एतत्पतित ब्राह्मणवधविषयम्॥ तस्मिंस्तु वनियमे त्यासः॥ प्राय॥ श्विना न्यथो वस्से संस्तेपे एतनि वोधमे॥ ब्रह्म
हा वत्सरं यदि विप्रो गायत्रीमन्त्य मेन्मह॥ प्राणायामशतं कुर्यात् प्रत्यहं नियतः शुचिः॥ नित्यशो नियतस्तमाणये संयतेन्द्रियः॥
घोरश ब्राह्मणं हवियोतो नापि त्वा समाहितः॥ प्रापछे हत्युगमानि हाणं चापि शक्तितः॥ एतत्रैवार्षिकमापि वा वनिक यायं राम
हृत्य शोधनेनेति कृतेत्यनावाहुत्याद्वादशवार्षिकतमानधे मेव बहुप्रामाणिकसंमतं च दम॥ यत्तु सुमन्तु वचनं॥ ब्रह्महा वत्सरं हृ २५
च्छं चोत्त्य एतैर्नु वक्ष्ये॥ हि एण्या मणिव पान्तिलभूमित प्यों षि ब्राह्मणे त्योद्यात्॥ एतदाप क्षादि विज्ञेनतानिताविष्णुपुराण
दर्शनात्॥ त्रा महागिकादि ब्राह्मणवध विषयम्॥ कालिकापुराणे॥ वर्त्रे हत्वे ततः शक्तोमेहे हे त्याप्य शंकमाया लिंगमुक्त

कृपायोधेत ततः सन्निदिवंगतः। एवमेनं स्तृतपि स्वात्रामोदाशाधियम्नरा॥ विमुक्तो ब्रह्महत्यायाः स्वाप्यलिंगं स्मृतेन संस्ना। अघा
पादृश्वां दृश्यते श्या। एमेश्वर्वावृभुं। भ्यन्ते ब्रह्महत्यायानऐवैनात्रसंशयः॥ अत्रविशेषनुक्तोतविध्ये। यधुक्तेरेवसेत्यांश्च
विषस्यप्रस्थान्नमहाह्निकर्णे वसतस्वेदं न तवेदीनितछ। अत्र तु माह कादीनां तु कामतोपि व्रतमेव। वेदव्रमहत्वापिघातार्थे
वेत्तसमागनर्धति याम्यवल्क्यवनात्॥ कामतो विशेषाभावात्॥ अत्र तु माह कस्यव्रते कर्तव्ये प्रयोजकादीनां ततोप्य पञ्चषत्वाहत्त
मेवपक्षापिसंनिधाना द्वादशवार्षिकमनुप्रतीयते तत्पापिंकिंविहूनं तदेवकर्तव्यं योभयक्षात तेनास्मिन फलविशेषर्पतिवच
नात्। अवधानेपिन्मनलस्यवृक्त्वात्॥ एतेनयथापयाद्यवधानं तथापादृष्टानिखेद्वकोगोवधेतथादर्शनात्॥ नयासंवत्सो
पादमेकं चोरो धृत्वा हो यादो वधने चरेत्तयोजनेन यादृष्टानं स्याद्धेत तसंवनिपातनेन्स्न घामाधमतागाहानिरीति तवेदेवव्याख्यातं अ
मात्रम्नृच्यतेनपदेवसाक्षाद्धक्षकर्तुःपापश्चित्तं द्वादशवार्षिकं तदेवात्र माह कस्याल्पप्रकृतौ प्रवर्तनप्रयोजकस्यचपादहेतं न
ववार्षिकमित्यधेः। वधप्रतिरोधकान्माह कस्य प्रवर्तनप्रयोजकस्यच पादहार्षिकं अन्तमंत्र त्रैवार्षिकम॥ निमित्तिनमूव

प्र ल २६ २८ वनात्रैवार्षिकम्॥ संबंधे ऽसंबंधे वार्षिकम्। यथा तत्र विष्णुः संबंधं यदा विप्रो हत्वात्मानं मन्यतो गुरुः निर्गुणः सहसा क्रोधाद्धत्वैत्राह
तोपि वा त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्याद् ब्रह्मवधे चान्नवने संबंधशब्दोत्र धनसंबंधपरः। नाऽनादिति रस्कारं पी त्रैवार्षिकमाह स एव तिरस्कृतो
यदा विप्रो म्रियते निर्गुणो ऽनघः सनिमित्तं यदा विप्रस्तदेमां गुरुदीमाचरेत् त्रैवार्षिकं ब्रह्मचर्यं कृत्या गुरुध्येगाविप्रहा। धननता
उनादि संबंधाततावे वाकूलहमा चैणमते वार्षिकमाह स एव यमुद्दिश्य छिन्नो हन्यात ब्राह्मणं त्वयमेवहा। आत्मानं सहसा
क्रोधान्नस्याक्किं तु तवेदिदं संबंधे न विनोदः वधकृ कवादेन कोपितः। केशान्नम्रमकनरवादीनां कृत्वा निर्वपणं गृहब्रह्मवर्षे वान्नवो
त्वर्षेणैके न शुध्यति एनश्चितयकाण्णतावे पिलोताद्दिना मतेत प्रायश्चित्तावदति प्रायेणमाकांडादिनाविद्धो ब्राह्मणो यदि देव एम २६
वशात्जीवति तदा प्रायश्चित्तमाह गौतमः॥ मप्रथव ब्राह्मणे वधे न्त्रहत्वा पीति। अत्र नेनब्रह्मवधप्रायश्चित्तातिदेशेन लघुत्वात्
मितवधोक्तमेव प्रायश्चित्तं कामा कामविशेषेण त्रैवार्षिकं वार्षिकं वाप्यवस्थेयं। आत्मवधार्थम् द्वेधनादौ कृते यदि नम्रिय
ते तदा कृच्छ्रद्वयापि कल्पितं वा प्रायणमाह॥ यमः॥ जलाग्न्युद्बन्धनभ्रंशाः प्रव्रज्यानाशकच्युताः॥ विषप्रपतनप्रायशस्त्रघातच्युताः

ताः॥ विषप्रपतनप्रायशस्त्रघातच्युतास्वपि। सर्वे ते प्रत्यवसिताः सर्वधर्मबहिष्कृताः। चान्द्रायणेन शुध्येयुः प्रसन्नकृच्छ्रद्वयेन वा॥ क्ष-
त्रियादीनां तु ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तं द्विगुणमापादितमुक्तं तु विष्णोर्यथेच्छाधानप्रमके समुक्तमार्गासिने तु द्विगुणं क्षत्रियादीनां वैश्यानां
त्रिगुणमस्मृता॥ चतुर्गुणं तु शूद्राणां पर्षदुक्ता महात्मना॥ यथेष्टव्रतं योऽर्कस्तु द्वयेया पद्ममेणं। अधमानां तु वर्णानामनुष्य-
हनने गुरु॥ होचोगरूत रिहेयः कृत्यादीनां न संशयः॥ तेन क्षत्रियस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणकृतब्रह्मवधप्रायश्चित्ताद्द्विगुणं प्रा-
यश्चित्तं वैश्यस्य त्रिगुणं शूद्रस्य चतुर्गुणं। अयमपि विशेषोऽत्र विष्णुनोक्तः। विज्ञातयान्नलिखितः। तथान्याक्रोशेऽपि दण्डद्वै-
गुण्यादिकं क्षत्रियादीनां दृश्यते यथा याज्ञवल्क्यः॥ प्रतिलोमापवादे तु चतुस्त्रिद्विगुणा दमाः॥ वर्णेन नामानुलोम्येन त-
स्मादर्धार्धहानितः॥ इदं च प्रायश्चित्तानि तत्त्वं नीति प्रायश्चित्तमपि तथैवमुक्तं। यथा विष्णुवचनं। विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्ष-
त्रिये मतं॥ वैश्येऽर्द्धपादः शेषमनुशूद्रजातिप्रशस्यस्यनो। न सामान्यविशेषन्यायाद्ब्रह्मवधे नरविषयं प्रवृत्तमादतः कामविषयं
चा॥ इदानीमिदं निरूप्यते किमेकजातीयेष्वनेकपापेषु प्रत्येकं प्रायश्चित्तं उत तंत्रेणेति तत्र महापातकजातीयेषु कामकृ-

मूल॥ २८ तेषु तं तत्र नानसं तनवत्येवऽस्याग्निप्रवेशाग्निवर्णसुरापानमुसलाघातन्वलहमोसमालीगं नानां मारणप्रकाराणं विकल्पत्वात्
२१ नवाकामकृतेषु महापातकेजीनीये षुब्रह्मवधजीतिये षुवाएकं प्रायश्चित्तं। प्रतिप्रधानं गुरुणस्वजैरेव प्रकृत्वात्।। ववना
सावाघा प्रज्ञुता वृत्ति येवाहेहवतः। यत्स्यादेनोत्ति संधाय यायद्रूकर्मे सकृत्कृतं। तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता धर्मेविद्भिर्मनीषिभिः।
विधे प्रायश्चित्तात्मा द्विगुणं तत्र वेतरा। त्रीयेत्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः। तथा यमः। गोघ्नवाहिहितः कृत्स्न
श्वाग्न्यपारामथापि वा। अत्यासे जनयो पयमत्तत्पुत्रं मद्यापानयोः प्रकृतिनिकृतिमत्तयोः पापापायोरित्यये।। पापम्
वः। सवर्णे पामनन्य पूर्वो योसकृत्सान्निपातपादः पततीति स्मृति एवमभ्यासे द्वियादिहत्येताभ्यासेत्रियाद्श्वतुर्थे मर्तामिति एम २०
।तथापापात्रवल्यः। किंचित्साम्यिवधे देयं प्राणायामम्हून ल्हिके। अस्यप्रदुष्टांश्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्। अस्थिमतांस
हस्राणिनः यानास्थिमतामनः। सालियाणि वधे किंचिद्धनमुक्तं। तंत्रनायस्के साहिप्राणिं सहस्रमारणेपि तद्वस्यात्
नत्वश्रूद्रहत्याव्रतं एवमनस्थिमाराणे प्राणायाम उक्तः। शाकटयाणप्रमारणमारणेपि स एव स्यात्। तथा वाराता

मः ॥ एनसि गुरुणि लघुनि लघूनीति । किंच । एकस्मै वा कामायोपात्तस्य कृतत्वस्याङ्गीकृते ते सर्वे ज्योतिष्टोमस्य तत्र स
कृत्कृतोऽदृष्टशेषस्य तस्मात्सारनेकफलसिद्धेर्नावृत्तिः स्यादिति योगसिद्ध्यधिकरणविरोधः । किंच सकृत्कृतादेव ज्योतिष्टोमा
त्सकलस्वर्गव्यक्तिसिद्धेर्नावृत्तिः स्यादिति क्रमेणापारंपर्याधिकरणविरोधः स्यात् । किंचानेकवृत्तापत्तेः सकृत्तादेव ब्रह्मवधादे
कृतायोत्पत्तिः स्यात् । किंच । प्रयोगविधेर्केहितं तन्त्रता प्रयाजादीनां मिवाग्नेयादित्रितयोपकारणं न चात्र तत्प्रयो
गविधिनाम पूर्वीकरणं निष्फलात् । किंच ब्रह्महत्यैनहंतव्यहत्वति तन्नान्ति ब्रह्महत्यामित्येकवचनमत्रान्वयपतेर्मतः कथं तन्त्रमे
ति । उच्यते । बृहद्देशेन सकृदनुष्ठानं तन्त्रता एकफलोद्देशेन सकृदनुष्ठाने अपरफलसिद्धौ प्रसंगः । हेतुश्च तन्त्रतायामुद्दे
श्यार्थस्यैकमेव एकत्वानीयफलसिद्धौ वा सकृदनुष्ठानमिति लाघवमेव सकृदनुष्ठाने हेतुः । अपरे तु प्रयोगविधे
कमुक्तं तत्र तु ब्रह्मवधपापक्षयकामस्याधिकारे विनिगमनायां प्रमाणतावान्तेदृश्वतादृश्वाविशेषस्याशास्त्री
य त्वात्तन्त्रतायां बाधकाभावात् तन्त्रैव पत्र वत्यासे प्रायश्चित्ता वृत्तिः प्रायश्चित्तानां वाप्रपतेरेकविषये वा लघु

स्ल।। तत्प्रायश्चित्तमवगम्यते तत्र तद्देवताधिकं योगासिध्यधिकरणेनयः । तत्र कामोपपन्नकामस्याग्रुपक्रमेणियेत्
२८ फलश्रुतेः कामनानि दानकैर्नैकंयन्त्र तदेवदृशाहएन्यायान्नामि तत्र फलस्याधिकाः दृशापादृष्यांगेति तत्र समुच्चया
28 वातेः स्वनुपापव्यन्जोनांतानि शेषेलुच्युतिः कंमेण्यारंताधिकारेण न स्वर्गेण तथर्ष्वविधौ वुयजेत पश्चातिविरो
धान्नतंत्रता एवं पायक्रमेणापि न तंत्रता नरकगतकल्पमंत्र तएवपत्तोगम्यतिविरेवादेवावाप्तरेण न हंतव्यदन्तहवि
रुतपत्ववन्निमित्तविशेषणत्वादेकलमविवक्षितं तंतरणिब्रह्महत्यामित्येकलं स्वर्गकामोपपन्नेतेलिङ्गःदनाकांक्षितमितिस्वतःसि
द्धं तेनतता । ब्रह्महत्यायां विशेषजक्तेन विष्यो ब्रह्महाद्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वनेवसेत् । अत्र वक्ष्यमाणस्येवतान्निबोधसुरे एम २८
तमा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणेयो ब्राह्मणानां वधस्त्र का प्रायश्चित्तम्थ्यैवेकलं जानि मायश्चित्यलं स्मृते । कामवत्यादिना यद्धत्कर्म
णापतनायते देवयोगादकारणाज्जातेदोषकदंवकाहोमिनेकेनदोषाणां सर्वेषां रूपमादिशेत् । एकयान्वामवत्यासोहो
मेनैकेन तस्यैवायुरेद्वादशाब्दं देहहानियत्तविदोविदुः । ब्रह्महाप्येकमेवेह प्रायश्चित्तं समाचरेत् । एवमेव संतेनेदृहः किंलत्राग्र

तःस्मृतेः। एतच्च कालेयप्रहन्याद्युगपत्सुरसत्तमः॥ निमित्तमेकमाश्रित्य हेतिनैकेनवामितौ। ब्राह्मणं ब्राह्मणौ वीरब्राह्मणान्नवह-
नपि। निहन्य युगपद्धिरावं ब्राह्मणं निकं चरेन्नां कि लब्रसुरश्चाइत विशेषं गदतः स्मृत्यन्तरे कामतो यदा हन्याद्ब्राह्मणान्मानवो गु-
हावरेत्तदा वने घोरे यावन्मारणपरिक्लपं। कामतश्च यदा हन्याद्ब्राह्मणान्सुरसत्तमातदात्मानं दहेद्वह्नौ विधिनायेन तद्बुध। भ्रूणानि
यूका निकोविविषयपि लाचवासता। एतान्केनमहावाहो हत्वा सर्वं स्वमेव हि। कृत्वा याद्दो करीषाग्नौ दहेदात्मानमात्मनः॥ अनु-
तमोगाद्धिधिवद्दत्ते ससुरसत्तमः। मितौ सङ्ग्रामेः करीषं गो पुरीषं प्रकं। अतएवजातिवादेनैकब्राह्मणवधेऽनेकदोषक
पार्थे तन्त्रानुष्ठाने कामवतो द्वांतमतिधाए युगपदनेकब्रह्महत्यायां विशेषो दर्शितः। हितरत्नमा एकेनाम्नौ गौकव्यपतत्त
न्यव्यापारस्य विवक्षितत्वात् अनेकाब्राह्मणपि युगपद्यापि प्रमारणे ननिमित्तनैकेन गायदनेकब्राह्मणवधे कामकृते मरणं
तत्किंदेवाकिं तमहाक्लेशसाध्यं तादृशिषेकदुरितापवेदकृष्मजननकं दुरितापूर्वेवेकमेकपपलत्त्वत्वात्। अकामकृतेतानि
नपावज्जीवमहाव्रताचरणं हान्तेशसाध्यं विशिषेकपापजननं। अतोवहुदेशस्तावान्नतंत्रता। युगपदनेकब्रह्मण

प्र.ल॥ धीऽन्यप्रायश्चित्तं तेदे स्यात्स्य एकब्रह्मवधेऽनुतत्कथापाद। क्रमशः कृते तु तेदात्मानं प्रायश्चित्तवान्। त्वामवतोपिदद्यांति तेन तत्र
२५ नैव॥ अतः क्रमशः कृतेपि ब्रह्मवधे तत्रैव प्रायश्चित्तमिति बहूनां स्वरसः अत एवैकमेव क्रमशः कृत एव एकं तत्रैवेदिब्र
29 ह्मवधे सेतुबंधे तत्रैव एवमेव प्रवृत्तिस्यावृत्ता। तथा च विधिविरोधोपि नो स्यात्। एवं तेकस्य वधे तत्रैव वा सर्वमेव वः कृतः एवं तु
एवमानादिष्वपि। जातिमात्रविवेच्यत्वाभावात्। विधेः प्रायश्चित्तकारणमादितिवचने यस्मिन् पाप विशेषेऽन्यावृत्तिविधायवचनमा
ह तत्रैव पर्या। एवमनुसरणेषु पापेषु सजातीयेषु विजातीयेषु वा गुरुत्वायोद्देशेन द्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्ते कृते स्वल्पपापा
नां पश्चात्प्रसज्ञन्यायेन प्रसंगादेव कार्यमिति इत्येवमनुप्रायश्चित्तानां पापानां अत एवाविज्ञातमलेवधे भवदेवशंकयापि गुरुतरवधप्रा राम २५
यश्चित्तमेवोक्तं गुरुत्वपराद्धवधप्रायश्चित्तेन लघुनः स्त्रीवधपापस्य लोपसंभवात्। प [illegible]॥ ब्राह्मणं हत्वा ब्रह्महन
वत्रिस्त्रयविज्ञातं चगाते अविज्ञातगतोः प्रमाणोन वंशितस्मान्त्वेत्यादाहृतीति। स्त्रजिकनोक्तः प्रायश्चित्तं दिने गृहीतया
व स्त्रीवधवृत्तं संकल्पमात्राभिन्ने वदिने यदि मृतजन्मथापि प्रद्योतवति। तथा द्वादशवार्षिकव्रतारंभेपि न व्ययमाप्य द्वादशवर्षिक

त्वाद्शुद्धिशंखोक्ता द्वादशवार्षिकादिविषयेस्मिन्नन्यथापिशुद्धोनवतिानया द्वादशवार्षिकव्रतानंतेपिनलसमाषृद्वादशवा
र्षिकेवास्यार्थस्यबहुन्नितत्वात्।अन्यथाबाल्यसमायौशंकयाद्यवृत्त्यातावि निश्चयेकः स्यात्।यथाहमनुः॥प्रायश्चित्तेव्यव
सितेकर्त्तायदिविपद्यते।शुद्धिमस्तदेहेवस्यादिहलोकेपरत्रवैनिधनेर्येव्रतेष्ववमेवाहमनुः॥यापरत्वेचोद्धर्मनसमाप्य
मतोयादिः।तनत्वपेक्षलंयेत्स्यद्वाभुयान्मनब्रवीत्॥अत्रवब्रह्मवधेसांकृतवाचिदिजपस्यकेनाप्यप्रयुक्तत्वात्सर्वेमे
निनिब्राह्मणलाणायदस्यैवप्रयोगात्तस्यवजातिवचनत्वात्।अनुपनीतब्राह्मणवधेपिमहापातकं।यथाहपवित्रं।जन्मनाब्रा
ह्मणोगोपर्भस्थोरौद्धंनतच्यते।विद्ययायातिविप्रत्वंश्रोत्रियस्त्रिभिरेवचा।यत्रचाविज्ञातब्राह्मणोगोभेवधेब्रह्मवधप्राय
श्चित्तमुक्तं।तत्रजातस्याधिकंवयस्कस्यब्रह्मवधप्रायश्चित्तमेवयथामनुः॥हत्वागर्भमविज्ञातमेतदेवव्रतंचरेत्।अनुप
नीतस्यशूद्रवत्त्वमाहमनुः॥शूद्रेणहिसमस्तावद्यावद्वेदेनजायते।तथाशंखलिखितौ।अविज्ञातागतयथावर्णेमादि
शेत्।शूद्रंवेदवाव्रतेसर्वेषामविशेषेणेति।अविज्ञातब्राह्मणवधेशूद्रवधप्रायश्चित्तमनुक्तं॥तस्यमुक्तंशूद्रसमत्वंवेदवृत्ता

सूल॥
३०
३०

षिकारेवं दण्डहणानिषेधार्थप्रकरणेनतागतेवधेप्रयाववणोमाद्दिशेदित्यनिधायपरव्रातेमद्भवधप्रायश्चित्तातिधानंतद्युक्तानर्हे
ब्रात्यसंस्कारान्नोत्पत्तिप्रायेणायप्यामनुः॥द्विब्रातयःसवर्णासुजनयंत्यव्रतांस्तुयान्तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्व्रात्यानिति
त्यातिनिर्दिशेत्। ब्राह्मणोवधेत्वद्धप्रायश्चित्तंवक्ष्यते॥ कृतद्वादशवार्षिकादिव्रतस्येदक्षिणामाहविष्णुः॥ समाप्तेतुव्रतेदद्या
द्गवामेकशतंपूतो॥ ततोप्यर्द्धंतदर्धेवाद्वादशवातेऽन्यसंवृताः। पाशनो॥ पूतश्चप्रविशेद्धर्मधर्मोर्थैर्हयपापघ्नत्वंहागिवत्वंप
यवित्राणितान्जनानिविशेषतः॥ गवांचैवशतंदद्याद्ब्राह्मणेवेदपारगेदक्षिणां। अत्रशक्ताशक्तितेदनदक्षिणाव्यवस्था। यन्तुय
मवचनं। ब्राह्मणस्तुत्रियविंशत्यंसूर्णंचरितव्रतः। दद्याद्धयातपूर्वेणयथाशक्त्यावचदक्षिणां॥ गोसहस्रंसहस्रार्द्धंशं एम ३०
तवरंशवैतयावृपतंश्चैवदातव्योवर्णानांप्रवरसुयधा। देवगोदक्षिणागोखेविवपुलधनलेवोद्धव्यं। एषसंक्षेपः॥ कामतो
ब्राह्मणस्यब्राह्मणवधेयाज्ञवल्क्योक्तप्रकारणमरणयाचाविंशतिवार्षिकंवाऽकनेयं। स्वकामतोद्वादशवार्षिकं। तद्दश
कोप्यसतीत्यनलप्रयम्नविधेतस्तनेदेयं॥ नदशक्तौवत्वांतिंशत्याएणेन्द्रावृणौपंचशतमस्वेहिरणयादिकंदेयं। दक्षिणायांगो

शतदानाशक्तौ वृषणैः शतमेकं देयं। यथाविधेत्रमस्त्यं सुरागंत्रयं गोमस्त्यं सुवर्णमेकं॥ एतदेव संकलनेन वक्ति॥ पूर्वोक्तगे
त्याबालवृद्धस्त्रीणां प्रायश्चित्तह्रासः करणीयः मरणोत्तरन्त्वाग्निात रक्षो हिव्यवस्थापान्त्र संतवानु॥ ॥इति श्रीमन्नया
गेणविरचिते प्रायश्चित्तविवेके ब्रह्मवधप्रायश्चित्तप्रकरणं। अथ सुरापानप्रायश्चित्तं॥ तत्रादौ सुरापाननिरूपणं तत्र कः सुरा
शब्दार्थः किं वाऽस्याः पानं कस्य वा तत्पानं महापातकमिति निरूप्यते। तत्र मनुहारीतयमाः। सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमु
च्यते॥ तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्। तथाश्रुतिः। सुरा वै मलमन्नानामनृतं पाप्मा तमः सुरेति॥ यद्यप्यत्र शब्दः सु
कधान्यतण्डुलविकारविशेषे रूढ इव प्रसिद्धस्तथापि बहुतावच्च नास्ति घ्यपवादिविकारेऽपि लक्षयति। तेनान्नविकारविशेषो मदहे
तुः सुरेत्युच्यते। तत्र गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः॥ इति मनुहारीतवचनात्
त्रिविधैव सुरेति। तत्रापि तासां विधिविकारत्वाविशेषात् प्रवृत्तिनिमित्तस्याविशेषात्। न च महापातकहेतुपानकर्मत्वमुपा
धिः॥ इतरेतराश्रयापत्तेः॥ एतस्य वचनविरोधाच्च। यथा पुलस्त्यः पानसं द्राक्षं मधूकं खार्जूरं तालमैक्षवं मधुफलजं मैरेयं नारि

म०ल०।। ल्लनं ।। समानानि विजातियान्मद्यान्येकादशैवतु द्वादशं तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतं ।। अनेनैकादशानां तु सुरात्वं निषेधयाति
३१ ।म घशब्दस्तु मदहेतुद्रवद्रव्यमात्रवचनः ।। अस्मादेव वचनात् तान्तु मद्यमात्रवचनः सुराशब्दः । तथा वक्ष्यति ः गौडी माध्वी सुरा
31 पैष्टी सुरांश्चैषापि त्याविद्रुः समाचरेत् । न पृथक् त्तु यदेकं ववांद्वा पदनामक क्रमात ।। अथ्यार्णं तु सुरा लेख्य मेण प्राप्यशिवचत्रयेनस्या
त ।। न यानविध्ये ।। सुराज्ञ पैष्टी सुख्यो न्क्ता नपस्याद्वितरे समे । पैष्टीनितं दुलविकारमात्रोपलल एणा हस्ते गौडी माध्व्यौ श्चते
अन्नविकारएव सुराशब्दस्य मुख्ये त्वात् त्रिविधा सुरेति गौडी माध्वी गौणा सुरा एत्वत्रापनार्थे तेनैतत्स्यानिपिमहायानकल राम
मतिरिति शान्ति । पैवैकातयास वैति । पैष्टापूर्वेप्रसिद्धं दर्शयति । पयापैष्टी सुरा न यास वौ गौडी माध्वी वा मूर्वेवधनोक्तापि ३१
वैष्टी द्द्याविनरशिता । नयात व्याछिनो नेमेः व्राहणेणा स्यर्थेः । त्रैवर्णिक यालेउन्नमयपानपैक्यात् । नचवहुवचनान्यपेकपो
हा एषैमन्नमपाति पादिकान पैकंपयुक्तं । अतो व्राहणस्पनिविधेव सुराप्रमहापातकहेतुः ।। क्षत्रियवैश्ययोस्तु सुरावेमलमन्ना
नामिति वचनेन पैष्टीवर्जितसिद्धं । गौडी दत्तजविरुद्ध स्पधारेष्वरा एणामप्प्यपमनमता पैः । अतएवएकामाध्वीवयैष्टीवंगो

दीचांत्रिविधा सुरा॥ द्विजातिभिर्नेपातव्या॥ कथं विद्यपि कश्चिदेतन्नियमवचने द्विजातिपदं ब्राह्मणपरमेव॥ अत एव त्रिविधि
धसुरापानेनेक्षत्रियादीनां प्रतिषेधेता॥ न देवं ये प्तीनिषेधत्वेवा॥ गौड्यानां गोऽत माध्वी नीषेधस्तु ब्राह्मणस्यैव॥ न तु ब्रा
ह्मणेनेत्यावितिकृते विशेषणं पुंल्लिंगमत्र विवक्षितं॥ अतः कथं ब्राह्मण्याः सुरापाने महापातकं॥ उपतेऽ निषिध्यया
मानक्रियास्वतिधि यत्वेन तल्कतो रक्षपादयत्वेन न तद्विशेषणं लिंगमविवक्षितं॥ हविरुत्पतत्वत॥ अत एव जातिस्त्रीणाममपिया
नेनिषेधः॥ तथा तविष्णोतस्मान्नये यंविप्रेणम एमर्घं कर्यं चना॥ ब्राह्मण्यापि न पेयावे सुरा यायतयावह॥ या ब्राह्मणी सुरा
पीस्यान्नतां देवाः पतिलोकं नयंतीति श्रुतेः॥ यत्तत्पंद्वैशरीरेणनायोप स्पृशसुरांपिवेत॥ पतिता द्वैशरीरस्यानेक्षातिनोप
पधनेन न वै वोहिद्धियवेश्यस्त्रीणाममनोषेधः॥ ब्राह्मण्याः पत्न्यानिषिद्ध सुरापानकरेता यौपलक्षणत्वात्॥ ना योपस्पृसुरांपी
वेदिति सामान्यश्रवणे वायानं वद्धूवीभतस्यान्स वलात्॥४॥ सवचस्सकं वदेव्याद्धो नयनां नमवक्त्र मात्रे प्रवेशः॥ निषेव
नार्थे कवलधारणेपि पानशब्दप्रयोगात् राय ष्वोन्क्तं॥ न जिह्वन्नहिं सुरां कविष्णित्पिवती त्याति धायते॥ पावलक्षियते वक्रे

अ.ल.॥ नहं ह्यप्रवेशनं। अत्र गं ह्यपरिमाणेन तावद्विवर्जितं॥ गह्वराधेयानेपिलेके यानशब्दप्रयोगात्। अत एव मुखप्रवेशनमयात्रा
३२ विवक्षितं। किंतु मुखे प्रवेशे कण्ठाद्धोगमनं तत्र भवति अत्र नक्तं देवौ पलक्षयति। अत एवौष्ठमात्रलेपेन यानविच्छित्तिः। अत मत्त
-३४ त्रोत्तमागस्पर्शेन प्रायश्चित्तं एतेन केवलौष्ठसंयोगेन तत्पृष्ठसंस्काराविति यालोकस्य व्याप्तमसंगतं। यानाविच्छिन्ने रिति
अप्रायश्चित्ते॥ तत्र मनुः सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत्। तया सकाये निर्दग्धे मुच्यते पातकात्ततः॥ गोमूत्रम
ग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा। पयो घृतं वामरणाद्गोशकृद्रसमेव वा॥ अग्निवर्णे मग्नितमस्पर्शे। पयोघृते गोरेव अत्राहवं
तेवगाकौतेन तान्मोहशब्दान्नबुद्धिपूर्वं तनि जकृतः। पानवल्काः। सुरां बुघनगोमूत्रपयसामग्निसंलितं। सुरापोन्यतमं पीत्वा म ए.म. ३२
रेना। शुद्धिमृच्छतीति देवलः॥ सुरापाने ब्राह्मणे गोमूत्रस्प्रपतात्र प्राविसि सकलामन्यतममग्निवर्णं पीत्वा शरीरत्यागान्पूयते। हस्या
दयोत्र विकल्पाः पीतशेतिनिर्देशात्। पयमशक्त्या न ष्पैर्यस्यसामखेसेचनोपा॥ पद्यामोनमः॥ सुरापस्य ब्राह्मणस्य उष्णामासिं
चेयुः॥ सुरामासोमसूछ्येतामत एव नसेवकानां वधः विहितवान्॥ सर्पयानरवमनमुमरणायप्रायश्चित्तं तदपकृतं॥ अत्रयथा

वहस्यति॥ सुरापाने कामकृते ज्वलंतीं विनिक्षिपेत्। मुखेन पावनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात्। तथा शातातपः ब्राह्मण
स्य सुरापः स्यात् कथंचित्कामतो मोहितः। अग्निवर्णां सुरां पीत्वा मृतः शुद्धिमवाप्नुयात्। कथंचिदिति सकृदित्यर्थः। तथा बौ
धायनः। सुरापानं सकृत्कृत्वा योऽग्निवर्णां सुरां पिबेत्। स पावयेदथात्मानमिह लोके परत्र चान्तविष्ये॥ मतिपूर्वे सुरापाने प्रा
णान्तिकमुदाहृतं। पैष्टीपाने तु ऋषिभिर्नैतत्प्राणान्तिकं कथं वन॥ शंखेनापि महापातकप्रायश्चित्तमुदाहृतं। सुरापाः कामतः पाने
सत्यायः। प्राणनाशनम्। गुडपैष्टीविषये स्वातिधाने त्रिविधा सुरा मत्वेति प्रमानिएमाध्वी। कथं च न सकृदित्यर्थः। इत एवो
सुराणां गौडी माध्वी प्रभृतीनां ज्ञानतः सकृत्पाने मरणान्तिकं नास्ति गौडी माध्वी भुञ्जानतो ऽत्यासपाने तद्वत्यैव गौडी माध्वीय
रि। क्वा यास्य सुरापानस्य त्यं नात्यासे मरणान्तिकमुक्तं तद्विषये गौडी माध्वीमत्यात्यासे प्राणान्तिकमुदाहृतं। अस्मात्तत्व सुरापा
वे नासे वाग्नितोपि वेत्। तथेति ज्ञानतइत्यर्थः। अतएव अत्यासात्तु ज्ञानतः पात्वा ब्राह्मणीं यतन्ति छिन्नः। मरणान्तस्यानिर्दिष्टं
प्रायश्चित्तं विधीयते इतिपमवचनमप्यज्ञानद्विषयमेव। अत्यासे मरणं विधावाछिति यवा एवमरणं कार्यौ गौडी माध्वीः क्वा

ऋल॥ मतः॥ शकृत्वानेन विष्णेतदुक्तं॥ अथ सुरामधपानेन कृते विप्रस्य कामतः॥ वांछ्रापणं समत्वस्य बुद्धिकामः स्वगृहद्वेषः॥ यद्यस्मिन्वि
३२ षये विरमान्न वीर्यं प्रकल्पयेत्॥ कणान्वान्नकृचेद्दर्शं पिण्याकं वा सकृन्निशि॥ सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी॥ पिण्या
33 कं खलिं तत्र सुरापानमापसेनपाने त्वत्याहमनुः॥ अथापसेतनाऽजननेन ब्रह्मणो वा हत्यां पिबेत्॥ गोलचीरवास
सा तल्कन्ने अमोहाः शनैः॥ गोवालवीखोमा सुरामग्निवर्णां यो त्वा भूत्वा तवाताः अज्ञानतः सकृत्पीत्वा पाने ब्राह्मणस्य द्वाद
शवार्षिकाप यावत्तु हत्या न च नो यमः॥ वरेताम ते द्वैनो सुराप गुरुतल्पगो॥ सगोत्रहूयकश्चैव सुवर्णस्तेय कृषपः॥ इति
लिखितो॥ सुरापो अग्निवर्णां मेनाम संस्पर्शयामद्दकं गोशकृद्रसं घृतं वा पिबेत्॥ सतेन नीह्वि धकायः शरीरत्यागेन शुद्धिमाप्नोति एम
अथवा वालचीरवासाः सुरापः स्वगृहं गोगृहं तल्पगः ब्रह्महत्या व्रतमेव वरेतानावनं वकालेन शुद्धिमाप्नुते॥ तावता कालेन ३२
द्वादशाब्दिवेत्सरैरित्यर्थः॥ अत्रैनि कृतेनोक्तं॥ अथवा शक्रकरणं द्वादशवार्षिकमत्र कामनाविषयो॥ अतो मरणं द्वादशवा
र्षिकयोरत्र तुल्यत्वमेवातत्त्वा॥ पूर्वे लिखितव्यासवचनेन मरणं चतुर्विंशतिवार्षिकयोरेव तुल्यत्वात्॥ अथवेत्पज्ञानतिष

षयं व्यवच्छिन्नविकल्पार्थे। तथा शंभोः श्वधः शापीजनधारि पर्णोमलफलाशनः। एककाले समश्नानो वर्षैर्द्वादशे
गते॥ हेममलिपी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः व्रतेनैतेन शुध्यंति महापातकिनस्त्विमे। पञ्चायमन्त्रे वेनोत्क्रमसोदरहं निमित्तयं कृत्वा
सुरांपीत्वा गुरुदारगत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा चतुर्थकालमितभोजनाः स्युः अपोऽभ्युपेयुः सवनात्रकल्पं स्नानासनाभ्यां विहरं
त एते त्रिभिर्वर्षैरपयान्ति पापं। त्रैवार्षिकमप्येतद्व्रतं चतुर्थकालाहारत्वाद्वार्षिकव्रतापत्यसमस्तगुणब्राह्मणविषयं
वसुवर्णोद्देशेप्सोमहादेवपरिग्रहयावच्छापितत्वात्। पञ्चमन्त्रवचनं कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि। सुरा
पाणापनुत्यर्थे वालवासा जटी ध्वजी। तदकामतोऽस्म गौडीमाध्वीपानविषयं। कामतः स कृत गौडीमाध्वीपानविषयं
वेति प्रागेव व्याख्यातं। पञ्चमन्तविषयं सुरापानवचनं। अकामतः सुरांपीत्वा येधीसन्तुलनं दत्ता। कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा येऽपुन
संस्कारतः शुध्यति। कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि। सुरापानापनुत्यर्थे वालवासा जटी ध्वजीतजलादिभिश्रि
त सुरापानविषयमिति कश्चित्तदसंगतं यतः सुरापानमात्रापने यणोस्पर्शेणीणोज्ञानपानविषयमित्युक्तलाव

रत्न॥ ष्येयथा। तथास्मिन्नेवविषयेवासिष्ठपरिकल्पितं। यद्गोगेतिवेष्टुर्यानेतरस्यकरारचना। कृच्छ्रत्वात्तस्मादीप्सेयतत्प्रकृच्छ्रं तदा हुतः
३४ । कृच्छ्रातिकृच्छ्रावित्यत्र कृच्छ्रपदं न प्राजापत्यपरं। किंतु तत्प्रकृच्छ्रपरं। अज्ञानतो गोऽडीमाध्योः सकृत्पानेतदुक्तं तावद्योग्यम
34 कृत्यात्वात यागोडीमज्ञानाभ्यासेतमात्। कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ विहितौ। घृतप्राशनमेवचाभ्यज्ञानाभ्यासेतत्रैवोक्तं। गोडीम
ज्ञानतश्चपीत्वा ब्राह्मणो ब्राह्मण्यपि पानप्रकृच्छ्रं तवेकृत्वा पुनः संस्कारेण शुचिः। माध्वीं पीत्वा महद्वातोऽभ्यज्ञानात्द्विजसत्त
मांशुध्यते तत्प्रकृच्छ्रेण विकर्मोत्पापसनात्तद्यो। तो मन्त्रयोरेषां एणं गोडीमाध्योरभ्यप्राशनोक्तव्यादयश्चाविद्यानां संस्काराणशु
द्धिनिष्यते॥ एतेन पहास्मनुः। अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैवशुध्यति। मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणांतिकमितिस्थितिः एम
मतिपूर्वं सुरां पीत्वा पूर्वोक्तप्रायश्चित्तमनुयेस्यं किंतु प्राणांतिकमित्यर्थः। पमः अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा प्राश्यपयत्रयी ३४
मयोः पुनः संस्कारमेहातित्रयोवर्णाद्विजातयः। मन्त्रयोरेषयोरित्येतयोर्मध्ये एकं प्राश्यस्य पेः। वारुणीपदं सुरायाः। नत्वाए
र्दनमरणांतिकनिर्देश्यगतो गोविषयं वा पूर्वोक्तमेव। एतदुपनयनांतप्रकृच्छ्रपूर्वकं ज्ञातसहं यथेतन्मनुवचनमनुपातिहि

तं तद्विष्णोऽस्त्रज्ञानाद्ब्राह्मणं पीडासंस्कारो गोवधम्प्राप्नोति। तत्पूर्वकृत्प्रायश्चित्ते नेह केवलेनाविशुध्यति। एतेन संस्कारमोऽन्यत्र पञ्चमे
ऽपतितं तद्विषयं वेदमनुवचनमिति व्याख्यानं निरस्तं। यमवचने यत्नः यदा पादाना चतुर्थांशाय एणाघान्वितं वा तत्कार्ये सुए
नेदं न पदार्ह बृहस्पतिः गौरी माधवी सुएं ये षष्ठां यो वा विप्रः समावेदितः। तत्पूर्वकृच्छ्रं यएकं वा चान्द्रायणमतः क्रमात्॥ सुएं यो वा
द्विजरतिमनुवचने द्विजपरश्रुतेः क्षत्रियवैश्ययोरपि कामतः षष्ठीयानेम एणांतिकमेव प्रायश्चित्तं। एतेन रवलादिवि
नेष ब्राह्मणवदं द्विजातिपरमेव क्षत्रियवैश्ययोः यथानु प्रायश्चित्तानतिधानात्। प्राणांतिकेव पादहानेरसं नवान्नयोर
यिप्राणांतिकमेव द्वादशवार्षिकादौ पादहानिः अत्र तस्य तत्कृ एणो एजन्यादीनां सदर्शनात्। तथा व्यवस्थाः। तत्रागसे
वदु षस्य पीतं स्यादुःकं पादिपापाश्चित्तं तवेत्ते सः क्रमणो तेन सर्वेशः विप्रः शुध्यन्निरएत्रेण क्षत्रियमुद्दिनद्यात्। एकोहन
तवैश्यमनुष्टीन न केन शुध्यति। दुष्टं न रमो सागरना। तथा विस्मृतः। मतयं वचनमोत्कृ यादत्पंनो यहता द्वाउदकं यो वा ब्राह्मणो
मित्र एतत्रयसितं स्वहं एजन्यः एकाहं वैश्यः अष्टौनक्तं तवैवांते व्रतस्यं वा प्यं पिवेत्। विस्मृवचनं वात्र दश्यते विप्रेतसक

मूल।। तं दैपं पादोनं क्षत्रिये मतं वैश्ये पैष्टीं पादशेषमनुमन्यन्ते इति भुक्ष्यते एवं तत्संहितायामस्यवात मूर्वोक्तव वन हृष्य मलक मेवालाखि
३५ तमितिजिकनः पमे घाव्राला एनां स्यात्स एत्त्रां हिंग्र एण मन्यतेति दिवलवर्वनं वृक्षवध एवं दैग्यपादिके वोधयति स्त्रीयच्चा
35 एक्रायेन स्वादिनातल दधे प्रायश्चित्तातिरेकल्पमक्तवान्। एतन्माध्वीनां तु गौडी माध्वी प्रभृति सकलमद्यपाने न दोषस्त्या
ह [illegible] तु कामतोपि हि एतन्यो वैश्यो वा सुमाहितः। मद्यं पीत्वा सुरेसं जेन कार्शिवदोषमर्हति। पानसाद्दिमद्यपानतु का
म कृते स्नेनेकशमयात्म त्रपाणांति कमक्रमेवा ब्राह्मणस्य कामनयातु सक्कत्कृत्त पराशरः। त्रगम्यागमने वैवमद्य गोमां
सत कृणो शूद्रेवा ग्राय एतद्योन्नरो गत्वा समुद्रगां। चां द्रायणेन तच्छ्रोणां कुर्यो ब्राह्मणोतो जनानां त्र न तु अहितां गो वदघाद्य राम
येषु च्छेणं। त्र्राकामत सकृत्पाने विशुः। पीत्वा प्रमादतो मद्यमति कृच्छ्रं चरेद्विजः। कारयेत्पुनः संस्कारं तस्माविप्रांश्वतो जेप ३५
त। कामतोऽकामतश्चात्या सेवृत। [illegible] यमः। गोघृतं द्विहिते कल्पं चांद्रायणम प्यापिवा। त्रत्यासेवने तपो भेयमत्र तच्छुद्धि
मवाप्नुयात्। त्र्प्रयपैष्टिपितपानसाधिका दशविधमद्यपाने त्रिरात्रं तथायानं संद्रा स्कमाघ्र कमित्यनिधा [illegible]। द्रावेत

इकरवत्रे। एप न सोऽरिष्टयोः सः। सद्योजातमुतेप वा। अहाकुर्यो द्विजोत्तमः। अज्ञानतः सुएतंस्य घटव्यन्तरूणेऽत्र पुनः स्तनप
नमाह॥ मनुः। अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च। पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः। तथा। वपनं मेखलादं
डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च। निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि। एतदुक्तो वसुएतंस्य केविषयं। अज्ञानात्पनीतब्राह्मणकुमा
रस्यान्तष्ठ ब्राह्मणकुमारिकायाः श्मश्रुण्यपाने दोषाभावः। सुरायां लाद्विजो मोहात् इत्यादिप्रायश्चित्ते द्विजपदग्रहणादतिक्रम
तः। तन्नातस्मात् ब्राह्मणगजन्याविति मनुवचनात् सुरापाननिषेधो यज्ञान्यात्राचयत्नैर्हि द्विजातिः न पिबेत् ब्राह्मणो मद्यं निषिद्ध
मपि नापयेदिति कुमारवचनद्वा द्विजग्रहणस्य जातोपलक्षणत्वात्। यद्वा कुमारवचनं। जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदष्टौ स
मा वयः सहिता ते समोज्ञेयो भक्ष्याभक्ष्य प्रदर्शितः। न तस्य पातकं तस्य पाचे वा अन्यावाव्येत थान्ते। तस्मिन् काले न दोषः स्यात् स
यावन्नोपनीयते तन्न घेतविषये। अष्टवर्षे गृहणमनुपनीतस्यापि पाप्नोदोषार्थे उपनयनपदं पंचवर्षादुपनीतस्याष्ट
वर्षेत्यः प्रायापीटोपज्ञायनायो पञ्चमघ्नं त्रयशिषाणां तलूणेनाम्रिकश्चनादोष मनुवस्मरणं न्यंबदूधपित्रोः सुहृदुरोः। इति

प्र.ल।। मपेदीपात्तावचनं। तत्क्षत्रियवैश्यविषयं। मद्यपं वा ब्राह्मणमारं। तदिता मद्यस्य प्रवृत्तयोरपि तयोरनिषेधादिति जिकनः। अनु
३६ ध्यपित्रोः सुहृद्गुरोरिति यं वधेत तदध्येपित्रादीनां दोषः प्रतीकार्यो न वतीन्यथेः अत्रापि प्रयोजकादीनां पादपादहानिरूपव्य
36 तिजिकन एव संक्षेपः। ज्ञानतो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां सुरापानेमरणान्तिकं। चतुर्विंशतिवार्षिकं वा। अज्ञानतो द्वादशवार्षि
कं ब्राह्मणस्य तदशक्तौ वर्षीन्द्रयथाविधेनुशतं देयं। तदशक्तौ धेनुसंकलनमन्या चत्वारिंशद्गणा चकवर्णो श्रान्तानि
यं चेदृपानि। क्षत्रियवैश्ययोस्तु पादपादहानिः।। विप्रेतु सकलमित्युक्तविष्णुवचनात्।। बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धैदिकं। दाक्षिणाव
ब्राह्मणवधप्रायश्चित्तोक्तरीत्योहनीयेति। पूर्वजन्मकृतयोः सुवर्णापहरसुरापानयापयोर्नि। केयतो गन्धेणयोरपि सुव एम ३६
र्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्ततामित्यनयोः किंविदवशिष्टत्वादृत्य प्रायश्चित्तमाह वासिष्ठः। कुनखी श्यावदन्तश्च कृ
च्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वोद्धरेयातां तदंजनत्वमिति। अत एवामीषां मात्रा द्वादिष्टपरिहारः।। एवं दुश्चर्मादिष्वप्यूहनीयमिति।। ।। इति सुरा
पानविवेके चीने प्रायश्चित्तविवेके सुरापानप्रायश्चित्तं।। ।। अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं।। तदर्थे सुवर्णस्तेयानि रूप

णं ॥ यद्यपि महापातकोद्देशे स्तेयं गवेगनागमस्मृतिमन्तवचनेन सामान्येन स्तेयमात्रं समुद्दिष्टं तथापि सुवर्णस्तेयप
रं तत्र मनुने ब्रह्मसुवर्णस्तेयकृत् प्रायश्चित्तेन प्रायश्चित्ते ब्रह्मसुवर्णविषयत्वोपसंहारात् । तथा देवलः ॥ ब्रह्महत्या सुवर्णस्ते
यं गुरुतल्पगमनं सुरापानं चेति महापातकानि । ब्राह्मणसुवर्णहरणं च महापातकं प्राह गौतमः । ब्रह्महत्या सुरापानं
ब्राह्मणसुवर्णस्तेयं गुरुदारागमनं संयोगश्चैतैः सहेति महापातकं तथा विष्णुः ॥ ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मण
सुवर्णहरणं गुरुदारागमनं संयोगश्चैतैः सहेति महापातकानि । तत्र यादि सुवर्णहरणं तत्पातकमेवानन्तप
परिमाणविशेषान्वितसुवर्णापहारो महापातकं जातिमात्रेऽपहारो वानाथः । परिमाणवाचकेऽपदाभ्रवणात्तानव
येच कानि तत्कोमाषमन्त्रसुवर्णमृषोऽशीति मनुवचनेऽषष्टिंग सुवर्णशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् सुवर्णश
ब्दे च परिमाणं तत्पसमीति वाच्यं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमन्त्र येन युंसकलिंगात्संदेहादष्टवर्णा तत्र जातिमात्र
पात्तमेवासमानि त्वापतेतरात्मणः ॥ गुरुतल्पः सुरापश्च ब्रह्महा ब्रह्मण्यचिप्रहा । महापातकीन इत्येते सेना

मू.ल ।। ३० गीवेवपंवंमः ।। विश्वामित्रः ।। ब्राह्मणेनैव हंतव्यः सुवर्णे पानवद्द्विजैः ।। ब्राह्मणानां हरणे न कर्तव्यं कदाचनेत्र जातिमात्रं वा विरुक्य
स्वर्णे मद्यपानात् ।। किंच ।। उपक्रमोपसंहारयोरनियतत्वागतपरिमाणवचनत्वं सौरेण वा दिमध्याश्छि तस्य सुवर्णे यस्याप्यनि
37 यतत्वागतपरिमाणवचनत्वेपि किंचिद्व्यापहारेपि महापातकं स्यात् ।। न चोतपयत्वं सुवर्णे शब्दस्य सकृदुच्चरितस्य लिंगादानु
पपत्तेः ।। न चान्यत्र प्रयोगावारणाय चोक्तनकत्वज्ञात्तु पहितपरिमाणवचनत्वमस्य यत्कृत्प्राक्कमलत्वं च न ।। पलं सुवर्णाश्च
त्वारः इत्यत्र पलशब्दस्य कांचनत्वज्ञातानुपहितपरिमाणवचनत्वायत्तेः ।। तथा वस्यांतरे पलादिष्वव्यवहारेण न स्यात् ।। लोकसं
व्यवहारार्थयाः संज्ञा प्रथिताः सुविन्यतिधापपलादिसंज्ञायामनुनोक्तत्वात् ।। पलशब्दव्यवहारश्च सर्वदेशेषु वा न व्यवहारमादिय राम
इत्युक्त्वा च नैकवाक्यते मासुवर्णे पदेज्ञातिलातरीतिवाक्यो ।। न्नपयदृशममस्य लिंगसंदेहे परिमाणवाचित्वसंदेहात् ।। संज्ञा ३०
साध्येकत्वापयरिमाणेणथेकत्वमस्यातिवेत् ।। वादंडविधौ संज्ञाप्रयोजनसंततवात् ।। पयावहस्याति ।। बाधाहेः सुवर्णे शतंदमं दा
प्यसु परुषान्स्याच्छिद्रहेम्नं द्वेसंदंशाद्येतरइकौ संदंशेन चेति द्वौ गुलितन्ने न्यो ।। छेदश्च ।। तत्रोत्तममध्यमाधमदंडविधानानुपपत्तेः प

णिमाषेत्वोऽत्र नहीलत्तावात्संदेह एवाप्रत्युत हेमत्वे पसमंत्स्य तमितिमनोनाज्ञासिव नयदेन निर्देशाज्जाति परत्वमेवावगम्य
ते ॥ अत्र वियत इव्यपरिमाणविशेषवाचित्वे सुवर्णशब्दस्येदं उविधावपि प्रयोजननातावात् ॥ ननु तौ लक्षणंतदेउ स्यापि
संभवात् ॥ माषकार्षापणादिशब्देन शेषपदस्य सुवर्णमाषकार्षापणशब्दवत्स्तोयपदप्रयोगादर्शनात् ॥ निष्पन्नपदादेव सुवर्णशब्दात्कां
चनत्वोपहितपरिमानविशेषप्रतीतेम्र ह्यविलम्बेवास्या किंच ॥ मन्नैनैव सुवर्णपरसंकेतं कृत्वा कांचनत्वोपहितएवसु
वर्णपदं प्रयुक्तं ॥ यथा चतुःसौवर्णिको निष्कः शतमानं तु ते राजत इति ॥ वतः सुवर्णान्निष्कानितिदंडेतिहितं ॥ एतैस्तदाप्यः सुव
र्णं स्यादिति ॥ अतो इहादिव्यवहारणेयेत्वात्संज्ञापाऽत्र वोपहितपरिमाणे प्रयोगात् कांचनत्वोपहितपरिमाणविशेष
संज्ञामन्नकृतेति निश्चिपते ॥ न माषकार्षापणादिशब्दानां ते यां हि एवं चैवमाषकमिति स्तोपपदप्रयोगात् ॥ यत्र सुवर्णत्व
त्वादन्यत्र सुवर्णत्वव्यः परिमाणविशेषस्त्रत्रपहितेलात्तत्त्वाएकः पलशब्दस्याप्यन्यत्र प्रयोगादर्शनात् ॥ अतः सुवर्ण
संज्ञाविधाने सर्वेशास्त्रे सुवर्णेस्तदादिशत्रिवाधकेपारिमितेहमन्नहाणयेतं देकेवाकान यावचनांतरेहक्तादिपदमपिपरि

शू ल॥ ३८ ३४ मीतहेमयरमेव। तेनसमस्तसुवर्णस्तेयपरेशान्यमिलिंगसंदेहे संज्ञाविधित्सायैकत्वायपरिमितहेमधीः प्रलिंगधीरपि। अतः
परिमीतहेमापहारो महापातकं। न जातिमात्रापहारस्तेन। अतएव षड्विंशन्मतमिति कृत्वापठितं सुवर्णहृल्लघुकमपदत्पन
राधमः। कुर्याद्वाद्वापयणं कृच्छ्रं पोषस्याप्यहुत्वेचनतत। अपहृत्यसुवर्णस्य माषमात्रं नराधमः। गोमूत्रयावकाहारो मासेनैव शुध्य
ति वैवित्तिः सुवर्णहृत्महार्णोवन्त्याः परिकीर्तितः। ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयं यं पद्यवाब्राह्मणहर्णे वृत्तं। जातिमात्रापहारस्य महापात
कत्वे दल्पः प्रायश्चित्तविधानानुपपत्तेः। जिकनमूत्रविधप्रमाणेव हृत्मेतदेवाह यथातविष्णु। अपहृत्यसुवर्णन्तु ब्राह्मण राम ३८
स्य सुवर्णधिपः। पंचनिष्कप्रमाणं तु एना नं स्मृत्वा प्रोप्य वृजेत। तस्मात् रोदुर्वा शल्लिप्राण्यात्मानेहहनेतुहानिमीलिनात्को जटरस्वशाक्या
माराणहेचा। चतुर्ति सुवर्णनिष्कः। अतः पंचनिष्कप्रमाणसुवर्णापहारे प्राणान्तिकं। नरत्वापहारे अल्पप्रायश्चित्तं। महापा
तकं तु जातिमात्रापहारणमेव। तन्नास्तरणनिर्गुणत्वात्प्रायश्चित्तोक्तषीयकत्वेस्य तत्रैव दर्शितत्वात्। एतन्हायत्रो हेहेत
नामधारके ब्राह्मणविषयं। पतितब्राह्मणविषयं वा। नजु किमोरं स्तेयं नाम। मानवप्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा एनो वायोस्थादिवा

पत्न्यादिद्रव्यहरणं स्तेयं तत्परिहृतिं तं । इति कात्यायनवचनात् परद्रव्यहरणं स्तेयं । तद्धि न परद्रव्यस्वीकारः । एतच्चोपार्जनेनमं
तरेण चौरस्य स्वत्वासंभवात् । निह्नवोऽपलापो वा गोपनं तदिति चेत् । नासमक्षग्रहणे स्तेयपस्य कात्यायनेनोक्तत्वात् । छद्मा
नां तां स्ववारयति चेत् । स्वस्थानस्य निक्षेपहरणेऽव्याप्तेः । अन्ये तु पास्वियाज्जेमति मंत्रेण स्वत्वापादनं स्तेयं । यद्येवं विनियो
ग्यं तेन स्वत्वं ।। वोऽप्यापि संतवत्येव । नन्वत्र विनियोगकाले स्वत्वाभावप्रसंगात् । यद्येवं विनियोगाद्धेत्वं न दृश्यते चेन्न । अत्र हेतोर्हि
यद्येव विनियोगस्येन शास्त्रगम्यत्वं न त्वेवोपेविषये शास्त्रमस्ति । स्मृतिकापरिगणितार्जनकर्मत्वेन स्वत्वं यद्युच्यते तर्हि अत्र
नास्ति चौर्यस्य स्मृतावपरिगणनात् । पार्श्विकद्यौतचौर्यादिप्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यत्तत्कृष्णं समुदाहृतमि
ति विष्णुधर्मोत्तरवचनमस्तीति चेन्न । चौर्येण द्रव्यस्याविज्ञातपरधनगोणलांगीकारणात् पार्श्विकः पात्रतपायोजेयति । उपा
र्जितं कृतमित्यर्थः । किं वा द्रव्यमस्वामिविक्रीतं पूर्वस्वामी समाप्नुयादिति याज्ञवल्क्यवचनेनास्वामिगृहणे हि दोषः स्यात् ।।
किं वानेकेषामंगुलीयकस्य मुद्राप्रेक्षामोगुलीयकस्य हरणे तथायस्य मूल्येण परांगुलीयकविक्रयणे स्तेयत्वं स्यात् । किं चावित

मू.त॥ कृष्णात्रयादिधनविक्रये तेनैव स्वत्वेप्रसंस्यात ॥ उच्यते । परस्वत्वेन विशेषतो ज्ञायमाने द्रव्ये परार्जमाने मंत्रेरणमनमेदं य
३९ थेष्टं विनियोज्यमिति कृत्वाय्यवहारः स्तेयं । स तु क्वचिन्मानससंकल्परूपः । क्वचि त्कापि कोशानविक्रयणादिरूपः ॥ अतोऽत्र
39 वितत्त्वधने नास्ति व्याप्तिः ॥ विशेषतो विज्ञानाभावात् न वा यत्स्वीयममविक्रीतपरधने पाकोपलेन ज्ञानाभावात् ॥ अत एव
प्राप्तनिधौ स्वीकारेन स्तेयत्वं परस्वत्वमिति ज्ञानाभावात् ॥ प्रणष्टस्वामिकस्यापि तत्र वात ॥ अत एव याज्ञवल्क्यः ॥ राजा लब्ध
ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः ॥ विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ एवं च वेश्मापहारे तद्वलवद्दस्यापि विज्ञातस्यैव
णोस्य नापहारोऽत्र ज्ञातत्वात् यत्र सुवर्णमेव सुवर्णं चुम्ब्याऽपहरति तत्र सुवर्णस्य नापहारः । सुवर्णस्य पश्येष्टविनियोज्यते एम
न व्यवहारकमेत्वात्तावाह तत्र सुवर्णमेव यादृरसलिष्ठत्वेन सौतत्कबध्यापहरति । तत्र परमिति ज्ञानं तदेव सुवर्णस्य सु ३९
वर्णो विनियोगसंकल्पविषयः अतः स्तेयमेव । किं तु सुवर्णे नात्यज्ञानात् । अज्ञानाकृतं तत्तत् । अतो न तत्र प्रणंतिकमिति
वस्यति । किं तु तत्र क्रियत्सुवर्णैकपात्राहरणे प्रायश्चित्तायेन तु सात्रेणीयं । न पुनः सुवर्णशोपि प्रायश्चित्तमिति । परंतु

मनुवचनं। वानस्पत्यं फलं मूलं दार्वग्न्यर्थे तथैव वा तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत्॥ न दोषपहारार्थे न तु स्त्रियनिषे
धपूर्वी॥ न तु दशविधं हि यमुक्तं तत्राप्याप्तिः॥ यथाह हारीतः॥ अरक्षणाद्दानादनतिविषयग्रहणाद्दनिर्देशकेयतो गात् अस्तेयं सो
अस्पष्टानानां याचितानि यो तनाम्याहायन यातः। दंतव्यं शान यान्वनुयाचग्रहणात्प्रतिभुवस्य स्वदानादिवतानि सर्वं धार्येति
दशविधमस्तेयं सत्यं। अरक्षणादानपूर्वं चार्थेन्यासायनयादिग्रहणं अनुस्यस्य अनुतेदानादितु गोणः। स्तेयशावकः। अस्नुयास्व
नेकृशक्तिकल्पनायन्तोः। अतो नाप्याप्तिः। अनतिनिमत्तषस्यग्रहणं तु कपरिमाणेदधिकग्रहणं। दंतव्यं शनान्यूनतुलाक
रणं स्ववृत्तिसंतवेस्मन्यवस्याधनाजेनं। एतत्सुवर्णहरणं वर्णेवतु ष पस्य महापातकं॥ न तु सुवर्णस्तेयकृद्दिग्वप्र इति मनुना
विप्रस्य हरणं द्रुतलणस्यैतन्महापातकं। अप्रतो कृत्वा पश्चपोवर्णं त्याद्दि प्रायश्चित्ते वक्ष्यमाणे न विप्रस्य सुवर्णवचनात्
यो नाशानयो ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुतल्पं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गृहीजातीनां महापातकानीति व्यवनवचनैर्द्विजातिग्र
हहरणान्मनुवचनेविप्रपदं वर्णमात्रोपलक्षणं॥ अत्र च प्रायश्चित्तं निरूप्यते॥ प्रायश्चित्तत्वतायहृतं द्रव्यं स्वामिने द

प्र.लः ४० त्वा प्रायश्चित्तं चरणीयं यथा नविद्यो। यद्यस्यापहृतं द्रव्यं तत्तस्यैव विनिर्दिशेत॥ प्रायश्चित्ते ततः कुर्यादेवं शुद्धिमवाप्नुया
त्॥ अपहृतद्रव्यस्याभावे तन्मूल्यमपि देयं। स्वामिसंतोषार्थत्वेन दण्डार्थत्वाद्धनस्य। अत एव गोवधे यणः दण्डः॥ प्रमा
५० पणोऽप्याणोमतां प्रतिरूपं नदद्यपयेत। अस्याप्रुरूपमूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः॥ अथ प्रायश्चित्तमाह मनुः॥ सुवर्णा
स्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु। स्वकर्म ख्यापनं कुर्यान्मां भवाननुशास्त्विति॥ गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं
स्वयं॥ वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा॥ एतच्चाविषेयमहाश्वपरित गवानसविषये॥ निर्गुणस्य यदा विप्रोपहृ
तौ क्षत्रियस्य या॥ प्रायश्चित्तमिदं कुर्यात्तदा शुध्यर्थमात्मनः॥ गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयं। वधेन शुध्यति एम ४०
स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा॥ निःशंकेनापि वेदाज्ञा हतो न म्रियते यदा। मुच्यते वनसंदेहो यदि जीवति सद्विजः। स्तेनो वधेन
शुध्यतीति क्षत्रियादिविषयं। बधशब्दे विकल्पितं जीवनमपि लभ्यते॥ अत एव विप्रशब्दो वर्णवत्तु यययाः यथा यमः
॥ तस्मात्ते मुसलं गृह्य यथाप्राणेन भूपतिः॥ सकृद्धन्यान्मृतो वापि जीवन्नपि विशुध्यति॥ एतेन हतोऽस्य कोऽपि वाशुद्धो वेति

याज्ञवल्क्यवचने हतप्रतियोगी पापक्षयमहननमवगम्यते मरणप्रतियोगी तया जीवनावगमो न वर्त्तीति जिकृतव्या
ख्यानं निरस्तं ॥ न विष्णुवचने च मरणप्रतियोगित्वानवगतेः ॥ ब्राह्मणमृगयते वचेति ब्राह्मणस्य तपरा एव द्वादशवा
र्षिकं ॥ एवं कामकृतवधनिषेधः ॥ वा शब्दाद्धननं दंडविकल्पः ॥ यथा तद्विष्णुः ॥ यद्येतद्वचनं वीरब्राह्मणमृगयतेवचा अत्रैव का
रकाणां ब्राह्मणस्य प्रतिषेधः ॥ तत एवैतस्मिन्नेव प्रतिषेधो वधस्य च ॥ न दंडप्रतिषेधो हि ब्राह्मणस्य कदाचन ॥ स्वयं
गमनयत्नेन तु ब्राह्मणस्य न्यूनं प्रति दंडदानस्य चाशक्तौ विज्ञेयं तत्तया ॥ गृह ॥ अतीव योधनाय मन्तुमतो नो वै ब्राह्मणोग्र
प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं दंडश्च सुमहत्तमः ॥ न यः कर्तुमशक्तश्च दंडं नैव विशुध्यति ॥ अन्यतस्यान्यतमस्याशक्तौ विधा
नं तुल्यवद्विकल्पार्थे ॥ एतत्स्वयं गमनयत्नेन ॥ एतावतापनयने तु दंडनपक्षोः समुच्चयमाहतद्विष्णुः ॥ अज्ञानी यतेवलाघ
मुमृनो वै यापार्थिवं प्रति ॥ प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं दंडश्च सुमहत्तमः ॥ पञ्चात्र विश्वरूपदर्शनं दंडो दमनायेत्याहुरिति दमनार्थे
दंडः प्रायश्चित्तं दुरितक्षयार्थेन प्रतिन्यायेयो विकल्पः ॥ तदप्युक्तं ॥ दंडेनैव विशुध्यतीति दंडस्यापि पापक्षयार्थत्वात् ॥ तथाम

मूल ॥ त्रः । ण नतिधृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ॥ निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३१८ ॥ प्रकारेण । एताद्दण्डः सु
४१ वर्णस्यापहर्तुर्निष्कृतिरितीति तथा विशुद्धधर्मोत्तरे ॥ प्रायश्चित्तैः शमं याति पापं कृतमसंशयम् । दण्डेन च पापं याति प्रायश्चित्तम
५। अकुर्वतां प्रायश्चित्तविहीनानां ये राजभिः प्राप्य दण्डिताः । नरके पतितं पतनं नोपनियत्यातिं तथैव च । प्रख्यापनेन प्रायश्चित्तं सुकृ
वीणः सर्ववर्णेषु यथोदितं एतेषां क्याललाटे नहाय्यां मृतमस्ताहरणिनि । मनुवचनेन सम्यग्दर्शनं विहाय्यन्तेति तदसंगतं ।
वस्तादानपनयरूपसमुद्धयस्यनाविष्यद्दर्शितत्वात् ॥ एतेन द्वात परो वा हृदा वा क्षत्रियादीनां तु णोक्तो ब्राह्मणस्य व
धो दण्डो वा न परो वेति तत्र न विध्यानुमन्ता न यातविध्येवाशवद्ग्रहणं द्वात परो वा ब्राह्मणस्य तु ॥ दण्डो वाकेति निति मृत्यु एम ४१
वेध मत्तु न कदाचन ॥ वधो वा क्षत्रियादीनां दण्डो वमयपवा । नयश्च मनुना प्रोक्तं क्षत्रादीनां निवोधमानयसायत्त
पुरुषसुवर्णमत्ये पत्नं मलं स्वीवालाद्विजो पेचो वृत्तमिति ॥ क्रमकृते क्षत्रियादीनां वधः प्रकाकृतेत
योदण्डो वेति बोद्धव्यां यदाहरणा नापरः ॥ परस्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयं गच्छेत् मुसलमादाय पणान्नेस्ववधा

यवाहनः प्राग्दंडमवाप्नोति एकत्रासो मुक्त एव वा॥ कामतस्तु कृते यत्स्यान्नान्यथा वधमर्हति। दंडमाह कात्यायनः। सुवर्णा
स्य शतं मूनो वधार्हो दंडमर्हति। अंगच्छेदाहे कल्पस्तु धंविवास्यः पंचविंशतिं॥ बृहस्पतिः। कार्षा।पणसहस्रंतु दंडमुत्तम
साहसः। तदर्द्धं मध्यम प्रोक्तः तदर्द्धमधमः स्मृतः। कार्षापणः पणः। कार्षापणश्चकविंशेयमात्रिकः कार्षिकः पण इति
मनुवचनात्॥ याज्ञवल्क्यः। साशीतिं पणसाहस्रं दंडमुत्तमसाहसः। तदर्द्धं मध्यमः प्रोक्तः तदर्द्धमधमः स्मृतः। सुवर्णश
तादीनां धनानां तेषां न व्यवस्था। न तु महापातकिनो धनमश्नात्यमत्केमनुना। नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनं। आ
ददानस्तु तल्लोभात्तेन पापेन लिप्यते इति वचनात्। एतस्य च यं गृहणं विषयत्वात्। यस्मादनंतरं सएवाह। ब्राह्मणस्य सुप्रायश्चित्तं दं
डविहणायो यथाविधेतां। स्तुत हन्तो यथान्वेवा ब्राह्मणो पातियादयेत। एतच्च प्रायश्चित्तं योऽस मासात्मकस्तु वाणी मृत्यविष
यं। यत्तु तद्विष्णुवचनं। अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य सुरोषिपायं वानि कथमाणं उत्तजानं क्षत्रियो वृजेत। तस्मादेव दंडं
शस्त्रं प्राप्यात्मानं हन्ते दुत्तानि मीलीना क्रोजकेरेव शत्या मरणाच्छुद्धिः। स्त्रोटुं वं तामनमयान याक्तऽशदयल्लयो वर्णानि

ऽगुणाहुलतनस्यः। गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पंचनिष्कान्‌ हृतवतो निष्कलकादिविधिना दग्ध्वात्मानं तु पावके। अध्येपमेणाद्वार
अ॰ ते॰ तन्निर्व्यक्तस्य तस्यैवानियोत्येति तद्द्रव्यं स्वामिने दद्यात्तस्य थेः तत्त्वं च निष्कप्रमाणं सुवर्णं ब्राह्मणस्य निर्गुणस्य तदवा ब्राह्म
४२ हननं निपतनं पाणफलं विदधाति स्मृतेः एतेन समस्तवचनेन इह न नमनियतमरणफलं। एतस्माल्लघुपङ्क्तं तदन्य
५२ नसुवर्णं यत्किमानन्त्यं पंचनिष्कसुवर्णापहारे वोद्धव्यं। गुणाढ्यस्य तु वे तानि पुनस्य पंचनिष्कापहारे निष्कालकादिवि
धिना पापादिदात्यात्मेदेहनं। पूर्वस्मादुक्तं तद्वयस्त एवं निष्कालकादिविधिः। केशश्मश्रुणे माहितलं बनात्यं गोमया
यग्निनादाहहत्यादि। अतएव देवलः। मासीयवासिसामयीत्यग्निहोत्रिणो। सुवर्णमृत्युं महापातकृतमं। अत एव हन्तुर्व्य राम
स्यपुरतत्वात्स्वामी नो हन्त्येश्च सत्वणानिगणत्वादेना। एवं धनप्रयोजनं विशेषेण वप्रापायाश्चित्तोल्काणीय ४२
कलेन दारुन्यं नत्का व्यवस्थाप्या। तथा वतविद्या महात्याये दृष्टं पुत्रं तथाल्पेव हृते गृहहृत स्यात्विशेषो दे
स्वामीनम्रस्कार्यस्य वा प्रयोजनविशेषाच्च विशेषादि देशकालयोः। विप्रद्रव्यविशेषाच्च प्रयोजनविशेषतः। अत

वंधुवीशेषाव प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । अत एव सकलपापोत्कर्षेकारणं हसवे निर्गुणस्य ब्राह्मणस्यापि वधे वधो

ति हि तत एव । पयातो विष्णे पविप्रसुवर्णं तु प्रमत्तप हत्या । स विशेषात्तु वेधं व ब्राह्मणो घ्नत वक्षतः । प्रायश्चित्तमि

दं तु यो निर्वोध गर्दतो मम । लोम हीनो घ तात्कुर्वात्मानं पावके हुतेत् । सगुणब्राह्मणे ना निर्गुणं व ब्राह्मण सुवर्णे

हरणे त्रैवार्षिकं व्रतमुक्तं । यथा तद्विशेषविप्रस्यागुणवा इविशेषनिर्गुणस्यापहत्या तु चतुर्थे कालेभुंजानाह्निति वर्षे

वै भृधान्तेन तान्तु वार्षिक प्राजापत्यसमामिति वस्यतो एतेन महापातक संयुक्ता वर्षे शुध्यंति ते त्रिभिः । इत्यंगी एव

नमितार्द्धं पयपी कल्वि पादे सुवर्णे हरणं महापातकेन तवतोन्त्र कर्मेवत यापि प्रसंगात्त्राय श्चित्तमभ्यते पथा

तविभ्यो । पदावनिः गैरणः स्वामी कल्वियो वैश्य एव वाहतोव ब्राह्मणो वीरन्तरायमं व ताप्यितं भित्रियं कूलासु एयीवा

गुरुतल्पं गत्वा ब्रह्महत्यां वा कृत्वा चतुर्थे कालमितौजनाः स्युः स्नपोत्थ्य येयुः सवनात्र कस्मेलानात्यां विहरं तर्थतेत्रि

निर्वपेर् यथायं तु इंजो । वाशब्दाद्घृहरंहणं । अत एव यायं तु इदं तृगाति बहुवचनं एतत्तु चतुर्वार्षिक प्राजापत्यसमामि

मू॰ ला॥ जि गुरुहत्यागमनेवस्यतेत्योनविषयंवेतत्राब्रह्महत्यावृतानुवर्षी [ ]। पृतदेववृतं स्तेनःपारन्यूनं समाचरेत्। एतस्मा
४३ दन्यूनब्रह्महत्यासुवर्णविषयं। प्रजञ्चेतत। सुवर्णपहार्येतस्मात्प्रायश्चित्तं तत्पादन्यूनसुवर्णपहार्यपादहीनं ज्ञिपन इति। एव
43 मपपादहीनपादप्रायश्चित्तं पादपादह्रासः। विप्रमतः स्तुः। सुवर्णस्तेयी पीमा संसावित्र्याद्य सहस्रमात्याहन्तीति हुपाद
त्रि एतत्सुपवसेत्सकृच्छ्रमाचरन्तोभवानि। दत्तदानस्वल्पस्तसुवर्णमाचकाद्यपहारि बेदितव्यं। भवेदेवेनतत्कांप
दाकामनोपहृत्य सुवर्णं संजातवाधकः स्वामिनेसमर्पयति पश्चित्य जातितं वा दान्ते वार्षिकं॥ एतत्परित्याग स्यापि एम
पायश्चित्तहेतुत्वाद्व्यत्यागसमुचितस्य प्रायश्चित्तस्याल्पत्वं प्रत्यत एव। एतेन महापातकसंयुक्तावर्षैः शुध्यन्तीति ४३
त्रिवितीरित्येतोह्मषयपादेत्व ज्ञानतो यत्रत्स्य पश्चात्तसमर्पयति तदा वार्षिकं कृच्छ्रं। न्येयं कृत्वा सुएपीत्वा कृच्छ्रं संवत्सरं चे
दित्यापमन्तवचनात्। न्यूनसुवर्णहरणे चतुर्विंशन्मतं। सुवर्णेदन्यहरणे वत्सरः पादिकोन्मितः। ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं न्तेयं पयह्र
वन्महरणे वृतं। तेनाचलिकाहरणे वार्षिकं। घोड्शिकाहरणे द्विवार्षिकमित्यायूहनीयं। [ ]। सुवर्णेकृस्याले

कामे कामप्रवृत्त्य छिन्नानदः । त्कृच्छ्रः संतपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये । इत्यनेन कश्मलापहारे सांतपनमिति । तदसंगतं । सक
लमृपसाधारणेनोक्तेन विष्णुवचनेन द्वादशवार्षिकस्यापि इत्युक्त्वा गम्यैवं कृत्वा तत्रैव वार्षिकवनस्यापित्तावता महेश्वरेण
ख्यातत्वात्पारापमूर्ववचन कृच्छ्रं संवत्सरं चरेदिति याठस्यानाकरत्वात् । षड्त्रिंशनात स्यानाकरत्वात् । साक्षात्त्वेषुक्त व्यासवा
क्यात् शमस्त्रोपसुवर्णे स्यपादहानितः सपादकाद्दश एव वार्षिकं नाधर्मिकाद्दशरतिनविरोधः । अपहृतसुवर्णे समर्पणेन वि
शुद्धः तैवापहृतं द्रव्यं धनिकस्यात्त्वपापतः । प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्मषस्यापनुत्तये इति । अत्र विज्ञानेश्वरेणोक्तं इत्यसमर्पणम
पि पाय कुर्यादेकं । अत्र यथार्द्धवापहृतं द्रव्यमित्यनेन प्रागर्पणात्पापतरत्वस्यानर्थकमायत्तेः । तेन प्रायश्चित्तह्रासकल्पने
व्यपादपादहानिर्वक्तव्या प्रत्यर्पणतारतम्यमुपायत इति अत्र नवाते चौरो तावता वा प्रायश्चित्तधनः स्वयमेव पश्चात्तापं गृहीत्वा हारणा
ये वहन्नादिनात्तुपायेन समर्पयतीत्यर्थः । तेन कामतः पादहानिरकामतः पादद्वयहानिरिति । अत्र न स्तेनप्रायश्चित्तानां विशेषतो द्वा
दशवार्षिकादिविधानानां विप्रपरिकल्पनं दर्शितमिति विष्णुवचनेन पादद्वयहानि तेन एव कृत्वा पादहानाय पैरोद्धैरणापासापेद्ध द्वब्रत

प्रोक्तमित्यादिदेवलवचनेन द्वैगुण्यादिकं ब्राह्मणवधमात्रेऽत्र गुणवद्ब्राह्मणस्य तु कामतो द्वादशवार्षिकमकामतः षाड्वा-
प्र०ल०॥ ४४ ५५ र्षिकं तेनात्र मरणमुक्तं तत्र मरणं च द्विविंशतिवार्षिकं वाप्यत्र द्वादशवार्षिकं तत्राशक्तो धेनुसंकलनोक्तरीत्या साशीतिय-
पस्विनीधेनुशतं देयं। तदशक्तौ चत्वारिंशदुत्तरपंचशतमल्पकांचनारिकं देयं। बालवृद्धस्त्रीणामर्धादिकमुक्त-
मित्यौन्नेयमिति॥ ॥इति प्रायश्चित्तविवेके सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं॥ ॥अथागम्यागमनप्रायश्चित्तं॥ तद्धेय चै-
गणनीयत्वेन। तत्र को गुरुः कावांगना। तत्र कश्चित्तावत्पितैव गुरुः। तथा च मनुः। निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथावि-
धि। संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते। याज्ञवल्क्यः। स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति। उपनीय ददद्वेदमाचा- राम० ४४
र्यः स उदाहृतः। क्रिया निषेकादिका। आत्यां गतो धानक्रियाकर्त्तॄणि गृहस्थस्य संकेतितत्वात् गुरुः। तस्यांगनं स्त्री माता तत्स-
पत्नी चोत्तमवर्णा सवर्णा च न हीनवर्णा तद्गमने गुरुतल्पसमानत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तद्गमनेन महापातकमिति। तदस्तं-
गतं। अथ पोदापि गुरुत्वेनाभवणादिति पोरन्यानिषेधार्थत्वात् तावान्। तथा च मनुः। पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माता वै दक्षिणः स्मृ-

तः गृहदाहवनीयमृसाधिष्ये तागीयसोऽहमं लोकमातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमं । गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥
त्रयं वा बहुपायस्य श्रुतस्योपकारितयः । तमपि हि गृहं विंशाच्छुतोपकारपयातथा गौतमः । स्त्रवापेक्षं घोगहणंमातेश्च
क्तोऽपि तयो वसंकेतितत्वा आचार्ये गोगणं गृहपद्मीतिवे तानां । आचार्यो हि वपि संकेतदर्शनात् । यथाविष्णुः । त्रयः पुरुषस्याति
गुरवो भवंति । माता पिता आचार्यश्चेति । न याज्ञवल्कः । आचार्यश्चापि तातश्च यो भ्राता वेवमहीयतिः । मातुलः श्वसुरस्त्राता
महपीतामहौ । वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः । माता प्रणामलेकः । वर्णज्येष्ठः क्षत्रियादीनां ब्राह्मणः । अन्ये
ते कादराद्वोदर्शिताः । कथमनेकेषामेकागुरुणा वृत्त्याय लभेकस्यप्रवृत्तिनिमित्तस्यानावात् इति वेत् । नागुरुत्वं गांतव्य
स्यादिश्रुत्यावेदयाति तोषणीयत्वादिधर्मैरेकस्योपाधित्वात् । यद्यप्यावापेस्येवयाति तोषणीयत्वं प्रवृत्ते तथाप्य
न्येषु तितिरिक्षपुतो । ततो तितिरिक्षधर्मोऽप्येकपदप्रवृत्तावुपाधित्वे वति । यद्यप्रवृत्ताविवतद्धर्मसंबंधः । स्वान्ती यगुरुणा वृ
त्तिविषयत्वं वोपाधित्वे वतुवाधिशेषायहाद्वत्पाहिशब्दवदनेकार्थे तेको दोषः । अत एवात्रातायेयत्वे गुरुशब्दस्य कथमा

श्र.ता॥ ४५ 45 चार्यपत्नीगमने गुरुतल्पातिदेशः। तथा चोक्तं मनुः। आचार्यपुत्रशिष्यभार्यासु चैवमिति। तथा याज्ञवल्क्यः। मातुः सपत्नी
तनयां तथा। आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः। इति। नास तत्तस्य हीनजातौ च पत्न्यति प्रायोऽप्युप
पत्तेः। अतिदेशस्यापरिशेषे हेतुत्वात् प्रयामाचगतत्वोपत्नी व्यग्रत्वावस्थस्य तत्कोविदे हि त्वतावात। न च पितृतार्यो समा
हत्वमात्रवर्जनेनैव धर्मः। तथो नो यनिजांग सागिन्ध कतिने विधीयते इति तत्र वचनेव चने पितृशावदृशेनात सामान्यवाविषु
हराविसंज्ञावोन्हितिवाच्यमात एतस्यापना यविस्त्रविधिप्रलेनानायीरेश्रु सपाल्यातावात। अन्यपीन पालेवाक
न्तरापत्तेः। पितृशावस्य चण्डालादिविशेषणस्याप्रसक्तत्वात्तावात न सामान्यवचनमेकोचकत्वात्। किं च। याज्ञवल्क्यस्य सान्निधिका
दिवेदनांतकर्मण्यनुमतेरगम्यागमनाप्रसङ्गान्महापातकं न क्षत्रियादीनां तत्र वचने यो वेदाध्यापकत्वात्तावात।
क्षिवादिवमेव दशाश्वे वो लग्न एतस्यापितृगृहत्वात्तावान्न हि मनने न महापातकं वै वै मान्यगमनस्य महापातकत्वेन मान्यगम
नं गुरुहिन्न गमनं तु यागमने वेत्यतिपातकानीति विष्णुहारीतवचनविरोधः स्यात्। तस्मान्मान्यपिनित्ति के वादशाण्डिला॥ राम ४५

नागमनमिवमहा यानक्रमितो प्रत्यते देवलवव नादिति। अत्र तवेव येनोक्तं। नात्रगुणे रंगनाग्रवोनेतिसमासः षष्ठीत
त्पुरुष समाश्रयणेन निपातनात्। वनिवन षष्ठ्यर्थे तत्पुरुषे पतेः। अत्र नोगुरुत्वात्सावं गनावेति समासः। गुरुत्वं चामातुरेव
नतुमातुः सपत्न्याः। शरीरोत्पादकत्वेनोपाधिनापित्रोर्गुरुत्वात्तिधेयत्वात्। अत्र तएवाचार्यादि ष्वगुरुत्वे गौणत्वमुक्तमे
वास्यपि॥ गुरुपत्नीनाछिरित्यत्रा त्याष्ठोसमासः पत्नीशब्दस्य पतिगीतावत्त्वात् गुरुत्वासो पत्नी चेति षष्ठ्यक
पा गुरुत्वं तद्वैरूप्यापत्नीत्वापेगात नक्रमधारयः॥ इह तु गनाशब्दस्य स्त्रीमात्रवचनत्वात् प्रत्यत एवेति। अत्र तोत्रागु
गुरुशब्दस्य मातृपरत्वे गुरुपत्नी नाछिदित्यत्रापि मातृपरत्वमेवागन्तत्वेति माष्येतदस्यत्रगुरुतल्पं कलत्रं पस्यतेनमा
तुरेवग्रहः। अत एव मातुः सपत्नीमिति याज्ञवल्क्यवचने मातृसपत्न्यामाचार्यपत्न्यां च गुरुतल्पातिदेशो घटत एव। तदसंग
तं। मातृगामने दुहितृगामनस्नुषागमनमित्यत्र पातकान्नीतिविभ्रमहारीता त्यां मातृगामनस्यातिपातकत्वाभिधानात्
नवात्रमातृसपत्नीयात्वेमातृशब्दस्य मुख्या येत्वागापत्तेः तस्य तन्तनो वचनत्वात्। न षष्ठासमासेतत्पुरुषयामपिये

रस
४६
46

न्यागः। किं वक्रमे धारयत समासे न्त्रंग नायदवै प्यश्यो यन्निः। गुरुसमागमनमित्यत्र तावत्तात्पर्ये सिद्धेः। त्रुहि नुश्रवयितृगमनमतिपा
तक्रमे वा। किं च गुरुत्वनीतनागच्छेरित्यादिषु गुरुत्वप्रयोगः। तस्य गुरुत्ता यो दिपदनामनर्थे कृतास्या। न। गुरुपदेनैव मातुः प्रविष्ठ
क्लें वार्त्तदिग्धार्थे मात्पारमेव प्रयोक्तुमुचितं मुनीनां। न तु गुरुत्वस्यादिपदं संदिग्धार्थो एवं गौरवातिशयोपिलस्यते। अत
एव सहस्त्रं तु पितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते इति। तिकन क्ता आचार्योपि च महिमानमत्र गुरुशब्देनोपादानं। यथा देवलः। उ
पाध्याय एतेनापि अन्तायोगमनानि गुरुत्तस्यागमने कृच्छ्रमानिया पातिशय उक्तानीत्यर्थः। उपाध्यायोत्राचार्यः। तथा चबो
धायनः पितुर्गुरोरेरोनरेंद्रस्य भार्यां गत्वा प्रमादतः। गुरुतल्पी भवेत्तेन पूर्वोक्तास्तेन निष्कृतिः। तत्र पूर्वोक्तानि निष्कृतिः तत्पूर्वो एम ४६
हत्यापना दिः गुरुत्वाचार्यः। नरेंद्र गृहएण तएनातिषिक्तः क्षत्रियः। अत एव एतो प्रव्रजितायाश्चेत्यादिषु एतीय द्वे
स्यन्त यपत्नीयं। आचार्यपत्नी स्वसुतामित्यत्राचार्यपत्नीयदेहान्तवर्णाचार्येयन्तोपमितिति गुरुशब्दमपूर्वोक्ता नाम
ध्येके केषं चिद्गुरुणो केषांचित्। स्मरणमंत्र नामिपामकमित्यर्थे नवितिस्यं॥ उक्ता यद्यपि देवलेन कादशगुर्वादिशति न्ना

याप्यत्रपितैगृहस्त्रीघ्राणावायोरिः तस्यतागमनस्य गुरुतल्पगमनसमत्वात उपपत्तेः । अत्र उपातककत्वस्मृतेश्च । यथा विष्णुः
पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमं पितृष्वसृमातृष्वसृस्वसृगमनं च श्रोत्रियर्त्विगुपा
ध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं चेत्यपि यायत्र उपातकिनमृते महापातकिनो यथा । अत्र श्वमेधेन शुध्यन्तीति तो यैति गमनेन वा
नवात्रावायोरिः पत्नीनां हीनवर्णानां गुरुतल्पगमनस्य शुद्धिर्विधेतास्य पक्षाति पृच्छतात्रावायेतापौदविशेषत्वात् गुरुचे
गनाशैवस्य सामान्यत्वात् । सामान्यविशेषन्यायेन गुर्वंगनाशब्द एव तत्कोचस्य युक्तत्वात् । पितृपत्स्यामुहीनवर्णायाश्च
हर्णां उज्यत एव ॥ मातृगमनस्यापि यातकत्वात् । सपत्नीमातृगमनस्य गुर्वंगनागमनं हीनमहापातकत्वात् । अत्र योरुपात
केलघुनिहीनवर्णायाः पितृपत्स्या गृहणं । यथा याज्ञवल्क्यः । मातुः सपत्नीं तगिनीमावायेष्टनयांत यात्रावायोरिणी धोव
सुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः । गुरुतल्पगवदित्यर्थः । तारोन्यादिगुरुगृह तत्सागत्वानुपपत्तेः । अत्र सुताः सवर्णा नाह्वास वाले सु
तागमनस्यापि यातकत्वात् । ऐवकेः । पितृव्यदारगमने भ्रातृत्तायोगामेत यथा गुरुतल्पव्रतं कुर्यो लगनि हृीनि रूप्यतो अत्र

मूल।। ४८

47

च गुरुतल्पव्रतातिदेशाच्चैतन्नव्यन्तायोरिगमनं न गुरुतल्पगमनमित्यवगम्यते। अत एव विष्णुवचने न्यायावायेयन्तोगमन
स्याज्ञ पातकत्वमुक्तं। पितृगुरोर्नेरदूस्येति वीतिवो धापनवनेपि गुरुतल्पायदं गोणं। अत्रापि पिरत्तायो हीनवर्णे ग्रा
ह्या। विष्णुवचनेकवाकपत्वात्। अतः पितेव गुरुर्मे उवचनात्। नत्वस्मिवर्णवेगना। सावनमाता। विष्णुवचनेतियाकल
ह्मतेः। किंतु सपत्नीमाता। सा च समानवर्णे उत्तमवर्णे वः नतु हीनवर्णे विष्णुवचने अत्रयातकलह्मुनेः। एतेनैकार
शानामेव गुरुर्णं भवत्वं यन्तोगमनं महापातकं विष्णुवचने यन्तो पदं मुख्ये स्त्रोपामीति कल्पतारुकेनिरस्तं। पपापियवां एम
नां गुरुत्वं अपतेः। तथा। जनकत्वोपनेतावपश्चविद्यांप्रयच्छति। अत्र तानात पत्रानायं वैने गुरुत्वः स्मता एवं तथा ४८
पि जननं कव्यातिरिक्तेन होणं। लोकेजनकएवातिधानात्। एकस्यप्रवृत्तिनिमित्तस्यानावात्। अजनकस्यापि सत्कार
कत्वेमवनागुरुत्वंमुक्तं। याज्ञवल्क्ये नववेदशानत्वेनेति कथं सत्कारएकः। पितृविदोरुणं स्त्रीविपादोनावगुरुत्वाभि
तिगवेगनानिरूपणं १।। अथ प्रायश्चित्तानि।। ।।तत्राव मनुः। गुरुतल्पीति ताप्येन मृत्युं सृप्यासूर्यामयो अर्मो हूल

तौ वाग्निष्ठोन्यत्तुना सविरुध्यति । स्वयं वा शिरस्त्व दृष्ट्णगच्छन्त्वाद्याधायवांगनलौ । नेऽस्नेतौंग्दिशमानाति घेदानिपाता
दग्निसगः । मारुगामनप्यानिपातकेन ब्रह्मन्नत्वं यस्येति समासासंत वानरगोऽमृत्वंगम्यं पस्येति अधिकरणाव
रु ब्रीहिः । अग्नौ लोहप्रातिमा हारीते न तु समन्मयी व्रतिमा दर्शनाय यात्रहत्यनामन्नयौ स्वोपक्रान्तिमग्निवर्णा
कृत्वेति । एतेनानयोर्विकल्पः । वा शल्लान्तपूलोहशब्दाश्रयनज्वलद्भ्यो लिंगनयोर्विकल्पः । याज्ञवल्क्येन वसमुच्च
यो दर्शितः । ततेपः शपने साहृमायस्यायोघितास्वयेपितितउत्तमवर्णगहत्यविषयं । स्वयं चेति । व्केतेनमपिस्तुर
णस्त्रुरेणवाशिरश्रवपणगच्छन्त्वेनिशंवालीवितवचनान् । एतत्स्त्रापाद्वित्तत्रयं मरणांतिकं । [illegible] । गृहत्योषि
लों नघ्रामापसौं वा स्वयं विशिनग । गत्वायवर्णोकायपात्ये दंगनलौ स्वयं । मरणपापपमासः ग्रवृत्ते दिशमुत्तरां । शी
र्षस्यविमोक्षणमुच्यते कमेणं जनात । महाव्रतं वेह द्वापिद्यात्सर्वेत्स्वमेववा । एवंपेवात्तासुच्यते गृहत्स्यगाः । अत्र
त्रमरणांतिकं त्रा नकृत्ते मारव्यातिरिक्तसवर्णेत्तमवर्णे गृहत्याणमनेवोद्धव्यं । महाव्रतं चोद्धायीति ब्रह्महत्या

प्र.ल: व्रतं चतुर्विंशति वार्षिकं वोढव्यं। तथा ग्रामो याम शता वरणगायत्री जप सहितं है वार्षिकं ब्रह्महत्या व्रतान्तं च ज्ञो व्यात
४८ गात्वं तदेव न्हु वीतगुरुतल्पम कामतः। कामतो द्विगुणं प्रोक्तं। पंचविंशवर्षपर्यन्तम् धृतिः। पूर्वे ब्रह्मयातकेषु। स्त्र्य कामतस्तु या
48 दानाद् कामतः कृतित्रि वार्षिकं महाव्रतं सर्वे स्वरानं वा करणे यो मिति कर्त्तव्यता वाहुल्यान्नि वार्षिकौ मद्वादशवार्षिकं समा
नयि दर्शिति ब्रह्मवध प्रायश्चित्ते दर्शितमेवापचाय मूर्वषेयं कृच्छ्रानुरूपो लोगुरुतल्पं गत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा चतुर्थ
कालमीततो जनाः स्थूयो ऽन्त्यपेयुः सवना तं कलसंख्यानासनान्याविहरं तरणौ तत्रि निषेधेपापं उदं तरतिन्त्रे दर्शं कं द रा.म
र्शितं तं चतुर्थकालाहाच्चेन महादिवर्षोपवासात्साद्धवर्षे नक्रेन वर्तु वार्षिक प्राजापत्यसमा। एनत्सगुणगाति गंत्वा विष ४८
यं। पुवाणे मृयेश्री महादेवपादैः सगुणा विषय लेनव्य वच्छापित लातरेनतः क्रान्तू वेमि न्यके। पत्र मतनोक्तं। खं दाणो
वीत्वा सा श्र श्म श्रुलो विजने वने। प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रम ब्दमेकं समाहितः इति तदज्ञानतो व्याति वारे तगा यत्नो विष
यं। स्त्र न्यानि च लघु प्रायश्चित्तानि स्त्र संता न्य मृव्यति चार गुरूपस्यां वोढव्यानि। तद्दत्र ज्ञानतो गुरुतल्पगमनेप ष्ठो

कं मरणं चतुर्विंशतिवार्षिकं वा। अज्ञानतो द्वादशवार्षिकं व्रतं तत्र शक्तो धेनुसंकलनोक्तरीत्या अशक्तौ षण्णवत्यपमिधे
नुशतं धेयं। तदशक्तौ च वारिंशत्सुवर्णानि त्रयोदशतपंचकं तन्मूल्यं वा क्रोवनादिकं देयं। बालवृद्धस्त्रीणां पूर्वोक्तरीत्या
अर्द्धादिकमूहनीयं न चात्तवार्ये विधं। तत्र वैषम्यं विनोक्तो वा विशेषात्। परिषद्वचनस्य बलवत्त्वविषयत्वात्। विप्रेतु सक
लमित्यादि विष्णुवचनस्यानतस्वतत्त्वरूपप्रकरणस्मानादिति॥ इति प्रायश्चित्तविवेके चतुर्वर्गानामनुपापाविवेकं॥ अथ
पतितसंसर्गप्रायश्चित्तम्॥ ॥ तदर्थे संसर्गिनिरूपणम्। तदर्थे संसर्गिनिरूपणम्। तत्र महापातकिसंसर्गस्य पाप
हेतुत्वमाह मनुः। ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः। महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह। ननु तैः
सहेति निर्देशान्महापातकिसंसर्गस्यैव पापहेतुत्वं तत्त्वेनोनपातकं तात्संसर्गस्य प्रायश्चित्तमपि महापातकि
संसर्गिवदेव मनुना दर्शितं। यथाह मनुः। एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः। पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृ
णुत निष्कृतीः। यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः। स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये। अत्र चतुर्णामित्येन

मूलः न ब्रह्महत्यादिपापवत्तुषषमुपसंहृत्य योऽपेन पतितेऽस्तु नं महापातकपरमेव उ। व्यतो प्रायश्चित्तीयतां प्राप्यैरेवान्यवे
४९ कृतेन वा। न संसर्गं ब्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्ते ऽकृते द्विजः। एतद्विभीरन्नि मुक्तो नो ऽयो किं वित्त समाचरेत्। कृतमित्येजनां श्चैव
५१ न जुगुप्सेत कर्हिचिदिति मनुना सामान्यतः पापिष्ठसंसर्गस्य निषिद्धत्वात्। निषिद्धाचरणेन ह्यात्मा यात्मनि तैः पापिष्ठसं
र्गीए वदर्शितो प्रायश्चित्तमपि सामान्येन दर्शितं। योऽपेन पतितं नेति सामान्य चनिर्दिश्यतावत्तु रोमितिनि हि सातत्स्यतकृ
ए मृ यागमनात्वेय पूज्या चेत्तु पपारं त ब्रह्महत्यादिविशेषार्थे लघीयस्तामपि हि सातत्स्यतकृ ए मृ याएगत्यागमनादीनां एम
मनुना प्रवेशजेत्वात्। त्वपि च संसर्गपापस्य त्वाभ्युतिः कल्पनानापापिष्ठसंसर्गपापीति वनीति सामान्यमनुक्तिरेव ४९
कल्पनीयाला घवात्। होलाका पधिका। एन्यापए वाऽत्रजागन्ति विल्क्षणापि सामान्येनैव स्मृतं पम्पपेन पापात्म नात्महे
संस्कृत्येत स्नजस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्यात्। गौतमोऽप्याह। ब्रह्महासुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसंबन्धागस्तेननास्तिकनिन्दित
दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्चाब्दं समाचरन्नात्राप्यत्र पतितात्यागीति सामान्येनै

वर्षे पतितैस्त्वावं समाचरन्निति द्वितीयः संसर्गेणापि पतितत्वमुक्तं । तच्चैकस्थासनयानशयनेनापि पतितत्वं स्यात् । न संसर्गवि
शेषाणां निषेधात् । नीचिं द्रष्पानि तत्संसर्गो भवतीति श्रुतिः कल्पकितं तत्संसर्गप्रकारान्याह बृहस्पतिः । एकशय्यासनं पङ्क्ती
र्भाण्डपक्वान्नमिश्रणं । याजनाध्यापनं योनिस्तथा च सहभोजनं । नवधा संकरः प्रोक्तो न कर्त्तव्योधमैः सह । उत्तमैस्त्तमैर्नित्यं कर्त्त
व्यमुत्तमैर्वा । एकशय्याशयनैकपीठोपवेशनैकपंक्तिभोजनपक्वान्नादिसंबंधितांडसिमश्रणाय पक्वान्नमिश्रणान्याः । पं
चल घुतं संसर्गः । तथा याजनं यजितेन विजायजमानस्य पतितयजमानार्त्विज्यकरणं मलिनः स्वाध्यापनं पतितमाणवकवे
दाध्यापनमाचार्यस्य । पतितनाडावायस्तेदाध्ययनं माणवकस्य योनिः योनिसंबंधः । सबपतितपुरुषसंतोगः स्त्रियाः । पतितस्त्री
संतोगो वा पुरुषस्य । तथा पतितकन्यापरिणयनं वा स्य पतितवरपरिणयनं वा कन्यायाः । नन्वाचमनं तु । नैते सूत्रैर्विधिवरा
ययापि वक्तुं हि चितं व्याख्या । नयोनां स्वसंबंधसंबधानाचोद्भाहणः कचित् । तानिवनकल्पतत्कारापमृपतितवरायकन्यादानं
दानं पतितनाद्यानुदानं वा कन्यायास्त्वंवान्यसंबंध व्यवहितयोनिसंबंधः योनिसंबंधस्य स्त्रीपुरुषमाननिष्पायत्वा

क्र०ल॥ मात्रराज्ञ्वरयोः साक्षाद्योनिसंबंधः। न प्रतिगृहलक्षणेऽपि संबंधो राज्ञः संप्रदानयोर्यो यं ततो बाधो नरं तु व्यतेप्राप्यशिवत्न
५० गोत्वो व्येकित्वपमनार्षेः प्राप्याशिवत्नविशेषाभ्यवणेन। अन्नतु पादेयभ्यः। पतितजीता कन्या पतिते वेति स्पतेतत्पारिणे पनंप
50 पतितकन्यापरिणयनमेवनात्रव्यवहितयोनिसंबंधः। सहतो जनं स्वस्यात्रम्य पापे स्पवाणेकपात्र तो जनं तोच्छिष्टतोजनान्त
च्छिष्टेनसहोच्छिष्टत्तो जनानां स्पलत्वात्। एते चवत्वारो ग्रहसंसर्गो नवर्ततिः। एवं मिलित्वा नव संसर्गाः। ननु एकयानोपलापगा
त्रस्पर्शनिश्वाससहाध्ययनादेरूमपि संसर्गतामभितत्केयंनवविधत्वं। यथापरिगाः। आसनाछ्यनापानाहापणात्सहतो
जनात्। संक्रमंतिहिपापानितैलविंदुरिवांभसि तथापरे मपिकथो न्यतंकयनां सहतो जनमेकपंक्तितोजनं। न यस्तं सर्ग साहचर्या एम
त्। तथा देवलः। संलापस्पर्शनिश्वाससहशय्यासनाशनात्। पाजनाध्यापनाधौनात्पापं संक्रमते नृणां। सहाशनमेकपंक्ति ५०
तोजनं। तथाच्छागले यः। संलापाहाराः सस्पर्शान्निश्वासात्सहतोजनात्। सहशय्यासनाध्यापापात्पापं संक्रमते नृणां स्नासह
ध्यायः पतितेन सत्वुवारिणा सहैकस्थाङ्गाध्ययनं। तत्पोनवधेत्यत्र प्रकाशोविनाशाय प्रत्यपेन प्रकाशे नां सूर्वितं। अत्र यानवेति

प्रवृत्तात्। तेन तदंशेन नोत्पन्नपापसंसर्गात्तोपजननं तत्संसर्गपात्रसोपजननं तत्प्रतिग्रहादिनामपसंग्रहः। नन्वेवं नेकवचनेकवचनेन पापसं
क्रांतिः स्यात् तेन पूर्वदेशान्तरागते नरे दर्शनान्तरसंबंधे कृते तिशयस्य मुख्यत्वात् तत्पापकर्तुः पापविच्छेदो जातो निर्मितेः प्रायश्चित्तानुष्ठा
नमिति। तथावहारीतः स्पर्शादसद्भूतेनुमोदनादुद्भूते तत्रोधपतेः स्वशुद्धत्वं तन्मात्रं तज्जवास्तेन शुद्ध्यति॥ तथावमनवः। स्पृ
ष्ट्वा दर्भेण ग्रहमात्रेपि पत्यौ तापोयवाग्नि एतेन दोषे शिव्यमव्ययाः स्वधर्मेनो एतानि किल्बिषं। माषेवेति प्रायश्चित्तसंक्रामयतो स्पर्शे
न पापमः। उक्तं हि मनुष्याणां मत्रमासिन्नत्पातेः पोपयस्यान्नेतमश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषं। नस्यां किल्बिषमश्नातीत्य
नेनापि पापात्ताविवाग्न्यतो। तस्य तेन पूर्वपापव्यक्तेरपत्यागेनश्राद्धप्रांतान्स तत्रवाति। तएतस्यन्दूपादृश्येनेनायोग्य
त्वात् किंतु तत्तुल्यपापव्यक्तिसंबंधो गौणो यतः संक्रांत्यादिशब्दः। तथाचैवलः। बांधवोपि पत्न्यनुकृत्य तत्पापं तामपापान्तु
विता। पत्यनुजनोपि संयोगात् हन्तेतत्तुल्यदोषतां तत्पापं तज्ज्ञातोपपापमित्यर्थः। तुल्यदोषतां तत्समानपापतामीत्यर्थः। शुद्धं
तुशोधयेदिनियत्रे ब्राह्मणादि संसर्ग एव पापक्षयहेतुमृत्रवोऽद्भ्यां। पथोराज्ञा। कृतलेखनौ दोनसंताप एग्नीवर्जये

मू०ल०॥ हित्वा स्वकासंतानं पर्णे ब्राह्मणे संतानं वर्णादि। नु दि। कुत लक्षणो णत्राकृत पापाविनः। किं वयाति यायिवस्यान्यसंसर्गः पा
५१ पकृ यहेतु मूढे तत्रोपाश्लिन वर्ष्यमपि केनापि मुनिनापाप श्लिलत्र पतपापठितः स्यात्। प्रत्युत निषेधएव मूपतो। पथाम
51 तः। प्रापश्चितोपतां प्राप्यदेवान्यर्व लितेन वा। न संसर्गो बुझेनत्सोहिः प्रापश्चितेऽकृते छन्न पतेत्। किं वमौश्चितमूनसोवांतेस्व
यं वयतितो तवेहितिरवलवव नेवशात्ान्मूल पायकृ नेरियिया याश्चितिरवगम्पतोम लपायकृतोनावस्यातितः स्वयमापिय
ततीतथेः ददानींचाक्रियताकालेन कृतमस्य संसर्गेस्य पतित सोम्या यादेनमितिनिरूप्यते॥ तत्रदेवलः। पतितेन सहावित्वा टम
नान न संवसाद्धि नः मिश्रितमेन सोवांते स्वयं च पतितो नोतवत। पाजनं योनि संबंध स्वाध्याय सहतोजनं कृत्वा सद्यः ५१
पतते तेभाति तेनन संसयः यानादिनिलेशुसंसर्गे ज्ञोनकृतेः संवत्सरेण पतति याजनादिभिनिर्गे ह्रितेः सद्यः पतनोत्यर्थः।
तथा बोधायनः॥ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। सहयानासनान्यां यो नानमौत्वात्संवंधात्सद्य एव।पा
नासनाज्ञामीति लघुसंसर्गे पलक्षणं यो नादित्याद्दि सहतोजनोपलक्षणं कृमेणएवास। वृहस्पतिः सद्यपत्तेनो

गुरुतल्पग एव च महापातकिनस्त्वेते यश्चैतैः सह संवसेत् ॥ संवत्सरं तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः । यानशय्यासनैर्नित्यं जा
नन्वै पतितो भवेत् एतद्वचनं यौननादिनासहः यातो यानादिना संवत्सरेणैव पातित्यं न तु याजनादिना तत्संयोगात्
पततीति न यानादिनेत्याह मनुर्विष्णुश्च । संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात्
यानासनाशनात् उत्पन्नसंयोगमात्र इत्यर्थः । यथा पैठीनसिः । संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनायौ
नान्न तु शयनासनात् । अत्र न वेदेव कल्पतरुकारः ४ देवलबौधायनवचने यौनादीनां सह ४ यानादेस्तुल्यत्वावगतेर्मनुपै
ठीनसीवचनयोर्नित्यमिति मध्यायविततस्य पूर्वेण याजनयौननादिना संबंधो न तु येन यानादिना । याजनाध्यापनयौनान्न
तु संवत्सरेणापततीति किंतु यानादिनेतीत्यर्थः । न च संगतं सुमंतुवचनविरोधात् । यथापपतितानानतिथापाह सुमंतुः ४ । यश्चै
तैर्यौनमौखस्त्रौवानां संबंधानामन्यतमेन सह संवत्सरं संपर्केमीयत्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात् । एतदेवेति द्वा
दशवार्षिकमित्यर्थः । अत्र याजनान्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते । तथा हारीतः । संवत्सरेण पतति पतितेन स

श्र॰ल॰ सहावरश्यायाजनाध्यापनायोनादिकश्चैकतो जनात्॥ एकतो जनमेकपात्रे कालेनैदेनतो जनं जला यानं यान यथा बृहस्प
५२ तिः। षण्मासौ केतुरतं ज्ञोगे याजनाध्यापनात्। एकत्रासनशय्यातिप्रापभिन्न दैमावरेत्। न पावस्तरसंयुक्ते योनिसुक्तौवि
52 विशेषतः। यद्वाज्ञन यौधाने न पातिन वृतमाचरेत्। अनेन याजनमादिनाषाण्मासिकसंसर्गे प्रायश्चित्तादैवरता संवत्सरेण
प्रायश्चित्तमप्योहुक्तं तत्र वेवनैपुनः स्फुटीकृतं योनिमुक्तपर्दनयाजनानदिनामपुयसंमह। एकत्रासनशय्यादिरिति
याठनाकः। एतत्त्रातिखितत्वात् जिकनादयभ्का। यदि यत्र त्यक्वितक्लिनि हृणाघाजनं कृत्वा पतितयोनिसंबंधं कृत्वा यत
तीत्येवं संबंधो ऽतिधीयते। तदा कृत्वा पततीतिपदयोरेव यावन्ति तान्ययोज्नीत्या मार्गाविवाक्यते दश्त्रत्वारिवाक्यानि एम
स्युः। अतः कृत्वातिपदेन तं त्रेण याजनादिकमेव नु वनमुपादाय पततीति संबंधे बोधिते न वाक्यतेदः स्वदेनयथगुप ५२
नीतानामपि कृत्वेतिपदेनतंत्रेणोपनयनेनात्तादृशेषु ण्मासात्यांत्वगी कामोपजेते त्पत्रा गन्तेयादि याग पद्दनामि
व॥ अत एव बाक्यायो नृपो धाधाजनादीनां तत्वेण समभिव्यिताषनीतानां पततीत्यनेन संबंधबोधितेपाजनादि

नां समुच्चीतानां सघः पातेहेतुत्वांच्चवौक्तमुमंत्वादिवचनादेकैकेषां तं वत्सरेणा संसर्गोत्र पेवतुतिमोसेः तं सर्गे ह्येष
तिमोसेतीगहरणेयातेहेतुत्वमहनीयं। तन्नाकृ वेति परस्य पातनादिकर्मवेः शक्तेत्वात् किं वर्ति तातिधानं तस्यंततान
हावनीत्पेन्नाणोते वावितातिधान प्राप्त्वादेत पंगाधिकारणान्यायात्तत्रता। सत्यपि वातंत्र्याभिधानेन समुच्चयः। स
र्वेत्योः हशोयणेमा सावित्यत्रैव समुच्चयवोधकस्य ह्रस्वमासोदेवाद्य। न वातंत्र्यतापांसमुच्चयोनिपतः गणितोऽन्यं तां समुद
शप्राजा। पत्याद्यपश्वताल ते ते त्यत्रव्याप्ति वाणता। पततीति पागस्यएत्वाऽनौलिविततवीत। पतं त्येन हरिति ते नलिखितत्वा
दुकथंपततीति पदवृत्तिः। नवसुमं तु वचने पातनाद्दनामच्यतमेन वत्सरेणपातावगमात् न्नस्योनिमिलितेः सघः पातनइ
ति कल्पनीयं। निरपेक्षत्वातिविरोधात्। वत्समाणप्रकारेण वचनद्वय सामंजस्य संतवात्। उच्यते गुरुलघुनेदेन द्विविधं याज
नादिकं तवाति। त्रयाणां गुणाना न कृतेन पातनादिना एकैकेन सप्त पातः। तेनैवाज्ञान कृतेनवा हप्तात्यासात्त बुद्धिया
ग नादावतां न कृतेव त्सरेणपातः। तामिन्तेवज्ञानकृतेवत्सरणैनेति व्यवस्था। तथाहि। पाजनं योनि सर्वं धमित्यत्रेदवत्

प्र॰ लः ५२ 53

वचनेयज्ञोतेन सहोपि त्वाज्ञानल्लिति पूर्वेवन त्वज्ञानल्लिति परसंबंधात् ज्ञानकृत लंदाशिः॥ १७ ॥ त्वंवेदवले नैवयाज्ञनाध्याय
नयोः॥ यत्तंहात्द्दशितं। पद्मादिबलः। स्त्रावायोद्धृतनियमपूर्वाद्दितिस्त्रयीविधो पादानमध्ययनं। तस्यवावाएवय प्रक्रम
तामपद्येतन्लिशीलस्थूलयोयनतायशिव्याय प्रदानमध्यायनं। पञ्चक्लीएन्यप्रोद्दशयो मौघ्य विवाद्प्रभृतिहेविनिः ख
दिपेलाशाखवन्यम्नोधोद्रंवरप्रभृतितिः सप्तद्भिः सुकृतवोलखेलमुसलकुशखानि त्रयपदात्स्वमेदत्ते शाखवपवि
त्रतान नाद्दितिद्व्योपकारत्तेपूर्वहोत्रघ्पप्वे ब्रह्मादितिकेलितिः कात्यनेमित्रिकानायक्षादिपूर्वका शाखायथोक्तर
त्विः शाखानांयज्ञानां शाखापनं यजनं। एतेन याज नं व्याख्यातं। प्रक्रम उपक्रमः। स्त्रत्रोयनपतयपवेकस्तध्यापनं ज्यो एम ५२
तिष्टमादियज्ञानांयाजनं॥ १८ ॥ तत्साहवयोयोनंयोत्तपनत्वंरु॥ मंत्रहोमादिसाध्यत्वात्। स्त्रपादिनापतितान्यवाल
पयादिगामनंवाप्रासंशास्यानस्वेस्वायपितस्वप्रासशेगामनंपतितस्वद्गागामनपोलेसुत्वात्। सहतोत्र नं पतिता नपा
स्यपति तेभ लत्देकपात्रतोजनं॥ १९ ॥ उपनयनंविनाविदाध्यापनमयक्रादियज्ञयाजनंपतितस्वप्रास शेगामनंपतितन्त्र

द्गागमनं वान्यपतितान्नास्यपतितेन सहैकपात्रतोजनं पतितोच्छिष्टतोजनं वा पूर्वोक्तपानना घपेस्यपालबुद्धिकलव
वने ज्ञानतो गुरुणां पानना समघः पतनेऽस्य पौनश्चारित्ववने नाज्ञानतो लघुपानना द्विना सेवस्मरणं यतनमितिगम्यते
ज्ञानतः सकृत्कृतेनयेनपतनं तेनाज्ञानतो वारद्वयाभ्यासेनाज्ञानतो वस्मरणेयेनपतनं तेनज्ञानतः षण्मासैरितिव
वनचेपसामंजस्यं। तथा च लघुपाननविषये संवर्त्तः। एतिः संतगोमापाति पः करिवभ्यायमोहितः। षण्मासान् व्र
मकेवा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्। कल्पतरुकारस्याप्येष स्वरसः। अत एव कुमेयुगेणं। पानं ये नियसंबंधं तथैवाध्यपनं द्वि
जः। कृत्वा सषः पते ज्ञानतस्सहतोजनमेवचान्य ज्ञानादप्य वा मोहात् कुर्याद्ध्यायनं द्विजः। संवत्सरेण पतति सहाध्यपनमेव
वा। अत्र पूर्ववचनं गुरुपाननाद्विपरं। द्वितीयवचनं लघुपाननाथ्येन वज्ञानाज्ञानाभ्यामेव समघोवचनं संवत्सरवचनयोः सामं
जस्यं तवविष्यति किंतु गुरुलघुव्याख्यानेनेतिवाच्यं। ज्ञानकृतादज्ञानकृतस्याद्धं मज्ञानकृताद्यज्ञानकृतस्याद्धेय एवमकोपान
स्यात्वाक्रामकृतेपनत्तुद्विगुणं बुद्धिपूर्वक इति वचनात् अन्यत्संतेविप्रकर्षस्याद्दवत्वाद्बाद्विवले नपानानादिपदस्य गुरुणां पा
नना द्वाभ्यां पसेहतत्वात्। मनुवचने वाप्येलघुपाननापवाते मृत्स्नाद्युक्तैव व्याख्या। गुरुसंसर्गस्य कालेनिरूप्याधु

मूल॥ नालवुसंसगे कालोनीहृप्पने॥ अत्र न वदेवेनोक्तं। यान नादित्योलबूनां यानासनशयनेक्रनोजनानां वनुएोन छुवनांबालाप
५४ संस्पसर्शनिः ध्यासानांत्रयाएंामितिला। समानांज्ञाननतोवत्सरेएयानेहत्वांअत्र ज्ञानतोवमत्ह्येनेतिानरेन स्माएअन्ये
51 ।समृानांहृत्तनिर्देशाेद्रोवाता।जीकनह्मः। अत्रांसवत्सपएन्यनतितेनसहवने।सहयाना सनात्यामिविविप्रवचनेहृयोहृतेन
हृशातयाजनादोनांवनुएोनमध्याघेनकेनाविस्सस गोहृयेनवत्सोएण्याताः रुकैकश्मूवस्याहृयेन। एत्योपिसंलायोदैलेवुला
त्तहयानादिहिगल्एकालेनसाम्यापादृक्ते। एतवज्ञानतः। ज्ञानत्र संवत्सांनद्हतिम३नवचना। ता।अत्र ज्ञानादेताहिगुएोक्ता
लेनेनि। नत्रात्रयोएामयियेहृत्तनिर्देशाव। संततसोएपततितेनसहावते। याजनाप्यानाछोनानउयानासनाएनात।
यथायाजनादिनामूत्यिक्रमज्ञाननतोवत्सरेएयातमूयान यानादिनादितिः एतन्मामिलितेनोनादित्यये॥ तयावक्रमे एम
उएोवृत्लहामछयम्नेनोतरतल्पगएवचामहायातक्निनखेतेयखनेठमहं संवसत्तासंवत्संरउयतितेः संसर्गकुहेतेत ५४
यह्यानशय्याशनेनित्यंज्ञानरवैपतितोतवेत। यथारहस्पतिः। याएमासिकेनसंयोगेयाजनाध्यापनादिना। एक
त्रासनशय्याशिठछायरिखनाहमेमाचेत। अत्राशनशय्याएदनलघसंसांनिलेसनोअत्रन्यथावहचवनानउयपन्तेः।

पाशेहात् एणेन कृतः कलचमसं इति। अत्र शेहात् स्यात् स्पशो हात्र प्रोटत् यत् लभम् कौ। यत्र लेकत्राशनस प्यादि
इति यातत्र ठमृत्रादि शव्दादि शव्दात् त्सं संगोतालोनः। अयेंड न रय पाठे एज्ञाऽ लिखित त्वात् उच्यते। यानादीनां
लघुसंसगो एणं समविता नांयात हेतु वे छ छ निर्दिष्टात। प्रयाणं च छ छ मिदि श्ते वहुमुवचने प्युवाम्यते। छत्रपा
नादि नामनियत अवणा वा घ्वा चिति ले घुसंसर्गे वेत्तरेण यत नोति एकौ वक्ष्मतिः कल्यनो यासहयानास्तनामा
मित्यत्र सहशव्द एक कालत्वम वगम्यते एककाले चैक्याघ्रपवेशनं स्पर्शनिश्वासालायलघुतरासे संगेत्र यमान
मृशापर्यो दवगते। एतिखचिति लेघुतासंसगैरेकोलघुसंसर्गः समानः। अत्र तमृशापि लघुसंसर्गत्र यमेवमन्यादि
वचने घ्रसहशव्दातावात् कालते हेनसतयोततोभुक्मासना घुपवेशनं स्यात्। अत्र नव्चितिति घुसंसर्गौ वेत्तरेण सा
म्यं। एतत्त्ज्ञानतः जानस्तं वत्सां नारत्यभिधानात्। अज्ञानं तोवत्सा द्वयेनाएकैकशोऽज्ञानाद्धत्ता षेढेन। संज्ञायादी
नां द्घाएणमेकैकयानादिनासमानत्वात् ज्ञाननो वक्ष्मत्वेयोएयातः। अज्ञानतोवत्सा षेढेनानानादि कैकशोवत्स

मल।। नेवकेनाभ्रज्ञानादेकैकशोथ्वाददशवत्सरैरिति। नतुसंलापादानांकथेयानादित्योलघुत्वं। नुव्यते। लघुप्रायश्चित्त
५५ श्रवणान्।। यथोशनाः। कृतलक्षणेनेहदर्शनस्पर्शनसंतोषणादिवर्जयेत्। दर्शनेज्योतिषांदर्शनं। स्पर्शनेन्दपा
55 लेतनं। संभावणेब्राह्मणेसंतापनं पुराणपेः। स्पर्शनेवेति। कृतलक्षणैः। पातितैः। स्वयदापिविहिते दर्शनेवनसर्व
सर्गः संसर्वे पक्वाणेदयानात्। पतितस्पर्शनमत्र पार्थयोत्रात्यं। साक्षात्स्पर्शनेस्नानमत्रवणात्। तथापस्तंबः।।
दिवाकीर्तिमुदक्यांचपतितंमृतिकांतथा।। शवंतत्स्पृष्टिनंचैवस्पृष्ट्वास्नानेनशुध्यति। पतितान्नतोजनपतितह
स्पृतिग्रहयोश्चमृत्येकैज्ञानतः। षण्मासैर्ज्ञानाद्वत्सरेणपतितत्वापादकं। यथापतितान्निधायसंवत्स एम
रणैः संसर्गमाप्नोति यः कश्चित्पापमोहितः। षण्मासानवमेकंवाब्रह्महत्याव्रतंचरेत्। नवाज्ञानकृतेपौन ५५
से सासौ विषयपवर्त्यं। अत्रविशेषश्रुतेः। यो नतुत्यत्वादिनयोः। तथावपातितान्नतोजनस्यवत्सरेणपातत्व
नमाहदेवलः। संवत्सरेणपततिपतितेन सहवाहरन्। सोजनाशय्यासनात्कुर्वाणः सर्वकालिकं।। तोऽन्नंत

दन्नुतो ज्ञानां सार्वकालिकमनवच्छिन्नं। तोज्ञनेवतत्पारदर्शिनां स्मृतिग्रहेपि तथा समूहनीयं तयोः समानत्वात्। बहुस्मानिः। पति
तानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च पतितगृहे स्थित्वा च मासोपवासं कुर्वीत चांद्रायणमथापि वा। मासोपवासो ज्ञानाभ्यासे। तत्रैव पं
चदशाधेनौ वा। चांद्रायणमज्ञानाभ्यासे तेन सार्द्धं सहभोजनं च। गृहं गत्वैवत्यनेकत्र रेणोति नभावमतु ४। चांडालांत्यग्रिपो
गत्वा भुक्त्वा च पतितगृहे स्थित्वा च। पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति। तथा गजकादीनतिधा यपमः। भुक्त्वैव चांद्र
योगत्वापि त्वापः प्रतिगृह्य वा। कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञाताद्दत्तानारे देवङ्घ्ये। पतितान्नात्तभक्षणे प्रायश्चित्तमात पतितस्य च्या
नतरूलण प्रायश्चित्तम्याद्दैन ह्रासदर्शनाददृद्धहानिः। ज्ञानेन ज्ञानतः पतितस्य च्यान्नतरूलणेव ब्रह्मणमाप्य मज्ञानतो वत्सरछिपे
नेति। यथा पूर्वेताः पतितानां तु यो भुक्ते सप्ताहमुदके वसेत्। पानीयपानं खैव कुशवारि पिबेत्त्र्यहं। स प्राहिदकं वा सेध
गुद्धपर्यं वह्लात। एतत्सकृदज्ञानविषयं। तत्कृदत्तानय पतितस्य च्यान्नतरूलणे शंखः भुक्तोच्छिष्टांत्यजैः स्वधः प्रानायन्यं
समाचरेत्। स्त्रद्दोच्छिषस्पनापारत्रामाशनेतथा। स्त्रमेध्यपतितचांडालग्रछान्ना सानमूलावभक्तकुणिकुषि जनीव

म॰ल ॥ स्पृष्टानिष्टस्वाकृष्णमावेत्ता। पातकिस्पृष्टपातकात्तेनानेन संसर्गस्पर्शादिविषवधनात्पादहानिर्नतेनात्र ज्ञानतः सपादव
५६ त्तो रोगेऽत्र ज्ञानतः स्पृष्ट्वैव सरहस्यनसा स्पृश्यां पातकिया क्रमसंकीर्णं पाकान्नतेनानेन नतीयपि स्पृष्टवहितत्वाद्यपरहानि प्र
56 नोत्र ज्ञानतः सार्द्धकृच्छ्रो ज्ञानतो बस्यप्रत्यगेगसांस्पृश्यां पतितनामान्नतस्पृष्टेऽपि पतितासिद्धान्नन्नतस्पृष्टे स्पर्शचतुर्थेनागः।
एवं पतितयानीयपानीयपि वांडालान्नन्नस्पृष्टेन पादे शेनानागः। पञ्चाविधं पुः। वांडालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रं पवमानो सिद्धान्नं
भुक्त्वा पयोव्रतेन। स्वचचमानां पैवच्चप्रोलिखान्न शोधनाय। यथा प्रकृते वर्द्धं दशांपवासः। तथा प्रवचेताः पतितान्नं तु पोभं
के समाहरेत् कृच्छ्रमेव सेन। पानीयपानन्तस्वापि तु शवारिपिवेत्सहांते स्त्रोयवा तेवतु विशति पलेल पंचगव्येन दर्पाणः एम
नरिववन्तुरुण वारिपाने किं विमृत्न देयं यति तोऽपि घनतस्पृष्टे यतिनान्नेनोगनोदनगुप्ये नपाणाधिकं पंचगव्यांगीणः ५६
वंडालयतिनादीनाकप्छि षाल स्पृष्टस्पृष्टे। द्विजः शुष्यन्प्रकृते ष्टु द्रकृच्छ्रे गोषुष्पति। एतत्संकल्प ज्ञानविषयं। यद
केयं वधे नवः। सकृद ज्ञानयतितान्नतस्पृष्टे धेनुद्वयं प्रचेतो वचने व्याते। तेन ज्ञानतपः प्छिषाल न तस्पृष्टे मासत्रये

ण यति तत्सामर्थ्यात् । स्वज्ञानतो मासपट्केनानुच्छिद्यान्त तत्कृणं वद्गुच्छिवघ्नोंछनेपिव्यस्थात् । नच्छिद्यत तत्कृणं वे वनया
तस्य वमाजे नामितिर्दिवेलववनेसा हेचर्ये द्दशीनात् । स्वत्रव कृतानेकयातक प्रत्यव संसर्गो दैवैवपाय व्यक्तिहत्यघतान
ति न्तकत्वना । गोवोपनैः प्रत्यायएधस्य वसंसर्गलकृणस्य निमित्तकालस्यत द्विशि घामननः सयोगस्याप्यसम
वापिकाण स्यैकत्वात् । प्रायश्चित्तं गुरुसंसर्गे स्यैव कल्पनीयां गुरुप्रायश्चित्तेन लघुनः प्रपस्य कृपाने घानात्तरात
तयानिकमहत्पानादि प्रत्यव संसर्गे पापव्यक्तिजेदे पि देशकालकर्त्रैक्यत्तत्रतायात्तकत्वात् तत्रैणैव प्रायश्चित्तं । निक
नक्ता युगपदनेकब्राह्मणवधवत्तेनैकपानादिके संसर्गे एवतं तत्ता क्रमकृतेन तु ब्राह्मणवधवत्तवृत्तिरेव प्रायश्चित्तस्येति ।
तत्रा ब्राह्मण वधे पिक्रमकृते प्रायश्चित्तं तंत्रता यात्तकत्वात् । यागपरकेक ब्राह्मणवध एव हानात्तानात्पां विशेषा
मरण यावज्जीवव्रतलक्षणप्रायश्चित्ते तंत्रत्वं तत्र त्वानावस्यप्रीमहारैवयारेदेशितत्वात् । दृहतु न द्वन्द्व प्रायश्चित्तं वैशिष्ट्ये
घमाणे नां मृता तथाप्रदेस्यैव महायातकिनोपि णक्रातसंसर्गे यायमन्त्यघत एवान्ना वत्त ब्रह्मवधर वहेतोः समत्वात् ।

मूल॥ श्चान्यथा पातकिनः स्वांशलाभेन कृतेऽप्यदोषः स्यात्तान्यथा प्रतिकृतं पूर्वे पूर्वोत्पन्नपापव्यक्तिसहकृतोत्तरोत्तरसंसर्गोऽन्या
५० एव पापव्यक्तयो महत्तमत्वं प्रयान्ति । पूर्वापूर्वोत्पन्नत्वैव विनश्यन्ति । यत्तारतम्यमलयापकत्तेपापसमाना दुरिता पूर्वव्यक्तिम
57 त्वं यान्ति । सा च संपूर्णेन नाककृलावस्थानं तत्रत्यान्यनरकप्रलोकान्त्रतएव प्रायश्चित्तवाक्ये नैकं नत्तनिन्दनिन्दाः समा
नाः पयप्रवृत्तपःसप्रदायात्तं पूर्णेन नाककृलत्यवृत्तव घातयेकपापव्यक्तिफलतद्धीनाधिनः । सर्गानित्यभेदानी प्राया
श्चित्तं निरूप्यते ॥ तत्र मनुः । योयेन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ पतितसंसर्गप्राय
पमानान्वितविशुद्धये परिते पूर्वमेव व्याख्यातं । नयाज्ञवाल्कः । संसर्गीयेन ससंसर्गं कुर्यात्तद्व्रतमाचरेत् । निनवविधपापान्वि
तान्वितान्वितानां मध्यात्कियेन पापी यस्यासंसर्गः स तस्य व्रतं कुर्यात् । यद्यपि व्रतपदं नियतसंकल्पविशेषवाचकं मानो
पिमनुना प्रयुक्तं पैप्यैर्व्रतेपोहेतत्त्वक्का मानस्यापि तेनोक्तेनापापिप्राप्तएव धारितं संसर्गे तत्रामप्रायं तत्र पार
म्यनादिपोग्यत्वात् किंतु तदृश्च वार्षिकादि पामे वापपाविकृतौ नामान्यवत्सादिरीनान प्रकृतौस्मतत्रार्थेनि स्वपानथाव्या एम ५०

स्तः। योयेन संपिबेद्वर्षं सोपि तत्समतामियात्। पारम्पर्येन वैरेत्सोपि तस्य तस्यार्द्धं व्रतं हि द्विजः। यद्यपि सतस्येव व्रतं कुर्यादित्यत्र व्र
तं शवाद्यासप्तर्णे व्रतमवगम्यते तथापि व्यासवचनात्तस्य पारम्पर्येन व्रतपालेन न नु मनुना बालादिवधने व्रतमत्र व्रतांनिदेश
मृदुत्वश्वस्य संपूर्णे वचनत्वात्। व्यासवचने पारम्पर्येन परंहितिपसंसर्गाविषयमप्तः। नावधप्रयोजकादिसंसर्गविषयेत्र
तं शवद्वस्य पारम्पर्येनादिपालस्यावापकत्वात्। नपापाघादिनागिवधेव्रतपादादिरक्तत्वात्। संसर्गे पादहीदिपालमेवान्तथा
बालस्त्रीवद्धविषयेमन्वव्रतविधानार्थत्वमस्य। किंच। पानादिलघुसंसर्गे द्विनेकद्विशवृत्ते नेव्रतशतांशघातिदेशाद्व्रुः। किं
च योयेनेत्यादिमद्यादिवाक्यं तां प्रथमसंसर्गिणां संपूर्णे व्रतातिधानेमानानिर्देशो पि कुनस्यात्। किंच। संकीर्णे तत्तत्पा
पकर्तृत्वेन मुक्तेयेमृत्त्रयकात्रमित्याय मूर्वेन प्रथमसंसर्गिणे वन्धनपापश्चित्तातिधानात्। कथमत्र प्रथमसंसर्गि
णां संपूर्णे व्रतविधिरिति। किंच। योयेनेति व्यासवचनस्य मद्यादिवाक्य वन्दनपापकत्वं तत्रापि पतितत्वात् योयेनेत्य
त्र पापकर्तृसंसर्गिवाते: सतत्स्येत्यनेन प्रकृतवाविनात्तदतिधानात्कथं न प्रथमसंसर्गिणां पादहीनत्वं व्यासवाक्ये सा

शुत। मोक्षिकप्रायश्चित्तलाघवेनाभ्युपयन्ते। अत उपपातकप्रायश्चित्तं न वक्तं। महापातकिसंज्ञावसंसर्गस्याल्पत्वे लघुत्वे ह्युपपन्नम्॥
५८ द्रुमच्छेदादीनामुपपातकत्वं तन्मनस्यहितोयत्ततीयसंसर्गिणि पापोत्पन्नो प्रमाणं नास्ति। अत एव वक्ष्यमाणतानतपः। अ
58 भाविसंसर्गशेषमूलेव सदुष्यानि। न न दाम्पत्यौ नद्युष्येत सर्वेद्व्ये च पूर्णविधिः। तथा। तेहत्तानां तु पधाएं पवे कमुपदन्य
ते। तस्य तच्छोधनं पेक्तं न तु तस्याचिन्तामयोनि। कथं वा तन्महापातकं। संसर्गिश्चापि ते। सोऽहन्त्यत्र मन्तातन्छक्त्वन्यल
पापकृत्त्वमेव मवगतेः कथं वन तुर्थे तं संसर्गिणि पापमिति। चतुर्थोऽप्यस्य पन्यापात्मनेति यो येन संपिवेद्दिति। संसर्गि
पेणसंसर्गमीति विष्णुव्यासजाबालवचनैः सामान्येन पापिष्वसंसर्गि पापीतवतीति प्रतिपादनात्‌ संसर्गपापि एम
ष्ठस्यापि संसर्गे पापप्रक्तीतवतीति एति नो वक्ष्यतिपादितं। तथा वागतम ४। नैश्चावं समाचरन्निति। अत्र तच्छब्देन ५८
पूर्वोक्तपतितान्यागोनोप्रियग्रहणं। एवं च उमन वचने संसर्गेष्वापि तैः सहेति तच्छब्देन पञ्चम्याएं संसर्गस्यापियएम
हैः सिद्धः। स्पर्शे तु लघुनरसंसर्गे नातथावचनाभावादेव विशेषनातथा वचनादेव चतुर्थे संसर्गिण्यपि पापं स्यादिति चेत्‌

नन्वासादिवचनेनतत्तोपसंसर्गोपपतेर्प्रायश्चित्तदर्शनात्। तथाचांद्रालसंकोव्यासः। पतितान्नाशिनो विप्राः कृच्छ्रं तु वा वि
धीयते। तत्स्थानिनोऽतिकृच्छ्रं पतितस्त्रीदावयाहृतः। तथाप्यमूर्ब्रवःभक्तेषे पूर्वअपक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विधीयते तेषामपि ववैपेज्ञे क
ऋद्धं तेषां विधीयते। अतो योनिनिमत्तवचनं संसर्गोऽनित्तपरं। प्रायश्चित्तं वेतद्वान्प्रायश्चित्तान्तरवणतानन्तयत्र
तानतो ब्रह्मवधादौ मरणांतिकं तत्र संसर्गिणोऽपि मरणांतिदेशः। यादव्यन्नत्वासंभवात्। नव द्वादशवार्षिकव्रतातिदेशः
तस्य मूलपापकर्त्रेये नतिहितत्वात्। यत्र वा गृहचर्यादौ यावज्जीवमहाव्रतमुक्तं तत्र संसर्गिणः कथं यादव्यन्नत्वेऽस्मिन्नेगि
तकालत्वात्तन्मनः। तृप्यते। मरणांतिदेशानंतरं वा तद्द्वेकस्यैव कवचतुर्विंशतिवार्षिकस्यैवतत्रातिदेशः। तद्वयादव्यन्नं कापि
यावज्जीवमहाव्रतवद्यथायुदेयागणेनाविनोनेसंतवतितदायाद्व्यन्नत्वं समक्रमे वात्रातंतवे यावज्जीवमहाव्रतस्यादि
ऽत्र द्वादशवार्षिकमहाव्रतसमीनत्वात्तस्यैवातिदेशः। तद्वयादानेकत्रेष्यं। एवं मूलपापकर्त्रेष्वांद्रायणादिकं यत्र

मल ।। विहितं तस्याप्यारब्धत्वात्संततत्वात्तत्र तत्समानधेनुदानानां प्यारब्धत्वं लोपवच्च मलपायकर्तुः प्राजापत्यं विहितं तत्संसर्गिणः
५९ तस्याप्यारब्धत्वात्संततत्वात्तत्र्यल्पकं वनस्पतिर्हि इत्युपां एवं वं मलपायकर्तृणो नानाजनानां स्पास्या मत्रवेधादिना च पापस्य गुरुत्वा
59 घवं नित्यं प्रायश्चित्तं तद्देवतं तासिं एण पादोनं कर्तव्यः संसर्गिणि यदत्तात तत्रकेन ह्रानतो द्विगुणं यद्यज्ञात मृत्स्या
ज्ञानादिज्ञात्वा कर्तेनियः सं गोमन्त्रहानि ने विधीयते प्रायश्चित्तमकामानां कामाधावा घोन विच्छन्नरत्नानि धानात् अत्रन्यपा मल
तरन्येषुकं स्यात् स्त्रीबालवाहिकवात्ये स्तनेषायेत्रासः कर्तव्यः । अत्र च वर्णोक्त मेणापि ह्रासः कार्यः । प्रादहाच्याच्यवर्त्तनं न ५९
सामान्येनाभिधानादिति निकृत्तः । अत्रामत्वनासंसर्गि यानि मानवस्तिदेवल्वेन च ज्ञान संज्ञा इति सामान्येन सर्ववर्णो व
गतेः । पादहाच्याच्यवर्त्तनं तत्त्वपपत्रकल्पेनतीपत्वात् । अत्रतः संसर्गो ब्राह्मणोत्र्य देवप्रायश्चित्ते विशेषो नाभिहितः यानि
हं ता वस्ना संसर्गो प्रायाश्चित्तमुक्तं तस्यसंवत्सरं संयतोत्तानागहासः कार्यः । यथाह बृहस्पतिः ॥ षागामासिकेन संयोगया

जनाध्यापनाधिनाएकत्रासनशय्यासैः प्रायश्चित्ताद्दैमोत्तेत्। अन्तो निरंतं मासं संयोगे प्रायश्चित्तं पादहीनं तं मासं

योगो यास्त्रयामित्या घृहनीयं॥ सद्यः पातकहेतुभूसंसर्गोख्या [illegible] शिवित्तविशेषमाहवशिष्ठः॥ पतितसंयोगे बाएणवालो

देणबायो नेनवा पाले मकासान्मात्रजपलवामासां परित्यागः॥ नेश्वनसंवसेत॥ जद्दीवीदिर्शगलान्त्वन श्वनसंहिता

४गयमधियानः पूनीतवनोतिविज्ञापनो अस्याये॥ अभ्यायनारिसंसर्गो यामात्राधनं सर्वं नहत्यागं कृत्वा पतितैः

सहसंवासं त्यक्त्वा तो जनत्रकुर्वीएतः संहिताध्ययनरूपं प्रायश्चित्तं कुर्यात्। तत्र नेनत्र्यतरवान्यतमं तेरं योजनानां

शनैवृजेत। ब्रह्महत्यायनोरापोमतत्र भुजुनियते द्वीयः॥ इति मनुनोक्तं ब्रह्मवधप्रायश्चित्तमचद्दशितास्त्रधागमभर

ध्यानेत्रतो जनाज्ञोक्तं। एतद्वादशवार्षिकमहाव्रतालिंविज्ञने॥ पैठीनसिः॥ सहषयेया संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्।

तच्छपनादिना एकैकेन। पञ्चत्ताननः सद्विवषेः साम्प्रमक्तं तत्र वार्षिकसंसर्गो वार्षिकप्राजापत्यं द्विवार्षिकमहाव्रत

समानमुक्तं। अस्रज्ञाननेमासद्वयपानवादिपयितद्वार्षिकप्रायश्चित्तमहनीयं। पववर्शविनोक्तं। पतितसंपर्को द्वा

मूलः ६० 60

न्मानमुद्धरेत्संवत्सरकृच्छ्रं कुर्यात्। एतत्स्मृत्यन्तरसंवादि द्वादशगृहसाध्यं ग्रहमुख्याः पिबेदाप इत्यादिना क्लेशाधिक्यात्

प्राजापत्याद्विगुणितप्रतियाजनादिने केवलाज्ञानतश्च तु मोसिकसंसर्गे वोढव्यं यत्पुनरादिसूनोक्तं मासिकसंसर्गे भुया

नादिवर्जितं भविष्यति धनं न कृच्छ्रं चरित्वा शिशुर्वार्धा पतङ्गे वेरिहिति। तत्तु म्हो कसंसर्गो या नांगदवर्जितानां स्त्रालायस्य शीघ्र

स्वासानां त्रपापाणमेव केयानादिति नाशमाना लातयानाद्यै नाचके केनमासद्धपेनाज्ञानतः पंचधेनवो तत्वन्ति। स्त्राला

याद्दिमिश्रितित्यपि मिलितेमो सद्धपेनानाएवधेनवो तत्वंतोविविश्रुनोक्ते। तस्य कृच्छ्रं वनु एः साध्यं याज्ञं वक्तेनोक्ता।

त्वधेनुरेकाशिशुर्वार्धा पतङ्गे धेनुवत्तत्पं मिति स्वापंचधेनवः। तथापयातस्कृ एणनु वृक्तो वोकसंसर्गे नतिधावाहशाता राम ६०

तपः॥ पतिततस्वव्यवहारे मासेनेके नशुध्यति। मासे कपयातस्कृएणवपं वधेनवः। प्रयासलाघवेनमासोयसवृताद्धया

पकर्षात्मासोपवासेवयवद्दशवधेनवः। स्त्रतरद्वंद्विवित्त्क्षोवषयेलघुतत्संसर्गो वोढव्यं। पतितोत्पन्नत्वमपियसंसर्गे

विशेषः। तत्रप्रायश्चित्तमाह वशिष्ठः। पतितोत्पन्नः पतितोत वतोत्पाद्व्यत्रिभ्रयाः माहिषपरमिनोतामुद्दिवया

म्नये यातः। अत्र च समव पतितत्वं प्रतीयते न कन्यायाः तथा पतितानां वृत्तौ याज्ञवल्क्यः॥ कन्यां समुद्वहेदेषां सोपवासा
मकिंचनामिति। हारीतः पतितस्य कन्यां विवस्त्रां माघ्राम् अहोरात्रोपोषितां प्रातः शुक्लेन वाससाच्छादयन्नाहमेतेषां नम
मे नरा इति त्रिरुच्चैरभिदधानां तीर्थे गृहे वोद्वहेत्। स्त्रियाश्चापि पतितत्वं प्रायश्चित्तं चाह बौधायनः। अप्रतिशुद्धौ
त्पन्नानां तेषां शुद्धिमिच्छतां प्रायश्चित्ते पतनीयानां तत्तो यो दशः स्त्री एषां शान्तत्तौ पतनीयानामिति निकेप
तं नीतिपतनीयः। अनीयः कृत्यल्पुठो वहुलमिति याज्ञिनि समाख्यातः। कर्मप्रवचनीयवत्तेन पतितोत्पन्नानां
शुद्धिमिच्छतां पतितानां प्रायश्चित्तस्य तत्तो योनागमृत्स्य प्रायश्चित्तं त्रयं। पुरुषे वेदः। ततानपूर्वेकसंसर्गे महापातकेऽपि
पातस्य तत्प्रविधानात्॥ सर्वेषां ज्ञातानां तर्हि अपपद्य मध्ये पतितानां तन्निमित्तीयपाद्यतिथानमुपपन्नमेवास्त्रीय
पतितो तस्मात्तीयपलागस्य तत्तीयपतनानां कुर्यात्। अत्र निरुक्ते नोक्तं। यदा विशुद्धवीरेण तल्लपतितस्त्रीजन्मदाया
दस्य तत्तीयपतनां कुर्यात् तथापि नाक्षेपान्नवीनपदार्थानुपदर्शीना दितिमनुवचनात्। नचैवं याज्ञवल्क्यहारीता

अल।।
६१
61

न्मा बौधायनवचनस्याविरोधः। याज्ञवल्क्यहारीतयोः पापकृत्पार्श्वे उपवासस्त्र्यहमम्। बौधायनवचने वपनं। न प्रायश्चि
त्ततीर्थाशरतीर्थाशविधानात्। तान्यपि। वचनद्वैकल्पाद्वत्त व्यातोपवासं पातकि प्रायश्चित्तत्तो यतनाद्यं कापिलावि
वाहयेदित्यर्थः।। उपवासविधानं चेदं हयशुद्ध्यर्थोपप्रायश्चित्तेति कर्तव्यतारूपं वा। अतो न विरोधः।। जिकनमुलोपवासा
मित्यु इत्यनेनाक्षिं च नार्थे अक्षिं च नाभिनिवाह्यनेनाक्षि वनपरेनतु या पकृत्पार्श्वे मिति। अतो अन्यन्यथासिद्धबौधायन
वचनान्मेत्रियास्त्वपिय। तेन स्वपतनीस्पत्रस्त्रियामिति वशिष्ठवचनमन्यन्त्या व्याख्येय पातरां पतिततं ब्रह्महादरं
पतितं त्वं नाग्निया इति।। ।।इति श्रीप्रायश्चित्तविवेके संसर्गप्रायश्चित्तं समाप्तं।। ।।श्रीगणेशः।। अथ अनुपातकप्राय एम
श्चित्तं। तत्र महापातकतुल्ये पापमनुपातकं। वस्समानविकल्पवचनात्। अनुपातकसंज्ञा न्ययेतावचनाद्व्यपतो ६१
अतः साहस्यते वक्ष्ये। तेन महापातकसदृशं पापमनुपातकमित्यर्थः। तत्र महापातकसमं पापमाह मनुः।। अनृतं
च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनं।। गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया।। ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः।।

र्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्॥ निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च। भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृ-
तं॥ रेतःसेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च॥ सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः॥ अत्र नन्तं च सहसुखेतीति सकल
त्वेनिमित्तं वा चाक्रिं यया चान्यत्र यधर्जिपादनं॥ यद्यास्त्रस्य ब्राह्मणो हमिति वचनं॥ यज्ञोपवीतधारणं वा अत्र यथा पापस्य
सम्यक् ज्ञानं विद्यासमूहं, ये सन्ति नाप्यं ब्राह्मणेना किंचिज्ज्ञानानीति अन्तवचनं ब्रह्महत्यासमानासमखेमद्य छद
शवाधिकप्रायश्चित्तनिमित्तत्वं॥ तद्गजा नासंतान्यासतः॥ एवमन्तखवनच्छ्योपिपाए जनिजनिदोषेष्पदोषव्याम
नं॥ गुरोश्च जन्मदानमेवा दोषाजियोगः॥ ब्रह्मोहन्तेति॥ अत्र सख्यात्र्याति योगिनाधीतवेदविस्मरणं॥ वेदनिन्दाश्रवे
तो च॥ तस्मात्सुहृद्वधो ब्राह्मणव्यतिरिक्तामित्रवधः॥ गर्हितान्नं अन्नजानां॥ गर्हितानां छत्राकादीनयोर्जीन घ्र वे
क्रमन्यासेननत्तागुण्या नसमं॥ ब्रह्मोज्झत्वमिति वा पाठः कल्पतरौ तु॥ गर्हितानाद्ययो रिति पाठं कृत्वा व्याख्यातं गर्हितं
शास्त्रनिषिद्धमाचिलीकेत्येनानिर्दिष्टं॥ अनाद्यं तम्भनादिनिक्षेपस्य ब्राह्मणस्यं वधेनीनरहेपहारो ब्राह्मणहासु

मूल वर्णो मूर्ध्यसमः॥ स्वयोन्यामुत्सर्पीं उत्सपितृमातृयोनिसंबंधासु वा॥ कुमारीषु ब्राह्मणेः कन्यासु त्वं त्यजासु चांडालादिस्त्रीषु
९२ सवर्णे मीयाणीहीनासु अन्त्योरसेतरभुक्त्रीषु वा रेतोविसर्गो यन्न्रं गुरुतल्पसमं ज्ञानतो बुः॥ एतत्सध्यायापुपायातक
62 श्यतेत्रज्ञानादिनाल बुविषाद्वे वत्पारिव्यवस्थेयं॥ यत्तु वशिष्ठवचनं॥ ब्रह्मोरकः कृच्छ्राब्दं दशरात्रं चोरत्वा ब्रूनस्वपतंजो
नवेदमोचाय्योनः॥ विष्णुः॥ समुत्कलकर्षोत्तेगुरुपश्चालीकनोर्वेधेतदाक्षारणो वमातेयपसावैतैनान्यज्ञारणोहीयर
दाराग मनातिलापः॥ वशिष्ठः॥ गुरोश्चालीकनिर्बंधेसवेलः स्नातोगुरुप्रसादयेत यसादान्मुक्तोत वनीति एतानि प्रमादकृ
तेवोद्धव्यानि॥ प्रायाश्चेनमाहमनुः॥ हलागतेमविज्ञातमेतदेवव्रतं वरेत॥ एतत्त्वैवेश्योवेनानावात्रेयोमिवावशिष्ठयं॥ त
क्तावेवात्तं सास्ये प्रतिलंत्यक्षु त्वयान्न्यपतत्यजनिकं पे कृत्वा वस्त्रीमहृद्धान्न्रनि लीनपेम्हादिष्वहर्वं ब्राह्मणा एम
तेविनाश्यं ब्रह्मवधोक्तमेव व्रतं कुर्यात न तु ब्राह्मणी वधप्रायश्चित्तं स्त्रविज्ञातादिगतोः पुमासोतवंनितिवशिष्ठवचना ९२
त्॥ यत्तु ऋविरावमिन्र विषये प्राणांतिकमुक्तं तत्र क्षत्रियादिजातिविषयं॥ तथा क्षत्रियं वैश्यं वराज्ञमात्रेयां ब्राव्र

ण्यो हत्वा एतद्देवव्रतं कुर्यात ॥ यमः ॥ हत्वा सवनगौ वैश्यं राजानमपि दीक्षितं ॥ हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तत्प्रात्रेयीं वब्रह्मण्यो ज
न्मप्रभृति संस्कारैः ॥ संस्कृता ब्रह्मवद्यां ॥ मागति एणो वातपायांस्यात्मामात्रेयीं विनिर्दिशेत् ॥ पूर्वे परस्त्रं ॥ गति एणो रवि
विशेषणेन नयष्प्रनु ॥ ब्रह्मवत ब्राह्मणवीरस्यापेन्न वरिष्ठ ॥ जेत्वलाम्र तु ह्लाता मात्रे यीमा हुः अत्र घ्रूयन्यंतवनि
त यावि ष्णुः ॥ याग स्य स्य कृत्रियस्य वैश्य स्य जेत्वला याश्वात वै एया श्वान्त्रि गात्रा या श्वावि ज्ञात स्यान्ते स्य श ए एा
गतस्य घात ब्रह्महत्या समानीर्ग ॥ तेन त्रिधा त्वात्रेयी ॥ अत्रि गात्रजा जेत्वला गति एणो वान्केति ॥ सुवर्णो दिविषये
सा स्येन्न न त मति धाय गृहं स्व बादि दोषे एणति यो न्य सुवर्णे व्याति ॥ ऋत्या सद्व्य मप हत्या त्रियाः स्वयोन्यादि क्रायाः तु
पगामन स्यसो हृदि क्र एणेन वध म व्यवहार्ये स्पं कृत्वा एतद्देवव्रतं कुर्यात ॥ स्त्रीश वो त्र स्मात्रेयी व्याति ॥ के गृणएवद्या
तु वैश्ये स्त्रीयहृवि कल्पतः ॥ यथा विष्णु दाये न्त्र तु यातक्विसं त्रां प्राप्यप्रायश्चित्तं वाहपाता स्व कृत्रियस्य वैश्य स्यान
स्वला याश्वा त वैन्त्रा एया विज्ञानगा तेस्य श एणगत घा स्य तनं ब्रह्मवध समानीति कोटसा संस्तु हृ हृध स्वे नो अ

स्तेन ॥ णपानसमौ ॥ ब्राह्मणाभिसरणनिक्षेपहरणं सुवर्णस्तेयसमं पितृव्यपितृव्यमातामहमातुलश्वशुरस्य पत्नीगमनं गुरुत
६२ ल्पगमनसमापि च स्वसृगमनं वक्ष्यति पर्वविद्याध्यायाभिगमनपत्नीगमनं सम्मतस्वमा: सगोत्रायात्तमवर्णपाश्चात्यपत्नीया:
62 कुमार्योऽत्यजस्त्रीलाया भूशरण्यगतायाः शवस्पृष्टाया नीहिता पाप्पा स्त्रीणां पातकिनं सूते महापातकिनो यथा ॥ स्त्रीश्व
मेधेन शुध्यंतीति योऽसावेन वापि च पतीनमातातामहमनस्यानियातकलात्रेनमाता सयत्रीत वर्णे तम वर्णेवा तहम
नस्पमहापातककलात्र ॥ किंतु गताभ्येव न हीनवर्णे यात्याः तपाध्यापस्त्रीवार्यः तत्तमवर्णे क्षात्रिपादेवो वस्त्रणे नंमहस्स एम
महापातकलात्र ॥ स्वंत्यजा वा चाण्डाली कुमारी ब्राह्मणकन्या ॥ व्यत्क्रमपरान्स्त्रश्वमेधेन शुध्यंतीति गुरुतल्पवन्नोपलक्षणेय ६२
यामतः ॥ यथाह मनुः ॥ गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वंत्यजासु च ॥ एत
त्री नक्त्रेनयातकेऽस्त्रागम्यागमन व्यतिरिक्ते वा द्वयोरन्त्यानाम मृदध्रेज्ञान कृते त्वगम्यागमनं नराय्येनुपातकेमणा
मेवस्त्रीणां ततः संग्रहो वृत्तं ॥ यथाह मनुः ॥ स्त्रुषापितृव्यसामानामिसखीनां वृषसामान्यानामान्यानो स्वसान्यस्त्रीलां

स पुनः पतेद्द्विजः ॥ एतांश्चान्यांश्च सततं तान्निपतन्परिवर्जयेत् । एभिर्गम्यागमनैः स पुनः पतति वै द्विजः ॥ यथोक्तैर्दिनैर्वै मोहाद्बुद्धितस्त्वे
न शुध्यतीति शिश्नस्योत्कर्तनेन तु । वाप्युगलं न्यागेन शुध्यति । मातुलपत्नीहित्वा व्यतिरिक्ता या गमने ज्ञानतः दैवाद्यापश्चित्तं । मात्रादिगम
नस्यास्ति पातकलेन ज्ञानाज्ञानात्मामेव मरणं स्योत्कृतात् । मन्त्राश्वेति नारदः । पुत्रस्त्री गणां गरहणं । यथात्मारः । मातापितृपत्नी
श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा पितृव्यसखिशिष्यस्त्री तगोनी तत्सखी स्नुषा गुरुहिता वापेना येचसगोत्रा शरणागता गनाप्तेन्नी प्र
व्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पगवन्मतः । शिश्नस्योत्कर्तनान्तं तनान्यो दंडो विधीयते ।
मातामुख्य इमे व्याख्याताः । सगोत्रा समपिंडा । याज्ञवल्क्यः । पितृस्वसारं मातुःस्वसारं मातुलानीं स्नुषामपि । मातुःसपत्नीं तां गोनीमा
चार्यतनयां तनयां तथा । आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगाः । छित्वा लिंगं वधस्तस्य सकामायाश्च योषितः । वधंदरो
घेन ब्राह्मणाविवर्जं ॥ यथात्मनः नजानु ब्रह्मसत्यात्त वैपापेष्ववच्छितं । एषाद्देने वहिः कुर्यात्स मग्नधनमकरनं । देहस्यापि
यापरूपदेहेनतेस्स्वे सुवर्णो हेच पप्रकाणो दाशेन हीनः गुरुतल्पगोभिन्नः मयोल्लोप्राप्ति कृतेमासिवर्णं कृत्वा नामालिंगम

रां ह

अल॥ न्यूनो भूतो भवति ॥ एवमेव पितृव्यभार्यागमने स्वमातृपितृस्वसृमातुलानीकन्यासगोत्रास्वस्त्रीपातकिनीगमने वा ब्राह्मणो
६४ वेत्ति । स्वयं ब्राह्मणोऽयं यथा याज्ञिकं कार्यं न तु देवत्रयं कार्ये वा ब्राह्मणो वेत्ति आसामेव यं व पुरुषाधिगामिनीनां गमने वो
64 ढव्यं । यथाशक्ति चैव विषये संवत्सरं ॥ गुरोर्हितं गत्वा स्वसारं पितृव्यस्य ॥ मातुलस्य सुतां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् । मातुलस्य सु
तां मातुलानीं समानाभिजनां ॥ तत्पात्नी स्त्रियो मोहात् स्वपरे केऽपि विशुध्यन्ति । सपिण्डाया समानास्वस्त्रीया पाश्यालि मेचचा
न्द्रहोणशीलितो भवति तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् । पौनर्भवां सखां च मातृवर्णां नराधमः तत्सम्बन्धिनीं मातृप्रदत्तां च स्वसारं वा स्वमातुः
मातृजां एतासु मृत्युः स्त्रियो गत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् । कुमारीगमने चैव व्रतमेतद्विशोधनम् । एतानि स्वल्पानि स्वल्पप्रायश्चि राम
त्तानि प्रयत्नतः कानि वा अज्ञानात् इह ॥ मातृसंबन्धिप्रसङ्गे वा सकृत्त्वा सत्यां ति वारिणं वा विषयेत् दैन्या व्योया ६४
निशं खलिखितो ॥ सुरतं गमगमापसंशयन मानितं विशेत । श्वेतं वा शिक्षवृषभव तृकत्वां तुलाधारायैनैव तो
दिशामये कम एग व्रजेत । आशीर्तनिपातनान्यभूतो भवति ॥ एवं मातुलानी मातृस्वसृस्नुषा दुहितृगमने आखापेदुहि

तदेवेति ॥ गौतमः ॥ सा विद्ययोनिसगोत्राशिष्यतायोनुषा सगावि वैवं गुरुतत्समसः ॥ सुषाम्न नौ सप्तपुत्रतायोन्त्री ॥ एषा
सवर्णे शिष्यः उपनयनपूर्वं सांगं कृत्स्नवेदमध्यापितः ॥ स्वयोनिः सोदरतगोनी ॥ स्वगोत्राः पितृव्यादेर्दुहितरः ॥ मातृतायोग
मनेपि गुरुतल्पव्रतमाह संवर्त्तः ॥ पितृव्यदारगमने भ्रातृजायागमने तथा ॥ गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्नान्यो निष्कृतिरुच्यते ॥ पञ्चमात्
वक्ष्यते च वचनं ॥ हानिवृक्षो भ्रातृजायां गच्छन्त्या द्रायणं चरेत ॥ इति तदेतत्सवर्णेव्यतिरिक्तभ्रातृजाया विषयं ॥ तदेतत्स्वगोत्रा
गमने स्वेच्छया ज्ञानपाने कृच्छ्रज्ञानतः ॥ प्राणान्तिकप्रायश्चित्तं वत्तु एवं वर्णेनां वधदंडादिरूपं स्त्रीप्राणान्त्ययाणम ज्ञानेनो
द्वादशवार्षिकव्रतं सर्वधर्मप्रकर्षव्यतिरिक्तो विषये वा लघुप्रायश्चित्तं वा चान्द्रायणादिकं महत्त्वेनोर्यायेनुमन्यापेनुमन्येते
यमादिवचने पुमान्गमने सपत्नीमातृगमने मातृस्वस्रादिगमने नानोगरुत्वा गुरुत्वमगुरुत्वं पापानां यथाक्रमं मत्वा रतं
कृत्वा प्राणान्तिकप्रायश्चित्तविधानं ज्ञानादिना व्यवस्थेयं तथा ज्ञानान्मातृस्वस्रादिगमने ज्ञानतः एवं सपत्नीमातृगमने ज्ञा
नात्पासन्मातृस्वस्रादिगमने प्राणान्तिकं ॥ तेनाज्ञानतः सपत्नीमातृगमने द्वादशवार्षिकं ॥ ज्ञानतः सकृन्मातृस्वस्रादिगम

अन्व ॥ द्वादशवार्षिकं ॥ अज्ञानतश्चाप्यासातेरेवाज्ञानतः सकृद्गमने षाड्वार्षिकं ॥ तत्र मातृष्वस्रादिगमनस्य एतत्तुल्यसमत्वमत्र
६५ गम्यत्वेन सावर्णामातुलेयं ॥ प्रसिद्धेन हि गुरुगमनस्य प्रसिद्धस्य समत्वोपन्यासो गौरवेऽतुल्यत्वं दर्शयन् अन्यत्र समुपदर्शयति ॥
65 यथा सर्वेषां गमनं समंतो यमित्यादिष्विष्टेन नेत्यतः ॥ यतित्वात्पारकृतं न म ॥ प्रायश्चित्तं न मत्त्वेन वक्त्रयागम्यपाद
नस्योपमन्त्वात् ॥ समपदस्यान्यूनानतिरिक्तवचनत्वात् ॥ न्यूनार्थत्वे सतितरा प्रसंगात् ॥ यौ कांश्चिद्गमो नानिधाया
दसमानमिता इयेनेनेति श्रुतौ तथा नित्येन तुल्यं शीर्षं स्यादिति भावि व्यासमानतुल्य शब्द योः विवेधमोनिर्देशस्योक्तत्वात् ॥
सर्वेषां गासमंतो यमित्यादेतु अगम्यागमनाकृतेर्वोत्तानवेप्यथ्मीन्यूनार्थे वं तत्र विनिहतत्त्वेति ॥ अन्ततएव महापातकानुयात एम
कपोनेरकोपतो ॥ कालोप्यन्यूनामति ॥ नात्एवमर्द्धं ता व्योविष्णुनोक्तः ॥ तस्मात्तुल्यमेव प्रकृतं वा ॥ लोगमनेमनुना गुरुत ६५
ल्पव्रतमस्कृतमनानि ॥ ज्ञाने तु तत्समव्रतमुक्तं ॥ यथा तत्रैतः ॥ गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ॥ सख्युः पुत्रस्य च स्त्री
षु कुमारीष्वंत्यजासु च ॥ सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ॥ ज्ञाने तत्र द्वादशवार्षिकं ॥ ज्ञाने तु सा

म्यमाहस एवं चांडालात्पतितेयोगलाभः स्कावप्रतिगृह्य च ॥ पतनस्य ज्ञानान्ततो विप्रो ज्ञानानां साम्यं जायते छन्ति । पतनः । चांडालो ब्रा
ह्मणेन लाभः का चप्रतिगृह्य च ॥ यतनस्य ज्ञानं ततो विप्रो ज्ञानानां तु समतां व्रजेत् । अत्या श्वपचा रयः ॥ पतितान्त्योः ॥ चांडालः
श्वपचः क्षत्ता सततो वैदेहकः सूत्र मागधायोगवौ वै व सप्तैते त्यावसायिनः ॥ चांडालं त्वपवित्र योगवान् तत्र मध्यबला
ति संदृत्या सततो भक्षा तदृश्य म पितावरं मासतः प्रतिगृह्य ज्ञानं ततः पतति द्वादशवार्षिकव्रताधिकारिणा भवति । ज्ञानानु वाच्या
लणमन्त्र मामोति । क्षिप्र ब्राह्मणा गृहणाग्न्याति गहतमति व्याहारेत् ब्राह्मणा विषयमित्येके । नरपुत्रं ॥ अस्पर्शस्पर्शने वनि
मिना त्या नत्वा तन्य च सर्वे वर्णोपेतं धे वा पिम्मघवात विप्रवल्लणाय इमिहृवणे मात्रापल लक्षणं । अन एव विष्णुना चांडालीगम
ने नत्वा म्पनाप्नुयादिति सामान्येनैवोक्तं । सवृत्त्वोपस्यासप्तु चांडालीगमने ज्ञानतः प्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकव्रतनिषे
धार्थो नतु मरणांतिकविधार्थः ॥ तस्याविहितत्वात् । तथा च यमः ॥ तैः स्त्री कामतु मात्पिबचांडाली वसु ताप्सुवा ॥ सपिंडाय त्य
होप्सुप्राणत्यागो विधीयते । चांडलज्ञानेऽपि शुद्धिकारणेनैव मरणाभ्यो नतानि ॥ पतितान्त्यः ॥ ॥ वार्ये ब्राह्मणार्थे वा

अ०ल ।। प्राणान्त्यागेनुपपन्नेनः ।। स्त्रीबालाद्युपपन्नो वर्णान्त्यानां शुद्धेश्चेत्त्रैमास्यपि तु गम्यते ।। चांडालसमलोयमाशत्तः सर्वप्रायश्चि
६६ त्तानां वार्षे ।। नहि चांडालत्वादिजातिप्रायश्चित्तेनापास्यते ।। तेनिवे ।। यमनवनवि एधान ।। किंच यदि समशब्देन जाति
66 प्राप्तिरुक्तातदातस्याः कर्मणा जातिलोकसंकर्मणान नयनाम ।। विश्वामित्रक्षत्रियत्ववत् ।। वमुतक्षचांडालजातिप्रा
प्तिनेसंतवति ।। प्रयागवच्छित्तयोजातेः समवायासंतवात ।। समशब्दस्यतनातिधायकत्वाद्या ।। नहि चांडाल एव स्या
त्तत्समः ।। अतः शमशब्देन चांडालवत्कामोनधिकारित्वोमस्योक्तो यद्यपि यतितत्वेपि तद्दाम्भित थापि तत्र प्रायश्चित्त
कर्माधिकारोस्ति ।। अत्र तु प्रायश्चित्तेप्यनधिकारीति यतितत्वेवैलक्षण्यं ।। तदपि महापातित्वेन विशेषणीयं ।। उक्तमनुव एम
तनादुक्तयमवचनाद्वेति ।। अथवा चतुर्विंशतिवार्षिके व्रतेपि कृते व्यवहार्यत्वाभावे समवायाभावं ।। अतएव काम ६६
तोव्यवहार्यत्ववचनादिहजापतरानेयाज्ञवल्क्येनोक्तं ।। प्रायश्चित्तानावपालेतत्संसर्गोपि प्रायश्चित्तव्यवच्छे
नस्यात् ।। अकामतोपि गर्त्तोन्यादने तत्समत्वमेव ।। यथायमंतं वा ।। चांडालमेदछ्यपव कलापवृत्तधारिणी ।। अकाम

तः स्त्रियो गत्वा पराकव्रतमाचरेत्। कामतस्तु व्रतस्तोयात् तत्समानो न संशयः॥ अन्त्यजायां प्रमत्तस्य प्रायश्चित्तं नवि
द्यते॥ निर्वासनं कृत्वा तं कस्य तस्य क्षयेन संशयः॥ मेढ्रस्य वधो प्रतिलोमजो॥ पराकव्रतमेव तु नाभिसंधिना एहत्य मा
चरेत्॥ कापालिकानुलिंगस्थे शैवे ततः सकामतः पूर्वं वस्त्र यवाहारः दशवार्षिकं तुल्यमत्यमृत्य पराकव्रतमतिप्रेतं। तत्र षड्दू
शात्यराकाः॥ कापाली कामं चैत्र अन्यत्र प्रायश्चित्तं न विघतं हतिमा एतावत्तु विंशति वार्षिकं द्विव्रतं निषेधा यो वा पद्मा
त्ताननतष्वां द्वापराकव्रतमुक्तं तदेतः सकाम्य पूर्वो पूर्ववदत्यमंत्र वा पपा विप्रः॥ चाण्डालीगमने तत्साम्यमाप्नुयात्॥ अन्त्यजा
ना चाद्रापण॥ तथा संवत्सरः॥ चांडाली पुल्कसी म्लेच्छी श्वपाकीं पतितां तथाः॥ ताः त्वाद्धि गो यो हा घो षां द्रायणव्रतं।
पवगीतमे नी कं॥ चांडालीगमने कृच्छ्रा अन्यमत्या द्वादशराकत्रः॥ तत्र ज्ञानानोद्धिस्माघा एहत्या सकृच्छ्राब्दः॥ अन्त्र
गयानतः सकृत्प्राग हत्या द्वादशराकत्रः॥ काम्यः॥ पराके पंचधेनवः॥ एवमन्यापपत्वस्य प्रायश्चित्तानि वो द्ध्या
नि॥ ॥इति प्रायश्चित्तविवेके अगम्यागमनप्रायश्चित्तं ७॥ ॥अथोपपातकप्रायश्चित्तं॥ तत्र गोवधप्रायश्चित्ते

मनु॥ ह्यपते॥ नवमनु॥ गोवधो याज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः॥ पितृमातृगुरुत्यागत्वात्स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च॥ परिवित्ति
६० तानुजेन परिवेदनमेव च। तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनं॥ कन्याया दूषणं चैव वार्द्धुषित्वं व्रतच्युतिः॥ तडागाराम
67 दारणामपत्यस्य विक्रयः॥ व्रात्यता बान्धवत्यागो भृतकाध्यापनं तथा॥ भृताच्चाध्ययनादानं अपण्यानां च विक्रयः॥ सर्व
कारेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनं॥ हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवो ऽभिचारो मूलकर्म च॥ इंधनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनं॥ आ
त्मार्थे च क्रियारंभो निंदितान्नादनं तथा॥ अनाहिताग्निता स्तेयमृणानां चानपक्रिया॥ असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य
च क्रिया॥ धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणं॥ स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकं॥ अस्यार्थः॥ अ एम
याज्यस्येति व्रातिरहाध्यापनमप्युपलक्षयति॥ त्यामीयोगक्षेमार्जनमुनिमित्तं॥ स्वाध्यायत्यागो ऽधीतवेदवि ६०
स्मरणं॥ अग्नित्यागः श्रौतस्मार्तयोः॥ सुतत्यागः पोषणविनयाधानादिकरणेन॥ चकारात्दायोत्यागोपि॥ परिवित्ति
ता॥ कनिष्ठस्य ज्येष्ठानुजे ऽतो ऽग्निहोत्रसंबंधे सति ज्येष्ठस्य ज्येष्ठानुजेनाग्निहोत्रसंयोगः प्रागनावः॥ कनिष्ठस्य परिवेदनं॥ तयो

रैववि वाहाद्यैरार्षविक्रयापेमिति॥ कन्यादूषणमकन्येत्युक्तिः॥ अन्त्यगत्वा योनिविरहणं वा वार्द्धुषित्वं व्रात्यत्वणं हतिपर्यायः॥ वृ
त्यर्थं गिरिवकाशित्वं । दारादत्रमय पौराणैतानामपि विक्रयः॥ अनुपत्यस्यानेकविधस्य । व्रात्यता पश्चात्कालमनुपनय
नो मयाजित्वं वा बांधवत्यागो बांधवस्य सापिंडादेर्निमित्तं त्यागः॥ भृतकाध्यापनं मूल्येन वेतनादिना विद्यार्पणं॥ भृता
ध्वेतनवपरिग्रहीतात्वेदादिविद्यग्रहणं ग्रन्थपानालासक्तारी तां शाकहरस्माद्दीनामसकृद्दापानामानेवक्रयः॥ सर्वाकरे
धिकारो गृहस्थानिग्रहयोगः॥ तैलादिशास्त्रं तेन नादि पंचास्य प्रवर्तनं । धान्यादिना यथा कथमपि विनाशनाभास्त्रीनतधना
जीवनं॥ परार्हं स्वार्थे जप होमादिकर्मामूलकर्म। मूलकर्मवशीकरणोच्चाटनादिक्रिया॥ इंधनार्थं माद्रुमाणं वृक्षाणां छेदनं॥ आत्मा
र्थे सत्क्रिया न वेशवृत्ता वाधर्थी गणेदेवलकस्तत्कारणं पचनं तत्करणं॥ तामर्थेपि श्रौतस्मार्ता नोत्थ पाशीरहामे पदे मननस्व
ग्लानमभिमानिनि कृपेताहव्यहरणात्वेवर्षेपि चव्रयिकरणं पोषणेऽधनं॥ असच्छास्त्राभिगमनं पाषंडशास्त्राभ्यासः
कुशीलवस्य कर्मनाट्येत्रिकं नत्यसह॥ नानुष्ठानं॥ नृत्यस्य गीतादि व्यसनं कोप्यादेर्मूप। मद्यपस्त्रियामद्यपायास्त्रिया

मूल॥ ६८ 68 निषेवणं ब्राह्मणेन स्त्रियास्तथ शूद्रवैश्य क्षत्रियब्राह्मणजातौ पापाश्च ऋद्रुष्याः श्रुक्षत्रियवैश्यापाहरणं वध इति नाम्निकं
नाम्निपालोकत्वव्यवस्थितिः उपपातकमेकैकं। एकैकमुपपातकमिति यावत् बलात् वचनात्। एवं चाप्रोवधादिनाम्निकां
तानि कतिपयं चानि शतमुपपातकानि। विशुमान्तत्ववचनमूलकं पि एवं गामिवपेक्षणं। एतेषां मध्ये कानि वधादेवर्तन्ते दन्तमध्यास
व स्यागोऽस्यानि च मध्ये कानीत्युक्ता उपपातकेन स्मृतरूपेण ब्राह्मणानां रक्षमुपपातके दर्शितं। अत्र स्त्रीपारिस्यतासु
पणवकापनतिरेकेण मननं कर्षोपख्यानेनमप्यार्तः प्रतः पण्डवायत्यानेतरेण दीपकान्तेनं तथाप्युतमान्त्रोपकाक्षे
णोभिप्यान्तिणमनां॥ तथापरिहासादिनावर्तनं त। नथाप्यत्रस्य शास्त्रापातिगोनाधीतवेदविस्मरणं वा पस्यु एम ६२
तन उपपातकं ॥ गुरूणां प्रत्युत्तेषामनुनानाक्ष उपपातके दर्शितत्वात्॥ अन्यानि चोपपातकानि स्मृत्यन्तरे नरेष्यानि
एवं निरूपितेऽनुपापातके प्रथमं साक्षाहोवधप्रायश्चित्तं निरूप्यते॥ तत्र मनुः॥ उपपातकसंयुक्तो गो घ्नो मासं य
वान् पिबेत्॥ कृतवापो वसेद् गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः॥ चतुर्थे कालमश्नीयादक्षारलवणं मितं॥ गोमूत्रेण चरे

स्नानं द्वौ मासौ ऽग्निपतेद्दिपः ॥ त्रिवाजगाच्छेत्तागा मृजितपञ्चधेन्तेः पिबेत ॥ ब्रह्मचर्यं स्नानमाचरेत् स्नात्वा वीरासनं वसे
त् ॥ गोभिः संतीय जलं षेद्ध प्रव्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ॥ आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ आतुराममभिशस्तां वा
चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ॥ पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥ उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशं । न कु
र्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रे यवावखले । तत्कुर्वन्तीं न कथयेत्पिबन्तं
चैव वत्सकं ॥ अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ वृषभैका
दशा गास्तु दद्यात्सुचरितव्रतः ॥ अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥ उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो न उपा गोदिवि
हितेन गोचरवकर्त्तापि ॥ कृतस्तशिवसंकल्पो व्यापादेन्नाया गो एवमेतत्कृतपापधीनीतर एवं तं वृ नामासमेकं गोमन्त्रेण
यवागूं कृत्वा न वा स्पिवेत् ॥ गोमन्त्रेति यवागूकृतानि व्या सवचनात् । एवं स नगी यवसेत् ॥ अपमासद्वये जपो
ध्याय दिने माप ख लपं धं जी तावीरासनं वाम पादस्या परिरक्षिणापा द्यावस्याप नं निसञ्जपमप वेशनं । तप

मूल॥ विष्णुधर्मोमिति कश्चित्तत्र ॥ नृपेति मुहूर्त्तिकाति वेदुर्विषमृ प्यानिशि ॥ एतद्दोसनं नाम महापातकनाशनं ॥ अन्नतिए
६९ मान्यासिकांताः तयैतेयन्निमित्तैः सर्वेषु गेषेष्यासाकिमोर्वयेत ॥ गानकृपयेत्तनिवारणानि शयोएपिवं तंमृन्य
69 मीनिसेषः ॥ सुचरितवतः ॥ सम्यक्चीर्णे ब्रतोवषनतः हिताः दशगाद्यात ॥ गवामनावेदात स्यं गोमूल्ये दानव्यं गवा
मसादेदानव्यं गोमूल्यं गोमूल्यं तु नप्रसंशपदति सर्वत्रैव वचनात ॥ तदनावे स्वल्पमपि सर्वे सदद्यात ॥ ततवत्रैमा
कैसिके व्रतमासेकवीए सनात्तुगामनेनिकनेव्यतापुकृ याबकृपवाग्यानेन प्राजापत्यस्थ्येमासद्वयवतुर्येका
ले लोनजनेत्रिंशदुपवासाह्निंश घनोजवानित वीता ॥ त्रिंशतावनिर्नितरीयवासैः प्राजापत्याघ्रकानि यंचद
शमासो यवा सेथेते संकलनरीत्या त्र्यंत्रैकांतरीन लाद्द्वैकेशनाद्यो प्राजापत्यानि संपद्यंते ॥ नवायवासस्य राम
नक्तत्रये पाणसंकटेतत्वात्रिंशतानक्तै द्वेशोपवासातवेमि ॥ तेश्चवीजसनादिवहुलेन पुलैः प्राजापत्यद्व ६९
यं ॥ तेन मिलित्वाद्वादश प्राजापत्यानि वितवंति ॥ नाद्दशक्तौयपाम्मिधेनु द्वादशाकेदेयं ॥ तत्राप्यशक्तौतन्मूल्यंम

हिं शन्तु एणत्वं क्रोवनेद्येयं ॥ दक्षिणा च वृन्द पतेक समेत गोद्दश क्रो ॥ तन्मूल्यं वा धणत्वं यं व दश लन्त्वं क्रो च नादिजे व
॥ स्त्रयथवा स्त्रोएणतिशपघ्रन्त्रिशद्यवासेः कृच्छ्र शकेलप्प त्रिशं नक्ताशनैरपित पाभतेः कृच्छ्रं पंच संकेलप्प मा
सैकागोमत्रयावके नवकृच्छ्रद्यसंकल्पप्प समरशवे नवोनवति ॥ एषाप्यव घावद्दसंमतेति ॥ एतच्च ब्राह्मणसं
बंधिन्या बुद्धिपूर्वकं शस्त्रघातादिनावधे विदितव्यं ॥ लघुप्रायश्चित्तं तत्रैव एणत ॥ ब्राह्मणसंबंधेन च गोहे ह्लबु
कं मतेन ॥ गोब्राह्मणसंस्थाप्त स्त्रीनदंडपक्राणे क्रो ॥ [illegible] ॥ राहक्रादिनातृह्लाणं मानवं व्रतमावरेत्तथा
हिनालंगोदसमायणवोक्तपेनवास्त्रादिशवायादिलोपलगुडवेकाग्न्यादीनां प्रायिकत्वमन्त्र पक्लानां यहणं एषादि
नैमिपतिपपाकथं विन्निमित्तमात्रसंबंधनादेः ॥ पत्तु यमेनागोरसावए नेदवत्रै मास्ति के वृतं यव काल तो जनन्त्र त्क्रम
मानिहितं तकुह्लानग्र एव ब्राह्मणसंबंधि गोवध विषयं ॥ स्त्र तान कृतन्न याविध ब्राह्मण मात्र स्पगोवधे लं वत्नः ॥
गो घ्न स्ये पयवक्त्यामिनिः कृतिनलतः भृतां ॥ गोघ्नः कुर्वीत संस्थानं गोष्ठे गोरूपसन्निधौ ॥ तत्रैव शयनं वास मासा

मःलः याति शाग्नी ना॥ सक्तुपावकलैस्वाशे पयो दधि सरः शकृत॥ एतानीनकम शेष्मी पाल्पहेन्यापमो त्रकः॥ ब्रह्मते सा
७० द्धमासेनन तपैमाविवाजिन॥ लानं त्रिषवणेन स्यमनवे त्तंपतो ददयः॥ एजनस मासितः कुपोसन ए वीतमसतः॥ माय
त्रींचजयन्निन्त्यं पवित्राणि च शक्तितः पर्णेन त्साद्धमासेन तु सविघान्न तोज येहि तः॥ भुक्त्वस्य चावि प्रेत्रु गां वेद घाद्भिवताः
॥ वामतावेदान्न व्यं गोमल्यं तु नसे शय्यः॥ यं नेवैण्य धनवोतवेति एकवचनत भनत्वाहो वैक्लोतन्य ल्यं वादत्ति पामाद्धो
येधेनवो वा॥ एतनवृतं गोस्वामोनोगोमूल्यं दत्वा कन्ते व्यंप या वृत्तलघुण णे॥ न्याद्दैगोघामयेदत्वा गोमूल्य माधक्लीं
तं॥ पयोत्पत्ते नत स्यामुवमे पाछ व्रवि गृहः॥ पयोत्पन्ने नाकृतसंस्कारो णोकान्त्र यसं वधि स्यावधेर्वैवलः॥ बएमासां मुव तम ७०
मे पाप वित्रेतो गोश्चा सा हादेगो वृत्रोपवाशोगोतिवसं वन्नीविषप्रम्यते॥ गोश्चासा हारः गोश्चासहन्तो॥ कर्म पशस्थश्च
न सणमासपवाहो॥ एद्वादशमेनवः सवृषगोदेशहस्ति एणम्प्यातवं सम्ज्ञतत्वात॥ एतनत्तानन्तः च्छ्रतानन्तोहि
वेश्यसंवंधि न्यावि न्यावधेत याज्ञवल्क्यः॥ गवं वगर्भ पिवेश गे प्रोमा त मासीन संपनः॥ गोघ शप्यो गोत्र गोम्नो

व्रतेनैन शुध्यती ॥ शातातपः ॥ पंचगव्येन गोघाती मासेनैकेन शुध्यति ॥ गोपायो मे पयमनः संवत्सरमंत्रमंत्री
वज्रपेहि द्यां गवां गोघेव वसेत् वसेत् ॥ मासैकं पंचगव्यपाने घेत वस्त्र चर्म ॥ हितारणे गोहा पेन पंचधेनवः ॥ एतत्तुद्धि
कृते वृद्धि ले वृद्धि कृत्वेतरे वहि गुणं ॥ मनुः संवेधिन्या वधे तु विश्वामित्रः ॥ कृच्छ्रां मुवनः कुर्याहे दधे तोद्ध पूर्वके ॥ अम
अमीत्या तु द्वयं कायेन दृढ वाल वृद्धयो रेवमेव तद्धधे चैव नतेरापः ॥ अनत्तानि धेनु वनुवयं ॥ अनत्तानेनेनुध्य
अत्र स्त्रीणां त्वे प्रतात अभिन्याग्रे तनुधिवरत्वाग्दिववं नै प्रायं ष्प्राहो नाम द्वे प्रायश्चित्तं पुनः अयमानं चाल वृद्ध
स्त्रीभ्य द्व्यणि तीक्ष्णानां प्रायश्चित्तनु तु त्वं तंदर्शे प्रतितेन गोवधे ब्राह्मणान्तरीत्र पविशंतु लं प्रायश्चित्तं ॥ वालवृद्ध
द्ध स्त्रीणाम द्धे मिति ॥ विशेषनाह वृहस्पतिः ॥ गनि रणां कपिलां दोग्ध्री हो मधेनें वमुत्रतां ॥ गोधारिना घातपि स्वाद्धि गुणं गो
वृते चरेत् ॥ अतिवृद्धामति कृशामति वालां च रोगिणीं ॥ हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धं व्रतं द्विजः ॥ आरण्य वस्थ स्त्रीदिग्ध हा
रणां ॥ पूर्वे विधानेम दाहु कावि धिनाः ॥ एतेन पनं संघणे व्रतम मन्केन तत्म्रषिता ॥ गंयाधदिग्रस्या यां गावितो मध्यं ॥ गनितापा

प्रा.ल.॥ द्विगुणेन गोघ्नेऽस्त्वाद्विगुणं दर्शितं ॥ तथा प्रचेताः ॥ गवां गात्रेणि गोमतीनी बालवधे वीच मूर्णहान्न वतिपन्नुगातमेन वैश्यह
७१ त्यात्रैमासिकं व्रतं कृत्णं च प्रपते कैकश्यानात्व गारधारिस्यानि धाषगाववैश्यवधे द्विगोवधे त्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तमुक्तात्तदग्निहो
७१ त्रिणो विरयाणस्पहोमे वेनोः कपिलापागानितपारवमुत्पेदेशे काले च वृद्धिपूर्वं वधे यवोऽद्यं ॥ समग्रिगुणसाहस्रमानं त्वेव
यथाक्रमं ॥ दाने फलविशेषः स्याद्धिंसायां तद्वदेव हि ॥ इति स्मृतिवचनात् ॥ यथाब्रह्मदेशकालावयपात्रगुणेन दाने फलविशेष
स्तथा हिंसायामपीत्यर्थः ॥ एवं प्रत्यंतरोक्तानि लघूनि प्रायश्चित्तानि तानि गोरवान्यंतरनिर्गुणानपाव्याव्येयानि ॥ प्रयो
जकानुग्राहकावमंत्रनिमित्तविषयानि वा ॥ विशेषमाह संवर्त्तः ॥ पापन्यावनां वहूनां च एवं धने वंधने वंधने पिवा ॥ तिष गम
न्नुमिष्याबोध्यैवा द्विगुणो गोव्रतं चरेत् ॥ एकपात्रानिष्पन्ने बहूनां च नावंगवां च वधे बृहस्व वधरव प्रायश्चित्तगोरवमुक्तं नतेत्रता ७१
॥ अपि शवाहुहस्ताहारेनाक्रमकृतप्रायश्चित्तानुपत्तिः स्यादेव ॥ यथापम ॥ गोपुवर्द्धितः कल्पश्चांद्रायणमथापिवा ॥ अस्या
सेतुनयोऽभ्यपः स्तगोघ्नमवाप्नुयात् ॥ तथा संवर्त्तः ॥ एकांते बहुभिः कापि देवाद्या पादितास्तत्र ॥ पादं पादं च हत्यापाश्चरेयु

मेषपयनुपयनु हत्यापामुष्मासिकृच्छ्रस्येत्यर्थः ॥ एतद्गोवधमात्रविषयं ॥ मनुष्यवधेतु ॥ एकं तु तां वहन्नां तु पयो जीवेद्धिशिरोरसः ॥
हन्ति दंष्ट्रेगणपश्रवणात्वा प्रायश्चित्तं विधुरणामेवान्यस्यैकहायनद्विहायनत्रिहायनचतुर्हायनगोवधप्रायश्चित्तं ॥ तत्र प्रचेताः ॥
एकवर्षे गवी करहते कृच्छ्रपादो विधीयते ॥ अबुद्धिपूर्वं प्रंसः स्यात्कृच्छ्रपादं चरेद्विहायने ॥ त्रिहायने त्रिपादं स्यात्त्वाजानापत्यं ततः परं ॥
दद्मापिप्रायश्चित्तं लाघवेनाबुद्धिपूर्वेऽधममनुष्यामिकगोवधविषयं ॥ अतः पांचतुर्हायनरत्यर्थः ॥ बुद्धिपूर्वे त्वेतेद्विगुणानि
त्यर्थः ॥ अथ रोधादिनिमित्तगोवधप्रायश्चित्तं ॥ ॥ तत्रांगिराः ॥ रोधने बंधने चापि योजने पि गवां हृजः ॥ तत्र्यापमाणेनापि
मीनोतात्रलिप्यते ॥ पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बंधने बीतः ॥ योजने पादहीनं स्यात्तरेत्सर्वं निपातने ॥ निनिमौलिपातहतेनमथाके
यन्ति स्मरणनो मीतिन्नावास्याये नलिप्यत इत्यर्थः ॥ यदि कृणगौर्गो वावादिनिक्षपलायना घसमयोऽश्वाहए घतावेना
स्विपपते तरोधस्यव्यवहितमरणनिमित्तकत्वात्प्रायश्चित्तपादः ॥ बंधनस्य चासन्नत्वाद्द्वौ पादौ ॥ हलानियोजने चानिवाहत्स्यो
तेरो नानिपातने रदनिपातनेऽत्यंतासन्नत्वात्संपूर्णप्रायश्चित्तानतु रवम्नादिनिपातनं ॥ कृच्छ्रमतानताडनहतिवृहस्पति

मूलं॥ वचनात्॥ रोमत्रहर्षप्रमाणेऽन्वाघृः॥ तदधिकच्छेदे प्रायश्चित्तविधानात्। यथाङ्गिराः॥ अङ्गुष्ठमात्रे स्थौल्ये न बाहुमात्रे प्र
७२ माणतः॥ सार्द्रश्च सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते। अस्मादूर्ध्वं प्रहारेण यदि गां विनिपातयेत्। द्विगुणं गोव्रतं तत्र प्रायश्चि
72 त्तं प्रायश्चित्तमिति स्थितिरेतच्च रोधबन्धनव्यतिरिक्तविषयं। तापं संयमनार्थेन तन्निबन्धे रोधबन्धयोः॥ रं
त्यं गोरोधवचनात्॥ पादार्द्धाधिकं प्राजापत्यस्य चपणाद्वचनैकवाक्यत्वात्॥ यथा बृहस्पतिः॥ पादं चरेद्रोधवधे कृच्छ्रार्द्धं बं
धघातने॥ अतिवाहे तु पादोनं कृच्छ्रमत्तात नाडने॥ तथापराशरः॥ रोधने तु चरेत्पादं बन्धने चार्द्धमेव च। योजने पाद
हीनं स्यात्प्राजापत्यं निपातने॥ अत्र कृच्छ्रपादप्राजापत्यअवयवोक्तस्येव पादादिकमवगम्यते॥ न च पादहीनशेषगो एण
वधे प्रायश्चित्तं तस्मिन्निमित्ते ज्ञानकृते बुद्धिपूर्वकविषयः। अज्ञाने त्रीणि यामे क्रोणश्रमः॥ सैषा ज्ञाने तु प्रापि ७२
कमरणं त्यालाघ्रवृत्तस्य वाद्यपणाद्यादिकं। यथाहाङ्गिराः॥ नासाच्छेदन दाहेषु कर्णच्छेदनबन्धने॥ अतिवाहातिदोहा
त्सां कृच्छ्रचान्द्रायणं वोताधामे पदीपदीयव्याख्यानमयीदोव। अथापापालननिमित्तगोवधप्रायश्चित्तं॥ तत्र पराशरः

ष्टीतीन्नलहताविवत्सं धनमनापि वा भस्मा गणपुरे हृत्वा पं प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्॥ अपालनाद्वारणे चेत् गोर्यदा तीव्रयेव
नागजलौघपङ्कलेभस्मानाग्निपुरुतापि वा अभ्रेवा पानितातस्मा छायदेवोपि पतत्विना॥ प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं गोहत्यामोघ
तमुत्तमा सशिखं वपनं कार्यं विप्रसंध्यमवगाहनं॥ शृङ्गीवोपि बन्धे वैश्यं केलागलश्चवणादिभिः। आदिमे वा हतव्ये परिवाप
सगोव्रजेत॥ तासामध्ये वशेद्रात्रौ दिवा तासां निभिः समं व्रजेत्। ब्राह्मणस्याविशेषेण तथा एतन्मवैश्यपोः। प्रायश्चित्ते
ततस्त्वौ पर्णं कुर्या ब्राह्मणानां नन॥ अत ऊर्ध्वं संहितां गां वदन्त्याद्धि प्रायश्चित्तं॥ ब्राह्मणस्याविशेषेण तिब्राह्मणगवात्
गमनं मत्या मीत्युक्तं। गतो नायालनादिकृतगोवधे प्राजापत्यं क्षपणीयं॥ असत्कोधतो कोपात्या वृषतस्ताहत्वा गो
हिरण्येदेया। परात्सत्येवपालने श्वाप्यादिपातादो मेरणं स्यात्तदा प्रायश्चित्तमाहविष्णुः॥ पलतौघवृक्ष्या
घृष्या पतितादिनिपातनात् अथोऽबंधनसर्पोपि मेतपादो नमाचरेत्॥ अपालनेन कृच्छ्रं स्याद्धन्या गणपुमृश्वोस्य
त्पादोन कृच्छ्रं प्राजापत्यस्यैव॥ तत्र च वचनेन कृच्छ्रश्रवणात्तत्र पादप्राप्त्या प्रायश्चित्तेरेयोवत्सः व्योमिश्यात्कृतो॥ अप्रा

मूल॥ ७३ 73 घ्रेके न्त्रा पदम्पा वच्छ मासि मनश्यन्न पातादिनाम्न ते व स्तसामी ना प्राजापत्यपादः कृच्छ्रोपवासाधिः ॥ ॥ अथ योगवधा
पवादः ॥ ॥ अथ व्रणाधिकारः ॥ ॥ ध्रुवे ध्रुवं हमाने भ्र दंडे नासि हते सुः ॥ कौघमलो मुस्ता वगापि पपाणि नापितादितः ॥
मार्छितः पतितश्चे वमन्तो वासघ्राणवधः ॥ तर्वेगातानां मुखो णांघ्र वन्त्यामियथा विधि ॥ उस्थित कृपदं ग छेत्तं चरस्नेहपा
पिवा ॥ आसं वा पादि कृच्छ्रा तितापं वापि वातिस्वपं ॥ पूर्वे व्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते । यदि व्याधियुक्ता
नां वृषताणां हलयोजनमात्रे स्वस्थ तत्र दृष्टाति घाते वा मच्छेपायत्त नेतवति । अनंतर मनन्मासा दोहकृते मरणं तव एम
तितदागमनगतासाग हणे ता यथा नेन आरोते तत्र दांनीतनमरणो हलता वनिश्चितम्य पूर्वे व्याधिविनष्टं अनंतः प्रायश्चित्ता ७३
तावः ॥ सपीमाणेन प्रायश्चित्तमर्धं वा पादिचपूर्वे व्याधिरहित एव प्रहारजनित व्याधिना पश्चान्म्रियते । तदा प्रायश्चि
त्तमर्धं वा ॥ [illegible] ॥ यंत्रणे गोश्चिकित्सार्थे गूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यात्प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ दाहच्छे
दशिराणे तद्भूमके पेन्ये पन्नबेतं ॥ छिन्नानां गोहितार्थोपप्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ छिन्नानां गावां हितार्थेमित्यर्थः ॥ गछ

गतोऽस्तंगते॥ एतद्यथा बहुपापाचारैर्विहितव्यं॥ न पुनः सन्निपातादित्ततस्य तत्कृपानादिना। अत एवोविकित्स
तांच सर्वेषामिष्याप्रहरतांस्मरति गतो नोक्तौ छ अत एव काप्यपोत्र प्रायश्चित्तमाहांगो ग्रीस्मेनारोहार्थे योराम
धंटातणे पोजनानानेलमावोवधयानविनियोगाव्यापन्नोनांशयाश्चित्तं ब्राह्मणेऽस्योनिवयसाशिखवयनंक
चापूनायत्यं कुच्छमाचरेत्॥ वीणेतेगांदत्ति एणथे ब्राह्मणाय दद्यात्॥ धेनुं तिलधेनुं वा॥ अत्र गोदानस्वरूपधे
नुतितथेनुदानानांशक्तपापेक्रोविकल्पः॥ एतद्वगोशक्तिमनपेक्ष्यैव रमचारितेनामणे ह्येवं॥ पञ्चव्यातेनापंठातणे
दोषेन विपन्निपेदिगोनवेत्॥ कृच्छ्रार्द्धं तु चोक्तत्रमपणे यैहितकृतं॥ विवेकवपताणपावार्तंघातेपाजनेन वा॥ लतामे
कुलयाशेनमत्तेपादोनमाचरेत्॥ इत्युक्तं नहोणपप्रवेशनलतादिनिवद्धपंपादिदोषेणमणेहेयं॥ पुनर्व्यासः॥
औषधं लवणं चैव स्नेहं पिण्याकमेव च। अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत्। अतिरिक्ते विपन्नानां कृच्छ्रपादो
विधीयते। औषधे तु न दोषः धेतु न दोषो मिक्षवखछ्पापिवतेपदि। अन्यथोदीयमाने तु प्रायश्चित्तं सर्शेयम्॥

मूल॥ ष्टं गोघ्नं गोभंगे गोच्छिन्ने गोवाधमोचने निर्मोचनेऽपि वा ॥ दशांशं त्रैपि चैव हि ॥ त्रैवल्क्यं सा यदि गोनिवर्तत ॥ अस्पन्त्रीं कनलस्म्यां
७४ बाहुनिर्मोचनेऽपि वा सायं संयमनार्थं तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः ॥ गोमूत्रेण समायुक्ते घावके चोपयोजनं ॥ एकोहि नैव
74 कृच्छ्रं यमकृच्छ्रं गोसो स्वयं ॥ सर्वे पाय हि ऐ दिघ्यो नाम्ना वक्त्र हन्ति स्मृतः । वृषार्थे मंकुक ऐवि दु कऐ चवाहना
दिनचर्मेनि निर्मोचने तु सायं कृत्वा पादं गोवधं तां भंगं तं गां हीन दोषः ॥ प्रहितेन प्रयोजने निपे कृवंधनादिका गौता
त कालिको ऽप्यनुवर्तते तदा दोषोऽनवत्से वा दश एत्रव जवृत्ते वधे तु द्वादशसंकलितेमासमत्र पादकृच्छ्रं तत्त्नोयत्ता
गत्वा द्विजवचनाद्धि पदं देयमिति ॥ ॥ इति प्रायश्चित्तविवेके गोवधप्रायश्चित्तं ॥ ॥ अथ क्षत्रियादिवधे प्रायश्चित्तं ॥ ॥ एम
तत्र मनुः ॥ तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ॥ वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥ अकामतस्तु रा ७४
जन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ॥ वृषभैकसहस्रा गा दद्यात्सुकृतमात्मनः ॥ त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतं ॥ वस
न्दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनः ॥ एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ॥ प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवां ॥

मनेरेवव्रतकृच्छ्रं षाण्मासान्नस्रदुहाचरेत ॥ वधेनैकारशवार्षिकं प्राद्धिप्रायश्चित्तं ॥ एककरातेमेकार्धिकं शतनमित्यर्थे
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्य शवार्षिकोधजधारणादिरायौगोयेनस्य द्वादशवार्षिकं अस्यच तुर्थांशः स्त्रीणां वर्षाणि प्रायश्चित्तंत
द्वतस्यैतत्त्रिपवकामकृतेकार्यो एवं वृत्तस्यैव एपवाधेसाद्धवार्षिकं ॥ वृत्तस्यैमद्रुवधेन वमासिकंनकामतो वृत्तस्य स्त्रीप्रवधेद्व
घनाधिकोसहस्रदानं त्रैवार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं वा ॥ नत्रैमासिकं व्रतं पंचवर्षाणि शांतेन वः ॥ अतः कथंचिद्धमशिष्यपोषा
विकल्पः ॥ नचापि मत्स्याद्वेतमल्पं त्रिगुणोनाधिकं ॥ तथाप्यन्यंतत्वेषम्याद्वेनोदशायवेति याज्ञवल्क्यवचनात् ॥ कथंचका
मतस्यैवार्षिकेतु जेन्त्रकामतोपि त्रैवार्षिकं ॥ नत्वेवस्यैवप्रकल्पात ॥ यवाच्छितोविकल्पोयं ॥ अतिविपुलधनस्य गोसह
स्रदानं ॥ नोधनेस्य त्रैवार्षिकं ॥ अतएव सावेष्य ब्रह्मवधे श्रीमहादेवयोः हन्तेः व्यतस्वविशेषे सांतस्मिन्निवोस्यमहामते ॥
द्व्यतस्य अपाशयहोनोवेधनवानगोवर्जितः प्रायश्चित्ततरां कुर्यादिदं पापविशुद्धये ॥ धनेवानोवनीयालंगृहं वास
र्वी छदमीति अतएवामन्त्रेतितत्सुवर्णदानं द्वादशवार्षिकं तत्स्यतत्के ॥ ब्रह्मवधे यावत्तवतेत्व्यात्मतुत्संमुवर्णेयारपा

अल॥ प्रायश्चित्तमिति ॥ अज्ञानाद्वृत्तेन दक्षिणायां गोसहस्रदानेन विप्रलब्धनविषयमेतत्पापं स्खलितविन्तोः ॥ अमतिपूर्वेत्
७५ षु वर्णेषु प्रमाप्य द्वादशवत्सरान् षट्त्रीणि वेदोक्तं सप्तम क्षत्रियादिविषयं ॥ कामतस्तु क्षत्रियवधे शवशिरोध्वजमित्या
75 दिस्त्री गोपेतं त्रैवार्षिकं अकामतस्तु जटिलं ग्राम दूरेनिवासि स्वं कुमलनिकेतन लब्धाति । क्षत्रशवशिरोध्वजधारणा
दिस्त्री गाहितं त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् ॥ पुनर्जटिलवाद्विनिर्देशेनेतां गम्य वच्छेदात् ॥ अन्यता गोपजनोपि न वतः ॥ अत्ता
महत्के शासा ध्ययहुताणगवि वृत्तेः कामकृते त्रैवार्षिकव्रतादर्धं प्रायश्चित्तं मिदं त्रैवार्षिकव्रतं च चनात्कर्तव्यं ॥ अथवा
वैश्यनियोतार्थिनागोसहस्रदानं कर्तव्यं । यमापस्तम्बः ॥ क्षत्रियं गवां सहस्रं वैश्यनियोतनार्थं दद्यात् । शतं वैश्ये दशशूद्र एम
दुवधतथात्राधिकः ॥ अत्र कपर्दिनाष्टं वैश्यनियोतनार्थमिति । यो येन हन्यते स तमवश्यं हन्ति । अतः प्रायश्चित्तं तु ७५
योत ॥ तथानासोते न हन्यातर्तितन्निर्योतनं तत्वोतीति ॥ विशेषमाह याज्ञवल्क्यः ॥ घागस्य क्षत्रविद्यातनाचोद्दस
राव्रतं गते हाचपथा वाणोत पात्रेयोनि पर्दनः ॥ यमः ॥ हत्वा सवनगवैश्यं पाद्ब्य मपि स्त्रीकृते । हत्वा च व्रह्म हन्येव त

आत्रेयीं च ब्राह्मणीं । एतेन यत्तल्लक्षत्रियवैश्ययोः संपूर्णं प्रायश्चित्तं व्यवच्छिन्नं ॥ एवं रेवच्छिन्नाणां च परक्षत्रियव
धे । यथाविषयः ॥ उपपातकवधव्रतमेतद्विगुणं कुर्यात ॥ तथा च स्मृत्यन्तरे ॥ यत्तु संस्थोऽनुपिततैः एतानेवाथ नामसं ॥ हत्वा
चादृतं चैव तु विंशाति वत्सरान् ॥ यत्तु संस्थो क्षत्रियवैश्योपिततैः वाक्यतह त्यावृतानु वन्नो वाशिष्ठः ॥ एवं एतत्स्यर
त्वान्त्रयो वर्षाणि चीर्त्वा च शूद्रवैश्यं त्रीणि भमिति ॥ आपस्तंबः ॥ निपात्य क्षत्रियं चैव चात्रितिः कृच्छ्रं विशुध्यति वैश्यह
त्यां तु संप्राप्य कुर्याद्विद्वेष्मोहितः । कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत नामस व८ सं । तिद्यूपष्ठा कुर्याच्छूद्रवधं प्राप्य नकृच्छ्रं समाहितः ॥
शातातपः ॥ एतन्यवैश्यभ्रूणगं षडृत्रो एपेकं चो द्धो । वर्षाणि वृत्तवर्षे च विशुध्यथे क्रमेण तु ॥ एवमादीन्यन्यानि तु स
धोपकर्षप्रतिप्राद्वकानि वचनानि ब्राह्मणादिजातत्वाजातत्वनत्वबाबुनत्वबेदान्यादिप्रक्रांत्वाद्युक्तमामाकामक
तव्यवस्थया व्याख्येयानि ॥ एतत्सवर्णोत्तमवर्णकृतक्षत्रियादिवधविषयं । अधमतो कृते तु अधमानीतवर्णोना
गुणं च हनने गृहाद्दा वोगृहतो ज्ञेयो क्षत्रादीनां न संशयपत्ति संख्याया ॥ वचनात्तु मोत्तमक्रमेण ॥ धमानं दे

मूल ॥ ७६ 76 तृणपादिकमहनायं ॥ विप्रेत्तु सकलं देयमिति वचनी चात्र न प्रवर्त्तते ॥ अत्र न कृ भक्ता गविषयत्वात् ॥ अतः कामकृत क्ष
त्रियवधे त्रैवार्षिकं महाव्रतं ॥ तदशक्तौ यं वचनात् ... च्छेन चोदेयाः ॥ तमाकृते वैश्यवधे सार्द्धवार्षिकं ॥ तदशक्तौ त्र्यपाविं
शतिधेनवः ॥ तथा शूद्रवधो नवमासिकं ॥ तदशक्तौ द्वादशधेनवो देयाः मूल्यं त्वथ ॥ बालवृद्धानामर्द्धदेयमिति ॥ ॥ अथ
प्रतिलोमजातिवधप्रायश्चित्तं ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ चांद्रायणं चरेत्सर्वानवकृष्टान्निहत्य तु ॥ अद्रोधिकाहीनोपि
कालेनानेन शुध्यति ॥ अवकृष्टाः प्रतिलोमजाताः मागधायोगवाद्याः ॥ एतद्वचनानंतरं ॥ सर्वेषामन्त्यावकृष्टवधे
प्रदेकैकचांद्रायणमिति शंखलिखितवचनात् ॥ अमतिपूर्वे वधे त्वेगीणः ॥ सर्वान्त्यजानां ॥ मनंतो जनेन सप्रमायणे ॥ एम ७६
पाकेण विशुद्धिः स्यात्त्वं गीस्वरताषिते ॥ एतच्च सर्ववेचर्णे साधारणं ॥ अत एव अद्रोधिकाहेनापि मासेनानेन शु
ध्यति तुक्तं ॥ अंत्यजाः राजकतटारणे

पमोक्ताः॥ अंत्यजागमनेवरेतःसेकात्पूर्वं तेपानोजनेनेसहस्रुतानेनदिनि॥ प्रसंगागतामिदं॥ ॥ अथस्त्रीवधप्रायश्चित्तानि
वृत्रमहापानुवृत्तौहाराततः॥ षडेववर्षाणिराजन्येत्रीणिवैश्येएकंशूद्रेद्वौहविविपवहुसपीभु॥ वैश्यवधेहविपाणु॥ शूद्रवधेतराणु
नेनब्राह्मणीवधेषड्वार्षिकंमहाव्रतं॥ क्षत्रियवधेचैवार्षिकं। वैश्यवधेसार्द्धवार्षिकं। शूद्रवधेवार्षिकमितिाननुब्राह्मणोनवहं
तव्यरत्यत्रानिमित्तविशेषणास्यनिंगस्यालिंगस्याविवक्षितत्वाब्राह्मणीवधोपिमहापातकमेव॥ नवस्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधोना
स्तिकवोपपातकमितिमनुवचनेशूद्रक्षत्रविडग्रहणेननदीयस्त्राप्राप्तौस्त्रीशब्दोपादानंब्राह्मणीपरिग्रहार्थमितिवाच्यंक्षत्रवधात्
स्त्रीवधस्यनिंदाजिरयार्थपुनरुपादानंतविष्यमितातत्रैवसामान्यक्षेपप्राप्तधात्यादिक्षेपवनात्तुक्योते॥ ब्राह्मणीवधस्यमहानापात
कत्वेअत्रापिब्राह्मणीवधेब्रह्मवधप्रायश्चित्तानिदेशानुपपत्तेः।तथायमः॥ हत्वासवनगंवैश्यंराजन्यंवापिदीक्षितं॥ हत्वानुब्र
ह्मत्यैवतथात्रेपांबब्राह्मणां॥ हत्वागर्भमविज्ञातमित्यत्रमनुववनेऽविज्ञातगर्भहत्याग्रहा॥ मनर्थकंस्यात्॥ स्त्रीवधेपितद्वधस्य
महापातकत्वान्कथंप्रायश्चित्तादिदेशःद्विधैवमहापातकत्वात्॥ उक्तमहीनवचनेक्षत्रियवधप्रायश्चित्तानिदेशोनोपपद्यते॥

मू० ७७ तथा वसिष्ठः ॥ अनात्रेयीं राजन्यां हिंसायां राजन्यां वैश्यां शूद्रे हिंसायां शूद्रां हत्वा संवत्सरं ॥ अनात्रेयीं ब्राह्मणीं हत्वा राजन्यहिंसायां राज-
११ न्यां वैश्यहिंसायां षडब्दमित्यर्थः ॥ एवमन्यत्रापि ज्ञेयं ॥ अत्र वसिष्ठोक्तमेव वार्षिकादिकं ज्ञानकृतत्वात् ॥ तत्र चोक्तम् आत्रेया-
दीनां गुणावत्त्वे धर्मचारिण्याः पत्न्याः कामतो वधे आहिताग्निपत्न्यां तथात्रेय्यां च ब्राह्मण्यां संपूर्णमेव ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाहाङ्-
गिराः ॥ आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दितां ॥ ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च ॥ आत्रेयी वा द्विजो वा अनुस्नातगर्भिणी
वा यतः इति प्रागेवोक्तं ॥ चत्रयग्रहणादात्रेयीनत्र तद्गुणावधोक्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्याह ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ यागस्थक्षत्रविड्घाती चरे- एमः ७७
द्ब्रह्महणो व्रतं ॥ गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदनः ॥ तालेन ब्राह्मणीवधे षाण्मासिकं व्रतं अशक्तौ धेनूनां नवतिर्देया ॥ क्षत्रियाव-
धे चैव वार्षिकं अशक्तौ तु पंचचत्वारिंशद्धेनवो देयाः ॥ वैश्याशूद्रवधे वार्षिकं ॥ अशक्तौ पंचदश धेनवः ॥ तन्यूनं वा ॥ तत्र च कामतः ।
अकामतः प्रदर्शितं तत्र चोक्तमवर्णेन समानवर्णेन च करणीयं ॥ अथ तेन तूक्तमवर्णीयावधे द्विगुणादिकं कर्तव्यं स्त्रीबालवृद्धाना-
मर्द्धं कामतो गुणहानब्राह्मणीमात्रपत्नीवधे षडब्दं संवत्सरं ॥ वपनैकादशाश्व गादद्यादित्यभिधायाह गौतमः ॥ अनात्रेय्यां चैव पि

नि। अत्र च गोदानमुक्तं तच्च धेनुरूपं वेदितव्यं॥ एतद्व्रतदाने च गोदानादधिकफलमन्यत्र दर्शितं॥ एतद्द्विषयत्वकामतस्त्वाह शा
तातपः। स्त्रीघाती कृच्छ्रं षण्मासं वानिवान्येन द्विषये मनुर्वचनतो स्मान्निगृह्य लब्धप्रायश्चित्तानि तानि सगुणनिर्गुणयोः पत्यनुक
लप्रशीलसधर्मचारिण्यादिविषये। सकृद्व्यासव्यभिचारदुःशीलब्राह्मण्यादिविषये च योग्यं व्यवस्थेयानि॥ ॥ अथ पत्ति
वहिनप्रावधप्रायश्चित्तं॥ ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः॥ अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्॥ प्रकर्षेणादुष्टा प्रदुष्टा पापा न भवति असावदु
ष्टा सकृत्सरं त्पतिव्रतेत्यर्थः॥ न तु दुष्टाः न च व रूनत्पोपापभिन्नत्वात्कन्नतां॥ यत्तु बृहस्पतिनोक्तं॥ अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्या
व्रतं चरेदिति। तदधमब्राह्मणीविषयं॥ अतः सकृत्सवर्णा व्यभिचारिणी ब्राह्मणीवधे शूद्रहत्याव्रतं षाण्मासिकं पादोनं क्षत्रियादीनां
वधे त्वेतदेव पादहीनं स्यात्॥ एतच्चाकामतः॥ कामतो वार्षिकादि भूयो व्यभिचारिणीया अधमवर्णा व्यभिचारिता याश्च वधे मनुः॥
जीनकार्मुकबस्तावीन् पृथग्दद्याद्विशुद्धये। चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वानवस्थिताः॥ तथा याज्ञवल्क्यः॥ दुर्वृत्तब्रह्मक्षत्रा
विट्शूद्रयोषाः प्रमाप्य तु॥ दृतिं धनुर्बस्तमविं क्रमाद्दद्याद्विशुद्धये॥ अनवस्थितादुष्टत्वात्ताऽभ्यारिणीवधे छागं अविं जीनं सका

मूल: र्मं कामनिजावानववनात्। नीनंवमेयुदकं। तावेदहनिरधि। कार्मुकं धनुः॥ वस्तः॥ छागः अविर्मेषः। तनहकामतः॥ कामत

७८ स्तेनदेव द्विगुणं॥ यथाव्यासः॥ अकामतः त्रिपदं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यवच्चरेत्॥ कामतो द्विगुणं प्रोक्तं पुदुष्यापानाकिंवना। तन

78 व्रोज्ञमसवर्णा अनिवारिता विषयं। पुदुष्यापाउना द्विदुष्यापामित्यर्थः॥ अतः सकृत्सवर्णा अपि नवन ब्राह्मणीवधे ब्राह्मणाख्या

कामतः षाण्मासिकं व्रतं। नदशक्लावष्ठोधेनवः॥ तम्भूत्सेवा॥ वानवद्धीनां अर्धादिकं॥ प्रयोजकादीनां पारहानिः॥ ॥अथ

गर्तवधप्रायश्चित्तं॥ ॥नवपुंस्त्वेन ज्ञाने पुरुषवधप्रायश्चित्तं॥ स्त्रीत्वेन ज्ञाने स्त्रीवधप्रायश्चित्तं॥ अविज्ञाने नपुंसकवधप्राय

श्चित्तमाह॥ मनुः॥ हत्वा गर्तमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत्॥ राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव वा स्त्रियं॥ तनदेवोनिहत्याव्रतमि राम

त्यर्थः॥ ब्राह्मणागर्तविषयमिदं॥ तस्यैव पुक्तत्वात्। क्षत्रियादिगर्ते तु पद्मवर्णागर्ते स्ववर्णवधप्रायश्चित्तं कार्यं॥ यथाया ७८

ज्ञवल्क्यः॥ यागस्थक्षत्रविड्घाती चरेद्ब्रह्महणो व्रतं॥ गर्तहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकः॥ व्रतपदं प्रादिनाज्ञानतर

दं॥ अज्ञाननप्रददर्धं तिनज्ञानकृते ब्रह्मवधे द्वादशवार्षिकं॥ क्षत्रियवधे नैवार्षिकं॥ वैश्यवधे सार्द्धवार्षिकं। शूद्रवधे नव

मासिकं धेनुसेकननमप्यूहनीयं ॥ अथ यागार्थे अश्वादिवधप्रायश्चित्तं ॥ यद्यपि गात्राश्वादिवधः संकरीकरणापपमिदंत
थापि हिंसात्वात् उपपातकप्रकरणोक्तं प्रायश्चित्तं निरूप्यते । तत्र सामान्यतः पशुवधे प्राजापत्यमाह हारीतः ॥ वृथा
पशुवधे प्राजापत्यं चरेन्नियग्घणा घ्रागार्थेप्रायश्चित्तं तावत् ॥ हिंसायां दानस्य मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् ॥ दानविशेषमाह
मनुः ॥ वालोद्रस्थाद्यं हत्वा पंचनीलान् वृषान् राज्ञां । अजमेषवनद्वाहं खरं हन्त्वैकहायनं ॥ अजमेषखरहत्वा दद्यादेकहायनं वृषं
दद्यादित्यर्थः ॥ पशुसामान्यवधे ॥ वाजिहतसतवधेकधेनुं वा उपप्रायश्चित्तं वेरहिणि ॥ नरश्वंतोन्नमवाजिसमनविषयं ॥ तन्त्र
तन्त्रः अज्ञानतः स्मर्दकृद्वृह यच्छागाविकोष्ट्रगर्हेते बुधमारणात् ॥ प्राजापत्यार्द्धमेवेह प्रायश्चित्तं विधीयते इति प्रमादा
दित्यनुवृत्त्यवितनहुविष्णुवचनात् । अत्र मासि तु मासैकपयोभक्षणानुवृत्तौ ॥ आपस्तम्बः ॥ इत्यश्वादिवधे पशुवधे मृग
महिषादिवधे प्रायश्चित्तविशेषमाह ॥ काश्यपः ॥ मृगमहिषवराहकुंजरगण्डककरभऋक्षवानरसिंहव्याघ्रनकुलमहकुनाशि
नामन्येषां च वधे अहोरात्रोषितः वीर्याशने घृतं दद्यात् ॥ दानदात्रीनतः सकृद्विषयामिति धर्मप्रदीपः ॥ छागनरमार्जा

मूलः ७९ बवराहसाहचर्यात्तघ्नतकुंतंवराहो द्वैतिवप्रकरतारावमनुनो त्कुंग्राह्य॥ नवा त्वकुंतशब्दपरिमालाविशेषवाचीकोतेघ
नघोतेदेयईति याज्ञवल्क्यवचनात्॥ गजवधे पंचनीलवृषदानंवृषदानस्य महाफलत्वान्नाज्ञानतोराजसंबंधगजम
७१ गजवधविषयं॥ नहिनखवधविषयंवेद॥ वानरोऽज्ञानतोवत्स्यमाणगोहननमात्रस्योपवासस्यधीवीनघ्नन्कुंतनघा
नेनसहविकल्प्यः॥ अस्मिन्नेवविषयेसंवर्त्तः॥ सर्वासामेवजातानांमृगाणांवनचारिणां अहोरात्रंवसेत्क्षिप्रंजपे
द्वैजातवेदसं जातवेदसमग्निप्रकाशकमंत्र॥ शातातपः॥ हंसंसेनंनरंगंहत्वामहिषोष्ट्रकपीनथा॥ एतान्सर्वेषुकुर्वी
तसप्तरात्रमतोजने अत्रवाषडुपवासस्थकालिनप्राजापत्यात्किंविद्धाधिक्यात्स्याद्धेनुः॥ पत्सकृज्ञानतोविशेषमाहजा तमः
वालिः॥ हंसंसेनंनरंगंहत्वाहरिणांगानघैवच॥ महासांतपंकुर्यात्तोभूत्कन्याद्दृष्टतेषुच॥ महासांतपनंसप्ताहसाध्य॥ अत्रवधे ७९
नुक्षेपे पतनद्वान्यासविषयो॥ मन्दकृतविषयंवा॥ वानरादिवधेकामतःआहसुमंतुः॥ वानरसिंहमार्जारमंडूकवधेप्राजाप
त्यांमार्जरादिषुअत्स्यासतः॥ तपोशनाः॥ हरिणांगावधेप्राजापत्यं हरिणोवराहनकुककादयः॥ हिंसायांप्राप्तयश्चित्तेषुपदानस्य

मुच्यत्वादिशेषमाह मनुः॥ कृत्वा पापं तु गोर्हत्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीं॥ अकृत्वा पापवत्सतरीषु पूर्वहत्वा तु कृच्छ्रकं॥ एतन्द्वा
त्रानन्तःसकृद्दिपपां कृत्वा पापाद्वा घातयः॥ कृच्छ्रान्तेकृच्छ्रं तपरिमितं प्रवत्तामित्यर्थः॥ कृच्छ्रान्ते दानं वेदमन्त्रेणापकृच्छ्रो पृविष
यं॥ अथ प्राजापत्यादिवधप्रायश्चित्तं॥ तत्र कश्यपः॥ अजाविकवधे विप्राय वै वीर्यौ हिरण्यं दद्यात् वस्त्रं वा। तानहत्वा ननात्यं
न धार्मिकः केवेदिनत्यमिति धर्मपद्माप्तः॥ त्रानन्तमुच्यवनः॥ ग्राम्यपशुवधे प्राजापत्यं वरेद्धिरण्यं दक्षिणायगवधे
प्राजापत्या द्वितीत द्विरण्यं दद्यात्॥ एतद्धनाश क्तस्य हिंसापापानमेव मुख्यं प्रायश्चित्तमित्युक्तत्वात्॥ शक्तस्य तु मनु
ना॥ गजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनमिति। एकहायनवषद्दानमुक्तं॥ तथा यदुद्यादित्यनुवर्तनै शंखतो॥ अजाविकव
धे धेनुमिति तन्यो विकल्पः॥ दानाशक्तस्यात्यासात्यन्तात्यास ये प्रुष्ण मारणात्ना हिंसासंकीर्णकरणमित्युक्ताविष्णुः स
कीर्णकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकां कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं तु कारयेत्॥ ग्राम्यारण्यपशुविवेकेनु पैठीनसिः॥ ग्रा
म्यारण्याश्वतुर्दश गौरविनजाश्वोश्वतरो हृग्दंतोमनुष्यश्रेतिसप्तग्राम्याः पशवः॥ महिषवानरवृक्षसरीसृपरुरुपृषतमृगा

प्र०लः गाश्चेति सप्तग्राम्याः पशवः॥ तत्र गोमनुष्यहिंसायामुपपातकत्वान्नेहितरपशुहिंसायामेतदुक्तं॥ श्वायोगर्दभानां श्व
२० रतः॥ अथ मार्जारादिवधप्रायश्चित्तं॥ तत्र याज्ञवल्क्यः॥ मार्जारगोधानकुलमण्डूकश्वपतत्रिणः॥ हत्वा त्र्यहं पिबेत्क्षीरं कृच्छ्रं वा
८० पादिकं चरेत्॥ पादिकं कृच्छ्रं तु त्र्यहसाध्यत्वेन त्र्यहमुपवासरूपपर्यवसितात्र तुल्यत्वमत्र त्र्यहक्षीरपानस्यापि उपवासरूपेण सक
त्वान्नात्वगतिकं हेयं॥ अन्नत्यागसाधकत्वेन क्षीरपानेनैकोपवाससंकलनं॥ ततस्समस्तानां विषयं॥ यथाहतद्युविष्णुः॥ मार्जा
रसर्पनकुलश्वशृगालमत्स्योष्ट्रपि॥ पूर्वाह्नहनने कार्यः कृच्छ्रपादो विशुद्धये॥ मार्जारादिवधान्तु व्रतोत्तमं॥ पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजन तम: २०
नं वाध्वनो व्रजेत्॥ उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाब्दैवतं जपेत्॥ अस्यार्थः॥ आहारस्थाने त्र्यहं क्षीरं वा पिबेत्॥ यत्रादिनानत्वा
नेवासमर्थश्चिरात्रमेकरात्रं वा योजनमध्वनो व्रजेत्॥ तत्राप्यशक्तश्चिरात्रं चैनधाम्नायात्॥ तत्राप्यशक्तश्चिरात्रमप्यायोहिष्ठेत्य
नस्रत्रं जपेत्॥ तत्र त्रैकैकवधे दिनत्रयं प्रायश्चित्तं तत्र वार॥ यथा विष्णुरप्याह॥ हत्वा मूषकमार्जारनकुलमण्डूकडुण्डुभा
जगराणामन्यतममुपोषितः कृसरान्नं जपेत्वा लोहदण्डं दक्षिणां दद्यात्॥ अत्रैव नविषयपरिशेषः॥ हत्वा मूषिकमार्जारसर्पा

जगद्गुरुनाश॥ कृषतान्वेतोजयेद्द्विपाद्गतोहदंदंवहन्निलतां।उपवासस्त्र्यापीत्न॥ कामतोद्वैगुण्यं कामात्यासेनुवशिष्ठः॥मार्जारं
दूकनकुलसर्पदर्दुरंमूषिकंहत्वाकृच्छ्रंद्वादशरात्रंचैवरेत्किंचिद्दद्यात्॥ दर्दुरोस्यमूषकः छुच्छुंदरीत्येके॥ ...मनुमतं॥ दानेनवधात्
र्तोकं सर्पादीनामशक्नुवतातकैकशस्त्रंदेत्कृच्छ्रंद्विजः पापापनुत्तये॥ इतिमनुनवमाध्याय॥ दानस्यमुख्यत्वात्तद्विधानात्सर्पमात्रविशेष
माहसायन॥ अभ्रीकाष्ठीयसींदद्यात्सर्पंहत्वाद्विजोत्तमः॥ यत्ताततात्केषंडंसीसकंवैवमाषकं॥ तत्रद्वाननः।ली रूपतानाकी
लिकाअभ्री।कार्ष्णायसीलोहपात्रिः उक्तःसर्पवधेयथापिटीनसिः॥ वराहेघृतकुंभंदद्यात्॥ कृष्णसर्पमतोहदंडभितिवृत्तु
सर्वादिसमतिव्याहाराद्गज्ञातीयपरावानवस्त्रीव्यंजनःपुंव्यंजनोवानपुंसक स्त्रीलिंगस्फतवेन्ताषंडसंस्कारानर्हः।प्रमानिलिन
त्वत्त्वगात॥ अत्रचचित्तचप्रुयोक्येनद्वयंदेयं।यथाहापतः॥ चितात्रैपोषितः षंडवधेपलालतारकंसीसकमाषकंवृद्धासणा
यद्द्यात्॥पतस्मुनर्याततवत्सा॥ उत्तगेत्वायमपदेडषंडकेत्रपुसीसकरश्नि।केवलत्रपुसीसकमाहलनत्स्त्रीपुंसव्यंजनन्तधे॥ अत्र
नतावहेवलः।षंडकोहीननिंगःस्यात्संकारानहेश्वसरनि॥ अत्रतुमार्जारादिवधप्रकृडहत्याव्रतंमनुतोदिशति॥ नयथा

मूलः ॥मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च॥ श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत्॥ शूद्रहत्याप्रा: स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्ति
८२ क्यं चोपपातकमिति तेन तु नैवोपपातकत्वमुक्तं उपपातके च गोवधव्रतमुक्त्वा पातकेषु व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः इत्यनेन
81 मनुनैव गोवधव्रतमतिदिष्टं तच्च वार्षिकस्य तुल्यं प्रायश्चित्तं शूद्रस्य त्वर्धमुक्तं गोवधप्रायश्चित्ते॥ ततो चापि तथैव त्र्यब्द
स्येयमिति॥ ॥अथ पक्षिवधप्रायश्चित्तं॥ तत्र सामान्यतः पक्षिवधे हारीतः॥ पक्षिवधे नक्तं रूप्यमाषकं दद्यात्॥ रूप्य
माषकमाह मनुः॥ द्द्यात्कृष्णलं समं धत्ते विप्रे पो रूप्यमाषकमिति॥ पालावलीनपर्णविवधेऽहं क्राप्योनुमुक्तः अहपक्षिविष
र्प॥ पक्षिणामनिवचनेभ्य पक्षिवधे शूद्रहत्याव्रतं भूयते॥ तत्कामतोऽत्यन्तात्यासविषयं॥ अमानि वसामान्यविश तम
षो क्तानि गुरुलघुप्रायश्चित्तानि हन्यमानविशेषसकृदभ्यासकामाये नपायोज्यानि॥ अणिलावग्राम्यारण्यानपक्ष ८२
रपक्षिणाश्वधिकृत्य गृह्य गोवधव्रतमतिदिष्टं गोवधे तु ब्राह्मणा कृच्छ्रविल्पमवतु प्रायश्चित्तं शूद्रस्य त्वर्धेष्ठ क्तं॥ अतःसे
वनस्य व्यवस्थात्रापि॥ न घ यागजे वाजिनि सिंहे वा व्याघ्रे शम्भगैडके॥ व्याघ्रमुनिवराहे व मयूरे तित्तिरौ न या॥ काके नासे

बगध्रुवटिट्टिभखंजरीटको यष्टागवितथाहत्यान्तगवाश्मनुरवृवीन्तालासोवनकुक्कुटः॥ अथावशेषपक्षिवधेप्राय
श्चित्तं॥ तत्र संवर्त्तः॥ टिट्टिभारुजानयहंस्वप्नमदुकुटमेवच॥ एतान्हत्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनं॥ गार्गालः॥ हंस
हत्वा वलाकां वक्षकं टिट्टिभसारसौ॥ निशि हैश्येन गोमांस्क्रौंचमाठीमहःस्मृतं॥ काश्यपः॥ वमवलाकाहंससारसकारर
वयक्रवाकनकुवेगटध्वश्येनखंजरीटटिट्टिभोलूकस्युकसारिकानिशिमयूरकाककुरविंककपोतपारावतादीनांवधे
प्रायश्चित्तमहोरात्रोपाषितः सर्वबीजानि दद्यात्॥ एतान्यजानविषयाणि तानेन संवर्त्तः॥ मत्याहंसंबलाकांश्चकुञ्च
चित्रक्रूरवववर्हिणः॥ वानरश्येननासीवहत्वाञ्यहंस्त्रियेद्विजः॥ एतेन्समक्रूदधान्क्रमिकारवयोहत्यामघानुगमनभोजनं
॥ फलैर्धः कुसुमस्नेपस्थैर्यैचमनातावहं॥ इत्यनेन मनुनापक्षिवधप्रायश्चित्तानीकामतमुक्तानिनीकामिपिबुतमःस्याघा
वकल्पमहमित्युक्तं॥ एतद्वोक्तेनरपक्षिणाकामतःसक्रुद्धधेवोद्दितव्यो॥ अत्रवैकपुराणोदेयं॥ वयोसिपक्षिणाः॥ तत्र
वृंतेदानाशक्तस्यवेदितव्यं॥ यथानविच्छपुरतांहिसात्मकानांकार्त्तिनानांमनाषितिः॥ प्रायश्चित्तकर्दवानांदानेप

स्मृतिः
८२
82

पममुच्यते॥ शाकल्यवनुविशेषमात्मनुः॥ हत्वा हंसं वलाकां च बकं बर्हिणमेव च॥ वानरश्येन नासौ च स्पर्शये द्ब्राह्म
णाय गां॥ अवचोदितं॥ गो मेहत्वाग्निमितितवधे गोदातमाहुः नहसन॥ हारीनविस्मृत्यो वितिधान॥ नवहारीतः॥ मर्कट
श्येनतामजातपद्बर्हिणमेकतमवधे ब्राह्मणाय गां दद्यात्॥ विस्मृः॥ हंसवलाकाश्येननासवचक्रवाकशावाम्नणाणा
ममनमंहत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात्॥ नयामनुः॥ घनकुंनेवतहंचनिलझेणानुनिन्निरं॥ शुकं द्विहायनं वसं क्रौंचं हत्वा त्रि
हायनंतपाशेवलिरिवितो॥ क्रौंचशुकतासममपूर्श्येनगृध्रवधे वत्सतरां दद्यात्॥ अजविकवधे धेनुंततानिवज्ञान
विषपाणि॥ ॥ अपमत्स्याद्विजतवधप्रायश्चित्तं॥ नवे॥ नवशांखः॥ हत्वा द्विजेनयासर्पजनेशपवितेशयो॥ मद्य राम
८२
एचैनुकुर्वीतव्रतंब्रह्महणमुपन॥ तानज्ञाननः सकृद्वधे॥ अत्र वाद्धिकवनवामव्रतो क्रुपंचहशधेनुव्यवस्थापामा
तेनसपाद्धेनुमूल्यंपहेणपुतणाद्वपं॥ सहाहेनैकपुतात्तेदेवं॥ काश्यपः॥ मत्स्यिगृमाणाशिनां वधे स्त्रेकरात्रं॥ वीणां
नेतवत्तांदद्यात्॥ लवणंदद्यात्॥ लवणापरिमाणंवघातकशक्त्यपेक्षं॥ तानब्वकामनः सकृत॥ अस्थ्नामनस्थ्नाम पोह्य

मनावहव्यापश्चित्तं॥ तद्यमनुविद्य॥ अस्थिमतांतुसत्वानांसहस्रस्यप्रमापणे। पूर्णांचानस्यनस्थ्नांतु शूद्रहत्याव्रतंचरेत्
॥ अस्थिमतोकृकलासादीनांसह स्रमारणे अनस्थ्नांपिपीलिकादीनांशकटभितानांवधेमत्कुणंशूद्रहत्याव्रतंषाण्मासिक
मत्तानोज्ञानेत्वाब्दिकं॥ सात्वानस्थिप्रमापणेपम॥ अतऊर्ध्वंक्रिमिकादयपीनिकापतंगभ्रमरदंशमशकमक्षिकादी
नां अनास्थिमतांसहस्रंहत्वाशूद्रवधः। कोकिलशुककपोतकपिंजलकुक्कुटटिट्टिभखंजरीटादीनांषट्पदस्वघेशू
द्रवधः॥ अत्रसास्थिनस्थिवधेमनुसमानत्वेव॥ कोकिलादीनांषट्पदारपरिमाणवधेशूद्रवधःस्यादितिविशेषः॥ त
यामनुः॥ किंचिदेवतुविप्रायदद्यादस्थिमतांवधे॥ अनस्थ्नांचैवहिंसायांप्राणायामेनशुध्यति॥ तत्रगोलमच्चनादेकै
कवधेबोद्धव्यं॥ तद्यथा॥ अस्थिमतांसहस्रंहत्वाअनास्थिमतामनदुःस्वेनचआपिवास्थिमतामेकैकस्मिन्किंचिद्दद्यात्
तत्केकस्मिन्नपिहतोकिंचिद्दद्यादितिसर्वेवधः॥ वकादिरनस्थिमतामयि। किंचित्सदेयपर्यं। तद्याहमनुः॥ यूकामशकमक्षिका
मत्कुणाप्रतिमारब्वासहजसौकोगकृश्रूकपदानामन्यतममेतेषामनस्थिमतांवधेप्राणायामेपदति॥ अत्राहमान्तथाः

भ०ल० शोवधोविशेषमाहमनुः॥ अन्नाद्यजानां सत्वानां रसजानां च सर्वशः॥ फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनं॥ अन्नाद्याः सक्ता
८३ द्यः लोयजाद्यः॥ फलान्याम्रोदुंबरादीनि॥ पुष्पाणि मधूकादीनि॥ एतेत्पोजातानां प्राणिनामज्ञानतो वधे घृतप्राशनपूर्वकमु
83 पवसेद्दिनमर्धं॥ अस्य प्रायश्चित्तस्वल्पत्वात्तदनुगमननिमित्तं स्वशरीरच्छिद्रेनु स्वल्पत्वात्तावाद्यर्थात निर्वृत्तिरेवावसीय
पतोपतेन वानस्पत्यं॥ नैवाहिंसायां प्राणायामेन शुध्यति इति मनुक्रमेणाहितिवेधे वेदिनत्वं चापुनर्भवेन विस्पष्टत्वां क्रिमिकी
टादि घातनस्य मता वहन्त्वमति धामाह अहत्याव कृतमत्कृच्छ्रातिकृच्छ्रः उक्ताः तेन तान ततोत्मासविशेषतवोध्याः॥ पृथग
नि हिंसेकदीकरतोद्दिष्य पप्रायश्चित्तमध्ये वो तत्र वैवा वेगतन्त्वाद्दति॥ अथ वृक्षच्छेदनप्रायश्चित्तं॥ तत्र यमः॥ वृक्षलता राम
गुल्मच्छेदने वृक्षकृच्छ्रः फलवतां प्राये जाप स्यात्कृच्छ्रव्रतं शाखालिप्रितो क्रमयद्दिवससाध्यः अत्रपराकपर्वेदेव॥ प्राजाप ८३
त्येत्र द्वादशाहसाध्योयत्नुपमवचनं॥ फलदानांतु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतं॥ गुल्मवल्लीलतानां च वीरुधां च वीरुहेह धान्यत्तत
पतिमाणोपकर्षे विचये॥ अत्र पवफलवतामित्य च यम व। वने मं वजया लिशयउक्ता॥ वृक्षहत्यावृत्तानव नौशेवः॥ न्नवि

यज्ञार्थेन वृक्षः च्छेदे न दोषः पवित्रतायताः॥ संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छित्वा वृक्षं फलप्रदं॥ तान हत्वैनोन्नृक्षफलतृष्व हत्वा गोमत्यासोऽर्हति॥ न
धानीलं वस्त्रं परिधाय धर्मकाष्ठानाहकस्तथा॥ त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याच्छित्वा गुल्मलतास्तथा व्रतं व्रतमहन्यापारावारानत्सकृष्प
कृष्णविषये। स्थानीयविशेषजानानुपजीव्यानां वृक्षच्छेदने दण्डः दैन्यपाहिकमाह याज्ञवल्क्यः। चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थानेषु
आलये॥ जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षे च विश्रुते॥ गुच्छगुल्मलतापलतानामौषधिवीरुधे॥ पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषू
क्तेषु कर्तने पुण्यह शाखिनां शाखास्कंधपर्वविदारणोऽनुपजीव्यद्रुमाणां तु विंशतेर्द्विगुणो दमः॥ तरुगुल्मवल्लीयष्टिलतानिलं
तीनि वचनाद्विगुणादिकपथो त्कलेककरणीयं यत्पुनर्विस्मनाद्रुमगुल्मवल्लीततनौषधीनां हिंसायां नैनैवाच्छेदनमुपपातक
मध्यपगितं यपानपारिवर्तो कृषकफलपुष्पोकेवउपपातकिनस्त्वेने कुर्यभ्याङं यताननराइनित्यतेनन विष्णुवचनेनैववाङ्
यतां विहितं॥ न हस्यनपारिवर्तो कृषफलपुष्पोपनोगव रूपाहच्छेदनेहीयं॥ यन्नुविस्मपुराणवचनं॥ निनन्निवीरुधामसु
विहत्सं स्थेनि शाकोऽपचं वाशानपसेकं वृक्षमहत्यासविंहृनि॥ तन्निंहानिशयाद्विगुणापापश्चित्तानि धानार्थे। वारुत्संस्थेनि

मू.ल: शोकरि अ साधारणा यापि स्यर्घः॥ अत्र प्रायश्चित्तविशेषा अवहननासामान्याधमो क्रगाय वीजयः शनावर्त्तः करणीयइत्येके
२४ ॥ कुष्मापर्णच्छेदेतेनुन दोषइत्याहवशिष्ठः॥ फलपुष्पोपगारयाद्यारन हिंस्यात्कर्षणार्थं वोपहन्याद्धिंस्यानेगवा अस्था
84 र्थांतां गताघर्षपन्नापात्राघर्षवल्लयादिच्छेदनेदोषाना वदति। अत्र च यदुमगुल्मवल्लीलतौषधीनां हिंसेत्यनेन च्छावरहिंसाया
विशुनोपपातकमध्येपठितत्वादुपपातकवत्तैवार्त्तीकतुल्यमेव प्रायश्चित्तं म्हइत्यादि मुक्तनोत्रापितथोवति॥ अथ मंडवोधा
नादिदेवतामागानदिनेदनप्रायश्चित्तं॥ ततुकाश्यपः॥ वापीकूपतडागारामसेतुसभातडागवप्रदेवायतनेतेदनेप्रायश्चित्तंब्रा
ह्मणैत्स्वानिवेघ अग्न्याकुशातीर्णं हुवात॥ इति विष्णुरितिप्रथमा॥ मानप्राकारनिर्द्धिलीया। विष्णोः कर्माणीति तृतीयायापाहेत्यांतया तम
मितिवतुर्थी नतोयोदेवतातोयोदेवतामुखादमयजितत्येदेवतायै ब्राह्मणाद्भोजयेत्॥ अत्र चवाप्यादिभुसकृदत्योपघाते अ २५
त्यासमहोपघाते वपाजापत्यादिकमूह्यं देवतायाप्रभु असम्पन्नपदहनोनिवृत्तिमानहने॥ इतरदेवतायाप्रभुतेदनेतुप्रघायिनोक्तं
तथापिदिदर्शनेनकल्पनीयं॥ तत्र विष्णुः॥ अनदृष्याविक्रयस्यविक्रयीपूर्णिमानेदकउत्तमसाहसंदण्डनीयः॥ उत्तमसाहसमधुविष्ठ

क्षपवापथापणानां द्वेशते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ॥ मध्यमः पंचविज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥ अत्र वचनानां द्वाभ्यामपि नुर्वा
दित्यत्र शोधेनितौ ॥ पूर्णिमातामकृपसंक्रगध्वजसेतुनिपातनतंगेषु तत्संभृत्यानं प्रतिसंस्कातेषशतंवनिपातितानां स
मुत्थानां तग्नानां न्यतिक्रिया बहुतपरिमाणं द्रव्यं स्वोनपत्रानपवापोन्यथा ॥ मनुः ॥ संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च तेदकः
प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पंचदद्याच्छतानि च ॥ तथा कात्यायनः ॥ हारेर्धा द्वे हस्तपादे वा नाशं पुनिमामाद्र ॥ तदर्द्धं वैव योनिं घात्याप्नुया
त्पूर्वं साहसं ॥ अतो द्रव्यं तत्प्रायश्चित्तानि तानि वर्तीत्यति धानाउत्कृष्टाप दृष्टयुक्तिमानेदनानुरूपं द्रव्यं वस्तुपाणायश्चित्तमू
हनीयं ॥ अथ पातिवा प्रायश्चित्तं ॥ अतिवादः परहिंसार्थं होमजपादिकर्मा तत्र मनुः ॥ व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामंत्यय
कर्म च । अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ हीनोक्तः अहानो धार्मिकः तद्विषयमित्यर्थः ॥ त्रिभिः कृच्छ्रैः प्राजापत्यसांत
पनातिकृच्छ्रैरित्यर्थः ॥ अत्र व्रात्यं प्राजापत्ये राजापत्यं ॥ तन्मूल्येन परस्वां त्वेषिं दहन दहनादिकं कुर्वतः सांतपनातिवतोति
कृच्छ्राणि लिपयासंख्येसर्वध ॥ तत्तस कृत्वा वतो ॥ अन्यत्रेत्याद्यन्तिः ॥ अतिकृच्छ्रु धेनुं चितनयामिति ॥ इति प्रायश्चित्तविवे

भ्रूलः केतुपपातकहिंसापापश्चिन्नं ॥ अघातस्पतहतापापश्चिन्नं ॥ नवषट्रधमनस्यधन्कतविघ्यपुरातो ॥ जातिडबेका
८५ ता ० अपविहषितं । ससर्गअपडबतसकृद्भोखंस्वनावतः ॥ लमुनंग्रजनंवैवपनाडुकचकानिववान्नेकानातिकातावूउप
85 पाज्ञानिदूषितं । नलहृपेकिपाडबपद्यपातितैः पपकृ ॥ कालडुबवावितेयंकुसुतंविसंछ्छितं ॥ पुरा लसुनसंम्लनंपपूष्पा
दिसपन्नितं । संगेडुषमेननिभूडोच्छिष्ठवहावपेत ॥ भूडोच्छिष्ठेनुविन्नेयंपूर्वभ्रडुप्राहर्शितं ॥ विविकित्सानुहृदयेपस्मिन्ननेपव्रजा
पने । ।शङ्कवेवंतुविन्नेयंपुरीषेनुस्वनावतः ॥ रसडबविकारेण । सस्वेतिप्रहर्शनं । पापसहारपूपादितस्मिन्नेवाहिनेतथा
॥ उपेयातनामापात ॥ वान्नीकाश्चेनवान्नीका । कविंहश्चेलवान्नीकारस्पमांडनतनजपत्वेव - स्मरता - ॥ नालिकाकतंवीडु तम
स्छलंगनहिवसायंभ्रडुप्रहर्शितंस्छानस्छनपि ॥ कुविहांकोरकं ॥ कूष्मांडखेनिनाकेरलिप्रसिद्ध ॥ नास्मिन्नेवाहिनश्नि ८५
नइनिकालहषिताद्वेरप्रहर्शनार्थः । अमिताः ॥ द्विहधंगार्हितंप्रोक्तंनित्यमन्नंमनीषिभिः ॥ जातितोगार्हितंवैवतथैवाश्र
यगार्हितं । द्विविधमिहाक्रियादीनांपंवानांमाअपहोषपरावातनोवात ॥ श्यनिषुयता ॥ अपरंपयागार्हितंत्वेवान्नादीनांस्म

त्वं तरेनु संधानयो ॥ नद्वसंध्यान्नपर्युषितानन्नम्भ्रष्टपतितोपनीतमिष्टं वेश्मस्थं त्रीतादि । पान्नन हूतानि तत्पोमनुः ॥ उ
पासाने पेगहस्थस्य पयोकमवुद्धयः ॥ तेनते प्रेत्यपभुतां व्रजेत्पन्नादिहापि नो ॥ न पापात्तवल्कयः ॥ पयोकछविनेस्मा
हनि धामं व्रणा हते ॥ दृष्टुं नं हि मनुष्याणां मन्त्रमाधिस्पतिष्ठति । पथापमः ॥ ५ दृष्टुं नं हि मनुष्याणां मन्त्रमाधिस्पतिष्ठति
॥ योपस्थानं समन्वानि सतस्याज्ञानिकिल्बिष ॥ कातविशेषेतु तेषु भूपश्च महादशानानयः ॥ वनस्पतिगतेनामेपरान्नये
वुर्नं जनते ॥ तेषां मासकृतो मोहो हि तासमधिगच्छति ॥ वनस्पतिगते सोमे अमावास्यायामिंद्र धं० ॥ होदृमा इतितष्ठाभूतो
पलहूतां ॥ अध्वसामास्यातस्थन कृणपूयपभिन्न ॥ नवविसृष्टं ॥ अस्योस्या नामयेपानामन हृयाणांव कृणो कृच्छ्रपादं
विष्णुध्यर्थं वरेवुः कृपूसो धनां ॥ अतोस्यात हृयायोः पकायकृच्छ्रपतपाते ६० ॥ ततहृत्यं ततन वु विषणां कृच्छ्र स्याहेन्दादशपणो देया
० ॥ देव तं ० ॥ अतोस्य तोन्नने कृत्वा वुस हृत्वविशांगणाः ॥ गोपूत्रपावकाहार ० ॥ समतत्रे लाभ्यध्यति ॥ समूल त्राणे मन्त्र पाव
काहोरे नं धनत्रुच्छ्राद्वयो ॥ तनवतु विश पम वृहापतिः ॥ अले ध्यामासपेयानामततस्मानं वत्त कृणो रेनोमत्र

अलः
२६
४६

षष्ठाणां मुख्यैवां प्रायतां वदेत्॥ एतदुक्तं भवति समान्यप्रायश्चित्तमिदं विशेषप्रायश्चित्तानि दृश्यो द्रव्यम्॥ अवि
शेषात्तस्य महता प्रायश्चित्तं॥ तत्र पूर्वमुक्तेन तत्ता प्रायश्चित्तं निरूप्यते॥ तत्रानिर्दिष्टायां तु विप्रपुराणो॥ अङ्गु
तं अद्गुते पर्कं अहेन गाव सहासनं॥ अग्निपागमः कश्चित्तस्वलेन मपिपातयेत्॥ तथा हारितः॥ अशंवेनन्तु भुक्ते
न हृदयस्थो न पोमृतः॥ सर्वेषां त्वमुष्णत्वं अहस्त्वं वापि गच्छति विसिष्टः॥ अउन्नेन तु भुक्तेन मे भुनं पोधिगवति॥ यस्या
न्नेन तद्यते पुत्र न स पुर्गाहेको न वेत॥ अथ प्रायश्चित्तं मनुः॥ एजान्नेनेनजक्षारद्वे अहान्ने ब्रह्मवर्वसम्॥ आयुः सुवर्णका
राणां यश आमीव कर्त्तिनः॥ शस्त्रनिधो याहा। भुक्त्वा तोत्यतमस्यान्ने अमत्या क्षपणं त्र्यहं॥ मत्या मनुत्तं कृत्तेन कृच्छ्रेतो विशा तम
नूत्ररेतो विणामेवव॥ तेना हानंतः सकृत्भ्रज्ञान्नतो जनेन्विरा ज्ञानो जपमूत्राणातः सकृतृशने प्राजापत्यम्॥ यत्तु शङ्खेन २६
वनम्॥ अज्ञानं ब्राह्मतो भुक्त्वा तथा रंगावतारिणः॥ विकिसकल्पकूट स्वलतथा झ्रीमृगजीविनः॥ वोडलान्नमूमिपान्नेग
जजाविभ्वजाविभामम्॥ शौण्डिकान्नं सूतिकान्नं उक्त्वा मासं व्रतं चरेत्॥ व्रतेमावकेन॥ अथ धेनुदद्यद्यम्॥ ततत्यात।आ

मान्नम हृलोनुत कृष्णायाभिन्न टीनीयतागयावाग्रतीन्नन हृलोनघाद्दशैनानायथाविघ्नुः॥ वोडानोनेभुक्त्वाविरात्रमुप
वसेरन॥ सिद्धान्नं भुक्त्वापराकमिति॥ आपद्दिपतोशरः॥ आपन्कानेनुविप्रणामृक्तं भूद्रगृहेपद्दि॥ मन ष्णातन भुष्वेतत्रिपद्दे
नांशनेजयेत। आपधामान्नेहेयानावमाहनुः नाघाद्धूद्रस्यपक्कान्नं विद्वान् नघान्नाद्यनोद्विजः॥ आद्दहाताममेवास्याहवि
न्नावेकरात्रिकंम॥ आद्धतोजनेद्देत्वान॥ पद्यावाले॥ तन्नाताजीतिवैश्यानां अप्रीपान्नं गतेगवामृ॥ वालो भूरन्नहेमान्नंस्वकू
स्यगृहेनयोमि॥ अनापद्यपिनाह्रवृहस्यन्नुपात वल्कः॥ भूद्रेषुदासगोपालकुलमित्रार्द्धसारिणः॥ तोज्यांनानयिनाश्चैव
यश्चात्मानंनिवेदयेत॥ गोपालोयस्यैवगांवगांवगापालयतिन - प - स्यैवतोज्यान्नहशूनिभर्द्दयत्तः॥ तथादेवल॥ सुदासोनापि
तोगेयः कुंतकाराकृषावतः। ब्राह्मणोरपितोज्यान्नाः पंचैतेभूद्रजोनयः॥ तथा अनापद्यपितोज्यविशेषमाहसुमंतुः॥ गोरसश्चैवस
कूवतैलंपिणाकमेवच॥ अपूपायचत्सपयेद्धूद्रादुशाम्यव्यपंसाकृतम॥ तानानि भूद्रत्वद्दनिवन्नेनैवनद्याणि अन्ने आहहारीतः
॥ कंडकपतैलपक्कंपायसंदधेसक्तवः॥ तानानि भूद्रानभुजोतोज्यनिमनुरब्रवीत। निवन्नैनाघियाचेतपतेरगानंदत्वा हातादि

मूल॥ कं रात्यभित्य वांगितः। स्वपाचेयत्तु विन्याखेडार्धं पच्छति निम्यशः। पाचां तरगतं यद्द्रव्यं श्रद्धाख्यं स्वर्गं हमागतं॥ श्रद्धेवेश्वनि
८० चिपूणा स्त्रीवा यदि वा हृधिानि वर्त्तेनन तो ऽन्यं श्रद्धान्नं तरिपिद्धतां तत्र तं प्रोन्यगग्याम्प्राप्तमित्य च विषुपरतो॥ संप्राकृपि त्वास्
६१ हीपात्वाग्र कृडात्वं गृहमागतं॥ अथ पजकाधंत्यजान्नं तत्कृतो पुायश्चित्तं॥ तत्रापस्तंबः॥ जकव्याधशैलषवेणुवमेपिजाविनि
तलेघोपभुंजीत द्विज श्चांडापणंवरेत्॥ ज्ञानात्यासविषयमेतत॥ अत्रैवैकवत्तांदयोग्याः यथाहवौधायनः॥ वहूनामेकधर्माणा
मिकधर्माणामिकस्यापिपडव्याने॥ सर्वेषामेवतत्कुर्यादेकरूपाहिते स्मृताः। जकाननिधायाहयमः॥ भुक्त्वा वेषंस्त्रियोगत्वा यीत्वा
पपुतिग्रत्यग्रव॥ कृच्छ्राब्दमाचरेद्वा नाहज्ञाना देवद्वयंचरति॥ कृच्छ्रावृत्रिशघेनवः॥ तानदुजकाघनामयथानोजनाम्यासे॥ अत्र मृत्रि एम
याद्यानोपापादृपादहाना॥ तथाचान् त्पत्कृताानुवर्त्तोविष्णुः॥ विप्रो तुसकतं देवेपादोनंतत्रिपिमतं॥ वैश्यपंदं पाद शेषक्षत्रजाति ८०
युग्यत्यगन इति। यत्तु सवर्त्तेव वनं॥ अन्त्यजान्नंयदृभुंक्ते श्वडामांसात्कयेवनत्त्वा पकता चोषितोभूत्वा विशुध्यति॥ तत्सपदि सकृद्धिष
तो जनेत् स्शातः॥ अस्यानामत्का शेयसूतत्क्रितापेदिं जानिनिः॥ वाडांकृच्छ्रनरदेवकमान्नेयोविशोधनो कृच्छ्रं तसमन्कृच्छ्रं॥ इदंषकृत्

त्यासे॥ अथ कापालिकान्नस्य कृच्छ्रप्रायश्चित्तं॥ न चाप ऋषिः॥ कपालिव॥ ततो कृच्छ्रं तस्माद्विगामिनो तत्र॥ ज्ञानात्कृच्छ्राब्दमु
दिव्यसत्तानां हैहयानां तत्रापि पूर्ववद्विधिः॥ अथ वीणालान्न [redacted] कृच्छ्रप्रायश्चित्तं॥ अत्रोगिरः॥ अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीया
द्य च्युतकामानयः॥ सत्तुरवीणायणोऽनुर्यान्नस कृच्छ्रमथापिवा॥ वीणाल्पः श्वपचः कृच्छ्रा स्नातो वैदेहकमघ्नमागधायोगवौ वैवस्वते
त्य वसायिनः॥ कामतः सकृद्भोजने वाश्रयाणां तथा घ्नौ धेनवः अकामतः स्नानकृच्छ्रं॥ न च धेनुवत्तुच्छं॥ अत्र वीणायणां वनुस्मो
सो कृच्छ्रपादानुक्तो नौ विशिष्टः॥ तत्र देववाणी तावत्तोजने॥ ततः पुनश्चपनयनं वीणायणांसमं ज्ञानात्सकृत्कृच्छ्राब्दपादे मसधेन
वः॥ न घापं स्त्रवः॥ वीणानान्नेपयः भुक्त्वा स्नानगोधैः पुमाहनः॥ घ प्रायश्चित्तं कथं तत्रवर्णो वर्णो विधीयते॥ वीणायणां वोद्विपुः
कृच्छ्रः सो नपनेवरेत्॥ षडब्दं वर्णो योरत पूर्वे शः॥ पुमाहनः स कृच्छ्रदित्यर्थः॥ पापत कृच्छ्रियादिनामापद्विषयं॥ शिशुवीणायणां
धे च च कासोनपने धेनुदयं पड्गा वेधेनुरेक॥ विराचेनुसार्धेषु तणां विप्रः॥ वीणालान्नभुक्त्वा स्नाश्चिराचमुपवसेत्॥ सिद्धमुक्ता
पातकहानि नताज्ञानान विपषयं॥ पातकपवधेनवः॥ चिराचमामान्नविषयमुक्तं च सिद्धस्यहणान॥ पतन्नमुमंतुवचनां॥ वीणा

मूल०
२२
४४

तान्यप्रियोगत्वात्पुरुषाचपुनिर्गच्छेत ॥ यतस्य ज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति । न चांडालान्नस्य ज्ञानादृष्टवत्वादिति शद्यात
तो जनने द्वादशवार्षिकं विहितं ज्ञानेन तु तत्तुल्यत्वाद्व तु विंशतिवार्षिके कृते पवने व्यवहार्येन इत्यर्थः ॥ प्रायश्चित्तं ज्ञानादपर
स्येव संसर्गीप्रायश्चित्तं व्यवस्थितं । अतोऽयं तात्पर्यार्थः तदन्नाशन सह्न न्तरीय प्रागमनतयः साम्यं भुज्यन इति चांडालाद्युच्छिष्टत
कृते त्वाडालः ॥ चांडालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य तत्कृतो द्विजः शुध्येत्पतितो मासि कृच्छ्रेण शुध्यति । दान सकृद्ज्ञानविव
षे । ज्ञानतो द्विगुणत्वाधिकं ॥ अथ सामान्येनान्नतोज्याननतोजनप्रायश्चित्तं ॥ तत्र मनुः ॥ नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा । स्त्रिया
क्लीबेन च हुते भुंजीत ब्राह्मणः क्वचित् । अश्लीलमेतत्साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः । प्रतीपमेतद्देवानां ॥ तस्मात्तत्परिवर्जयेत । राम
मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुंजीत कदाचन ॥ केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः । भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया । पतत्रि २२
णावलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च । गवा चान्नमुपघ्रातं घुष्टान्नं च विशेषतः । गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितं । स्तेनगाय
नयोश्चैव तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च । दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च । अभिशस्तस्य षंढस्य पुंश्चल्या दांभिकस्य च । शुक्तं पर्युषितं

वैवस्वतस्योद्दिष्टमेव वचिकित्सकस्य ममगापोकूरस्योद्दिष्टं तोजितः॥ नुगान्नं सूतिकान्नं वर्धमानं तमानि द्दशाम्। अन्नवि
नंव यामासमवारीयाश्वयोधितः। द्विषदन्नं नगर्ध्यं न्नं पतितान्नमवक्षुतं॥ पिशुनान्नृतिनो श्वान्नं क्रतुविक्रयिणास्तथा शै
लूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव वा कर्मारस्य निषादस्य रंगावतारकस्य वा सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिण स्तथा
श्ववतां शौण्डिकान्नं चैलनिर्णेजकस्य वा रजकस्य वा रकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे मर्षयन्ति ये चोपपतिं भूस्याज
नानीं च सर्वशः अनिर्दिष्टं च पूतान्नमतुष्टिकरमेव वा॥ भुक्तानो यत्न मत्यान्नं अरूपाणां ग्रहं मन्याज। धावरेकृच्छ्रेतो
विलामूत्रमेव च अग्निद्विजोन धीनवेदह्नेनाद्वेयन्नन्स्य र्घः॥ग्रामयाजी अनेकजनानां श्राद्धपूजा कारयिता। कृत्विाता
वेनहोमाखस्य यतव ज्ञीयमहोतायत्रयत्तेतत्रामत्उपं। क्लीव ब्रवकाभ्रका स्यायनोनः। पथानपूर्वपैनितं यस्य विया
वाम्नुनि सज्जनि मेडं वो। माह भुका स्त्रीहीनं क्लीवः सनुव्यनो अग्र लोननि नत्सा म्नोप्नुतीयन्न वद्दृवानामिलिनिं हा र्थेवा दोक्षि
शाकि टवपन्नं केश कीट सहय क्रमित्य र्घः अक्षिरभूला घ्रावा क्लिनेवा नानासासे ग्रहः नाना स्या सेनुक्तं छंते यां मत्तनैव ह्ना

घ॰ल॰: नतः क्लिशकीपवयन्नंवापिवेद्धनस्तुवर्वतोभिनिवृ स्तुवर्वेवाक्षधितजनपानपूर्वकोपपास्स्यलघुनजन्त्वात्ताविंगोघु
२९ नघिघुच्छान्नंकोतोन्तुकामहनिघोवत्तापापहन्नंगाात्तान्नेववहूतिर्भिनिलापहोज्यंक्रियंतोवाद्गुपिकम्वयमोनं॥पयासमर्थ
89 पतपमाहत्यमहाप्येयःपूयनुनिासवेवार्द्धस्तिकोतामयभ्ववधापुपेजयेत्ताहोनितः रूत्ती यपागानंतरमोपहसमाहेत
स्यानमतोऽयंकहर्यंम्चयथाश्राःमानेधामेकृत्यंवपुवृहातंम्वणीऽयशानोताघःप्रविनोत्यथीनस्कहर्यंहतिम्नतःहनिदेवनो
कुःावद्धस्यात्ज्वाहिनाानिगऽस्यवेनिश्रशीश्राहित्वान्मधीयानप्रात्ययेश्रमोनिगऽपुजन्त्स्येत्यर्घः घेऽःस्त्रीपुंव्यंजनराहितःपया
देवताःषंऽकोहीननिंगःस्यात्संस्कारानहंकख्सः॥ मुकंपर्युषितयोरप्युतयंधेवात्यासेवत्यमाताजावातरांखेवनात। तम
ह्नतिकान्तंच्छतिकोहशेनशेविदिनितापेयत्वकंतापपावांतंश्राःवमनन्यवहितं।अनर्वितनिंदयाविदुरीकृतं।अवीरापति २९
पुत्रहीनानिःसंबंधिनीवासंचघिग्याप्राह्नाहिनात्यनुत्तानातरम्यवहात्धनाधिकारावायेनुअवीरांवंधकीछवतेनेपति
पुत्रविहीनायाःस्त्रियाग्घपनिवृमतारयोनिासेनीघान्नगारिशवृतााधिपवाबकः॥रनंतोनतुऽभेवंनाःपयाव्रसनपुत

ता न गविपतेः शरैर्पि भ्रूनाच्तनिनो घघेति। अत्र कृच्छ्रपुरहितं। शैलूषश्च वत्सपन्वेषीनटा नोत्सतुशो तृष्वकःश्वतर
त्याहि पुरतो कृः तुन्नवायः पूर्वीकर्म कृतानि वा हिःपुलितो मजते हिः॥ तंवनारको हत्यस्याने गीनवा घाहिनान हनुग्रा
तपापूसंगी। सुवतीकन्नीधातुवाहाहिना। वतो वेशविकारनिमंता श्ववारश्च खेटाघ घंकुकुलोषणानतः। शौण्डिकाद्य८
श्वतहजाः। अत्र जातोनुग्रहं प्रायश्चित्तं स्मृत्वा कृत्वा। तावमपरेतु निवर्तने पृथ्वितान्नपपहमशोध्यन्नेपतकृतां। अत्र
वोनयथात कृत्ते यं। चित्तत्रेतावनुविंशतिपताहिपाः। पमेनवाकुष्यहनुपकम्पतने वो ब्राह्मणो नुस्काहत्वाकृत्वाप
तिग्रहं। प्राजापत्येन शुध्येत्तु तस्मात्पापान्नसंशयः इति प्रजापतस्यप्यवाह्लित्वानात। तत्राप्यताक्रनातात्हा नेत्वत
स्यद्वेग तपस्ववह्लापानात्स्थानपाताहितहिवाननुतसकृच्छाहिकं गृह्णतघुवाग्रात्यं। अत्रोऽत्र धेतुरकोदियायघ्नात्राता
त[illegible]हा। ब्राह्मिकलोहकारतत कृकारत कृकान्वतोजनोत्रिरात्रमुपवसेत्गोमूत्रे गोमयेवा श्रीमानः। धजिवणिककितरादिवा
ह्वपिकान्नतोजनेपेचराचोन त्रचित्तत्र व्रतेन तन्त्यविषयमेवापेवतात्रंतु ताना हीषहीपाहि। अस्पां तवषडुपवासस्कृति

मूल॥ ८०
५०

न प्राज्ञाय त्याकेविन्यूनसाहि पुण्याग्दृष्टेयां त्याक्लिकोवपवक्रे एतेलनिषाद कृः। नहकः काष्टन कृए वृत्तिः। घन्नी
शौण्डिक वृत्तिरित्यर्थः। वाणिकुशिल्पा। किए ये वाणिति हः। नय्यासराव। तमा वृत्तिः प्रेष्यलौ। वेश्यान्नतानि सपृएत्रे। ग्रहसूति
गादेन स्कान्नतोजनेरशाएत्रे। दीक्षितन पूर्वजित गणेग्रातिच्छिष तोजनेवीद्यापणांतां पक्वांस्यतीस ककाद्ध्याधितनस्कए
न्नतोजनेदशाएत्रांपूस वृत्तिपूर्ववधवधोपघातवृस्यन्नतोजनेव। पीनम्नाव मौव संक्रोणांतोजनेचासेस्कृतः वज्ञातसषी
खिन्नयान्नमोजनेया त्रापि सपृएत्रादीनांगुरुलघुनां ज्ञानादेवस कृद्दास्यापेस्कृपा। आपौद्यवस्तोहनीया। सपृएत्रेस
पादधेनुः। नसकृच्छ्रयादीनधेनुव गुरुपांदशात्रेत पूर्कृच्छ्रयोलेपुष्ण्याः। णांविषयत्ने दावा नतस्कएपेदन द्यतेतान वृत्तिभैषुनष्ठ एम ६०
स्के नपस्यवृत्तिः गांदोषपदः। व्याधिजनकौषधिदातायास्त्रै त्रैवविषपेयमोपिनिदामुपदेशय्या पांचिन्नमाहाएनान्नहते
नः भुक्ताम्नं वृ्रसवविसं। चैवपान्नेहति कान्नं च लोकेष्यः पारिकृतता। तथा एन हतस्यान्नं चौरस्यान्नं चौरस्य तथैव च। मत
केमत केवान्न स्वोल्या नापि यातपेन। विषा वाद्धोष कस्यान्नं द्विधिर्वृस घातिनां। पूर्वं किन्नस कस्यान्नं द्वयाम्लृम्ल

भिंदूपं। मलं हिरनकुप्यान्नेकुमेकारस्य किल्विषं पापमात्तयान्नशौद्रस्यषंढेकुस्यतं। पेयंवा। इतरे षैवतोन्यान्नाम्वेयामन्नोव
वर्जयेत्। तेषां लागाछिलेमाणि वदंस्यन्नं मनीषिणः। पीलाचापि द्विजः मूर्धा सप्तपावनमाचरेत्। कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चात्तपृ कृ
छ्रमथापि वा॥ अजाविकं माहिषं च केकुवेवव्वषलोपतेः। एतेषां तोजनकृत्वा द्वादशरात्रं हं पयः पिबेत्। अत्रापि प्राजाप
त्यं वृहस्पृ पृ कृच्छ्रं द्वादशरात्रं हत्यया वृजानां चानन्तरमेव स कृत्स्ना सायेत्कृ पाय घो योगं मवत्स। वृहत्तव कृच्छ्रं प्रपारो नधेनु
वनुष यां द्वादशरात्रं हत्यया वृजेव सार्द्धकादिनत्रुष्वपाने नैकोपवासपपेचसानां द्वादशरात्रिने ह्युपवासाय कृंचयेवस्यन्ति। तदा
वषदुपवासतसंकोलतप्राजापत्यस्य सपादं समतः सपादधे नमस्त्वं वताचरणं शन्के नरेपं लोके त्वं पापीकृतं तोतिप्रणयाजित
स्वर्गं त्वः पाकृितं तो तिपुण्याजितेत स्वर्गत्वः पातयान। वांग कोरिव्याधावनेकः। अजाविकोपेजाविन्यां जो वर्तेत। एवमाहिवो
को योनु रोववस्यन्यादित्या दिनेयेलक्ष्यस्त्यव्यहारे वृषापतिः भद्रापतिः। अथ वानुशनसोक्तामाप्रातस्य॥ वंध्यानुवृष
लीगेन्हेपाहपतीवमन्तपनांत्सयपणबवसीन्नेयानुमारे पाजस्वला॥ अपपोवांयोतोन्यान्नलंस्मत्वंतोऽनुसंधेपंस्थनमेव

म॰ल॰ ९१ नैवाश्रितोन्यानंतु भुक्त्वान्नं स्त्रीभिः सहितः स्वमेव चात्मना मांसमतस्तुं वसपृएन्येपवान्यपि चेत् इति सामान्येनानुक्तान्तोन्यान्नोपि शिने
सपृएत्रेपवपानमन्नं तत्त्वोक्तानि एत्रयुक्तसमानजातः ज्ञानविषमे चाएवं विस्मृत्य मपि सम्पृहृपः यानमज्ञानाद्रायादिवावा
र्दयात्वा सेवो भव्यं। यथा विष्णुः। गएागएोकालेनायनक्तान्नामिभक्तास पृएत्रं पसावर्त्तेन। तत्राश्वान्नं च मोवकुजोख
वा हुधिककरुत्वेरी दीक्षितवर्द्धनिग गनिशमुखं गानां वापुखली गनिकचिकित्सकावलकृत्तो वाधिखं तोखिनां चान्याविएम्रो सुव
एकारसंसर्गे यातितानां वापिभूनात्रतवार्हक्तधमे विक्रयिए चाशैलषत्रप्रवायकृतघुरजकानां वाकमोएनिपाद्रंगाव
तारिवेणत्रामृविक्रयिएां वास्वजीविशौण्डिकतैलिनिर्णेजकानां गमभूएाहवेत्तिनमुरखपासंस्पृष्टं पत्रिएाभ्वलोदंए ए॰म॰ ९१
शुनासंस्पृष्टं गवाघ्रातं च कामतः पदास्पृष्टमवज्ञातं व मत्रक्लुतामु एएगंकन्नानावैत द्वथा मांसं च। वन्नत्रसपृएत्रसमु
एत्रपघापानुसाद्केकादिनपसः यानिएकोयवासम्यवस्यपासाद्वेषतवयोपवासपयेवसानानत सवचतुर्थे पुएएाएद्यदेयं।
स्नतपछायिगाएगाएाकादोगपक्रम्यातोन्यात्रताराशितावतानरचाएानाविषपमेवैतन्यापापाशिवन्नमवसीयतोन

यायित्र्रणं पूर्वोक्तितो द्वयासंख्यादीनामपि तैः सह यागं नैषाय यत्कुर्याप्यापाशिवज्ञानाभ्यासानान्तद्दिषमेतत्प्रापशिवज्ञं नेपम
नोद्भवस्य प्यादि नेदेनषाट्टिधरद्यान्न्तो जनन एवेदं प्यापश्चिद्रात्रं यं ठविशेष॥ अविविक्तितः वज्ञानानाभ्यानानिलपुविष
येऽज्ञानाभ्यासेज्ञानादायादि वाज्ञेयं। तथायतिनाय त्वत तत्तो प्राप्यापश्चित्रं विशेषमन्त्र वदस्यातेः। यतिताना गृहे द्वावाभ
क्ताव यतिगृहव। मासोपवासं तु चैतचांद्रायणमथापि वा। चांद्रायणमिदं मज्ञानाभ्यासेः ज्ञानाभ्यासे मासोपवासः
एतेण ज्ञानतः सकृद्धो न्नेचांद्रायणमेवावतोः कृच्छ्राब्दं याहान्वज्ञो वासिवः। ततेरवचोदः लपतितान्न तोन्नेषत
तः। पुनरुपनयनं। एतदपिज्ञानाभ्यासविषयं। कृच्छ्रब्दयोरेसा द्वौ मन्मधनवः। पुनरुपनयनेनास्य किं विद्यत्वा
द्यन्यासदनितावः। पठ्येषवतसोक्तेः। पतितान्नं तु यो भुंक्ते ससाहमुदके वसेत। पानीयपाननक्षीरवकुशवारिपिवे
अहं न रज्ञोनतः सकृत्सिद्धलाविषयं। सप्ताहन्तशयने क्लेशगोवाट्टित्तद्वयं। अमात्रत रूणेतरानाः। यतिता
दुःख्यमाद्य भुंक्ते वब्राह्मणः कवितः कलि। नस्यसमस्तीत्यति कृच्छ्रं चरेद्दिनः। एतद्व्रनाभ्यास। अज्ञानाभ्यासेवाद्वै।

स्मृ॥
९२
९२

अतिकृच्छ्रे धेनुर्ब्राह्मणायां [illegible] अतिशातमपातितयीननेव मणाहपुंस्यस्य प्रविशञ्च कोर्णोलिकचान्त्रि कधन्ति सुवर्णोकाए
लेस्य कर्षं दनुलचाप कांध कणाणाणोणकाञानिवातोज्यानि। शौक्रेरिक व्याधानिषाररजकः वाट्ः कैवर्तः कर्मकाणातो
ज्याला अथ प्रतिग्राह्याश्चांतरनाशानप्रतिग्रहयोश्चांद्रायणं वोत। एतज्ज्ञातात्यासितरंहो वाट्ः कोषमणरितेः॥ ॥अथ
यचां द्रालयतितस्य घ्राणतो जननप्रायश्चित्तं॥ [illegible]॥ अभिध्यापतित वांडालपुल्कसाः। नखलावधतः कुणा॰नु॰
छिस्याने धक्कावृ॰त्तुमाचोता॰ अभिध्यमघनांडाद्रु लकसः सौत्रपायांश्च दृत्ताताः। स्वतावतः पाणिविकलः कुणि
कृच्छ्रप्राजापत्यं। तदृशक्तो धनुं काणनरत्तानतः। एतकुण्पादिचुखन्यासेत्रेयंतथा वुह्लप्रणएं। वाडालपतितामे
ध्येः कुष्ठितानथा। उदक्यामितिकास्यवं भक्ष्यामातलंवसत अत्र धाङ्वेष्ठेः कृच्छ्रवातेवुल्लहाजविध्यतीतिद्वादश
वोषिकमहाव्रतल्लानेषाङ्गष्ठेयतामृकृच्छ्रप्राजापतविधानाद्ध तविंशानि दिनसाध्यमाहावृतस्यप्राजापत्यन्तत्य
त॥ ततस्वोतिकन्ने यताभ्यमासवनवातप्राजापत्यप्रोतोज्ञानतश्वैतेकेवा॥ अथ पतितस्पर्शे कृतस्नानस्य

एम
९२

तोजनन प्रायश्चित्तं ॥ तत्र येवोनसिः। महापातकिसंस्पर्शमज्ञानमेव विधीयते। तं स्पर्शं कृपराणुं केन तप्तकृच्छ्रं समा
चरेत्। तथा स्नानाहे कृपदा स्नानम कृत्वाशनानि वेद्धितः। अहोरात्रोषितः स्नातः पंचगव्येन शुध्यति। तप्तकृच्छ्रं पा
पलीयवा चतुर्हः साध्यं पात्रं वल्क्योक्केगा पूर्णा। तरशाक्कोसपादं धे त्रमत्स्यं दातव्यं। एतत्स्नानं तप्तकृच्छ्रं। अत्रं तत्पापसेत्रुवां
शापरोनवेकेन सर्वैपापयत्नपोतवेदितिचांद्रायणं कुर्यात। तरेव ब्रह्मपुराणादिषु साहवर्यवशेनाद्योरालादिस्पर्शोप्य
तेदितव्यामितिः॥ ॥अथ यम्प्राद्धिस्पर्शचाण्डालकेशाद्वीतिपहतान्नकृमप्रायश्चित्तं॥ ॥तत्र जाबालः केशकीटावपन्नं
च मक्षीतिः स्पर्शं तथैव च। अश्रोरं क्याम्रदुसंस्पर्शं पंचगव्येन शुध्यति। अत्र च पन्नं केशादि दीतिः सहृप हेः। स्त्रीशवोत्स्पृष्टि
यः श्वासलप्यानि षेधे वैषष्ठ्योपनेः। पंचगव्यपानं च व्रतश्चर्यं रत्नस्खलादि तसमीत स्याहारे नातेनादि नेकोपवासपयेवस्या
त्ति केशकाण्डपयहतस्पर्शास्कृणादिकं कृत्वा तोजने प्रायश्चित्तं तावमाहयमः। अवकृतं केशकीटपतंगेहरूकस्पावाय
त्तितेश्य दुष्ट। अलातनमासाहारेप्यतोयैः संस्पर्शमन्ने मत्र एहतोत्यो ब्रह्मपुराणं च। चांडाल पतितामध्यैः कृतेवैः

अल॥
९२
९३

कुष्ठिनां तथा। ब्रह्मघ्नमित्रघ्नकीर्दृश्याकीलेयकं कुण्डं वितिः। गुर्वं वाकोटकेणाकमदृस्मकनकां तुतिः॥ भुंदेमछास्तकमे
रवं यदृष्टं च यथावयमेव चाकोलेयकः श्वान्कुंडचौ प्राणिविशेषः। भ्रमपर्श्च पितं तद्वद्वुमन्तु कणिपामित्सर्पः। पदातं
नं क्रेशक्रीटादिति त्स्यतो परतं तव नितरावन्नेनोपिवान्सृतएव दृचलः। विमृद्रमापिवाहारं मक्षिकाक्रिमिजंतुतिः। के
शएमनखैवापि दूषितं यविज्ञेयतः॥ श्रपवृथामांसानतणापाशिज्ञां॥ गतवतकणाविधोमतः। कौचात्वयं
चापन्त्वा घप्राय कृतमेव वा देवान्पितॄंश्चाचेयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति। पापापिवनेछागालेपः। वृथासंनसात्क
यं क्वा दृशमेणि॥ अन्यपातकपनरविधः प्राजायत्ये समाचरेत। वृथामांसं यो देवपितृभक्तशेषं न तवति। तयोरवी एम ९२
उएनं नवं कृषाप्र पानिपापसंमध्य सर्पिषी। वृथामांसं वनीनाश्रोपान्तपितॄन्देवा विजित। न वेन चान्ने। कृपूल। ति
लं तंडुलसंयन्त्रः कृपाः सोमिचोयते यनिकात्वा पनोक्तः॥ विवटादने पस्य व्यातिः॥ तपाशं वालोविनोऽनतर
शनीयादेवपितॄनभ्यर्च्यान्नं कुर्यात। हासतानाः पामोन्नकसवमुलीमांसपावकप्रपानं नपावपेद्गन्मायें। अस्ता

ग्रुवां ह्यपणेन वैकेन सर्वपापक्षयो न वेह्नि विनियोद्धव्यां तत्राप वादे स्वमतः। न स्वपत्र्यपि मांसानि शेषनो जीन लिप्य
नोन्वौषधार्थेम शृन्हौ वानियोगार्घं तत्क्षौ णेन। सत्क्षणेनिः। ऐगीनियुक्तो विधिना हुतं विप्रवृत मृग॥ मीसमप्या
वृतुद्वैपायरिसे व्याप्रांक्रीनितां। एवं वचनमात्संत स्कुणेरोषो न मत्स्ये न च मैथुने। प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु म
हाफल॥ शनिमद्यवचनमायिपिरदेवा चैनाशष मांसविषयां एवं मतमांसस्पाणाएवच्चापुक्ते फलस्कृत्तिरेषो
निषिद्धानां वा हास्यग्रमोजनकव्यान्। मद्यचयेषानानिषिद्धं तेषामेव तन्निवृत्तिर्महाफला। मैथुने च एवं
न्नै वृन्नेये नां न द्वतोएनिकाम्ययेति। यन्मजनोक्सां तस्यागोवषयं महाफलं। तथानिहामव्याः स्वर्गतिः। स्व
नोन्यथानुयोक्तोपाद्धचिहिसापिशाचवत। यावंति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो मारणं न पापासवलाः
वसेतनसनाक्ते छौरदिनानि पशुरोमनिः। हंसमितानिरुएवो हत्यविधिनापश्नन्श यो हत्यविधिनेति विशेष
नोपाद्दानात ततस्कुणमात्रे दोषप्रीतिपादनं। पशुमजनोक्तं। स्वजमंतावि शस्तित्तानि हंता क्रयविक्रयी घात

मूल॥ ५४ ९५ काः सर्व एवैते संसृष्टा दोषेण युज्यन्ते । निर्देशनादनुमन्ता स्याद्विशसनाद्विशसिता हननेन हन्ता धनेन क्रायकृत्
याविक्रयावधनादानात् संस्कर्ता नीतत्वम् उपहर्ता । घातकाः षट् समाख्याताः । माकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते
क्वचित् । न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं न तु भक्षयेत् । मांसाशनं त्याज्यं गेहे कृतसंकल्पो नत्रनियोगादेनापि न तत्र
येन प्रोक्षितं मांसं संस्कृत्य लब्धं क्वचित् यथाविधि विनियुक्तः श्राद्धे वा नियमेन तु विवर्जयेत् । न चैवं नियुक्तः यः पयान्त्या
ये यो मांसं नात्ति मानवः । स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् । इति मनुवचनाद्विरोधात् । न त्यागनिषिद्धमां
सविषयः पलेनोपपद्यन्ते । शरीरं धर्मसर्वस्वं रक्षणीयं प्रयत्नतः शरीरात् स्रवते धर्मः पर्वतात् सलिलं यथा । शरीरं रक्षितव्यं च
वनानि शरीरं यावत् येन नश्यन्ते नापि कर्मणा । अन्यत्र न च कृतं व्यमनायासः तत्र उच्यते । इत्यादि वेदस्य त्यागेऽव
वनेन्य स्वशरीरस्य वध्यात् कृणीपलाव्याधिनिमित्ते मुनिनिमित्ते वा प्राणत्यागे ब्राह्मणस्येव यतन्म्शात्कमांसोपि ब्राह्मणा
दिवानलापि त्याप ह्वान्स्या यादि वन्ने कुर्यात् । मध्या ब्राह्मणस्य च । ब्राह्मणानां तथा सत्यं त्यक्तं मांसं वर्णानामिति ।

मातापितृभ्यां संभुक्ते। शेषं वा ब्रह्मचारिणा पुनः भुक्तं नरो गोमांसे व्यसनमधिकं ब्रूते। नन न्यां पतिना मांसं कृत्वा पितृ भस्म षेना
तथा मनुः श्लोकेऽपि तत्र कृपेन्मां ते ब्राह्मणानां च काम्यया। पथ्या विधिनियुक्तः प्रमाणानामेव वान्यथेन्यत्र प्राणानामे
व वान्यथा तेन मांसमातृगृह्णीत ब्रह्मचारिविषयं॥ अथ शान्यातस्य मांसस्य न कृता प्रायश्चित्तं॥ तत्र मनुः। अस्नोन्यानां
तु भक्षणं स्त्री पक्षि छिद्र मेचांच मत्स्यमांसस मन्तजा व सप्तरात्रं पर्वन्नपिबेत। अत्राशक्तेन व तु विंशति प्राणायामाः प्राप्त
ः। शानन्तसकृत ज्ञानादिना तु द्वैगुण्यं। यथाः तत्र मांसमातृधा याहणो वा मांसमन्यस्मो भक्ष्य संयोगेऽनमावनादि
ति संशोकं मांस यावकं ब्रूतः। तदस्या साये क्षमित धर्मे पृ रो पठ। अत्र नावेद्य तु द्विपं हारितः। शम्याप्यानां यमनो
अन्येनोत्पादि नात ज्यष्ठ स्त्राहं अत्र कानां यमानांतकृष्णे गति कृच्छ्र ग्राम्यारण्यानां व वातप्राणे मधपनियमो वा त
का नां सर्वे क्रव्यादानां तक्षणे तमप्य कृच्छ्रान्यत्र तु पृ द्वे त्रिरात्र तपां तप्त कृच्छ्र पादोनं धेनु वत्स तुल्यं अत्र स्वतान्या सेत
वां धूपनोनतत्केन वस्तु पाप कृपोतवेदितं वां धूप यान्नं कते व्यां। अत्राबोधेन वः। पक्ष्यादि सांसानां व तत्सु लवस्य सं

मूल ॥ तोऽन्तु संशयं ॥ अथ भावादि मांसभक्षणप्रायश्चित्तं । तत्र सुमन्तुः ॥ गोमांसभक्षणे प्राजापत्यं चरेत् ॥ इमेन्द्रानन्तः
१९५ शकृत्कृतूहलेनाविषयो यदि शौः । अगम्यागमने चैवम छगोमांसं तत्क्षणो मक्षु छ्ये वा प्रायश्चित्तं कुर्यात् देवीं गत्वा सकृद्गोवा
95 तप्रयोजनतः प्रायश्चित्तं कुर्यात् हृष्ट्यन्तोजना । अनद्दूत्सहितां गां वरयाछित्वे प्रतिक्षणे । इमन्द्रानन्तः । आत्यालेखशं
खेः । गामध्वं कृतोषौवसंवेपचनलैतपाकवारं कुकुटं शाप्यं कुर्यात् संवत्सरावृतं । एतेन्द्रिकोत तन्त्वालोसंवत्सा
वृत्तहवृतेपंवत्शधेनवः । पुनरप्यनपनं । यथा शतितः विहतहग्रामकुकुटं नरगोमांसतत्क्षणोऽत्सवेष्यां हि ज्ञातो नंरा
पश्चिन्नांतेभपः संस्कारं न यो न ॥ अहं सारिपंजितभक्षणप्रायश्चित्तं ॥ तत्र गौतमः । हंसं मङ्गुं च बकं काकं कायं वा खं नीए एम
टङ्कं । मत्स्यादं चतुष्पामन्स्यनवलाकं भक्षसारिकौ । चक्रवाकं प्लवं कोकिलं मण्डूकं भुजगांस्तथा । मासमेन हुतेनु यो दूपत्र्य १९५
तत्पतत्पेतरानुष्ठकाम नतोत्यंतानास्यासाये लोमासपावकयतेधे जहृपं । अकामनोत्यासे वा र्वे अत्रानतः सत्क्ष
रत्यासेतसविहभः । कलविङ्कं सदुः काकाल ० सारसः हान्त्र छत्रकः सारिचलाकाः कोकिलः खंजरीटः श्येनेत्रीए

त्रपुषसितं ॥ अथ फाल्गुनमासस्य कृष्णचतुर्दश्यां तं तत्र वृषभाणोपलो कृमायेमाण्यस्य नमां संस्त्राहयो द्विजः
पक्षमासलग्नैर्नक्षत्रैर्यां शुक्लमांसस्य पायिवा ॥ मेतंगेतं कृत्वा मध्ये द्विश्या छागेतं वपत ॥ यक्षमांसमजीषं चवपय
त्रातजनसूपेन ॥ प्रमाणहृष्टितितेनिवंनैवासंवसेदेहः ॥ द्वितीयेहनि शुध्येत् सोमानदेवानपिनः नयेत्ता ॥ अस्य मज्जो
वं मापिषयचनतां ॥ ततत्रयक्षमिस्य येः ॥ उपवासं कृत्वा परतो ने साधं कुर्यादित्यर्थः ॥ १९ तत्स कृष्णमाता सूस कृष्ण
लोपात वल्कलाः वासांसि नप राभ्य सौनं वल्कमिव चा सन्नांश्च कामनो जग्ध्वा सोपवास स्पृहं वसतमना घा
तना छांननत श्रमवं सौनं वा शुक्लमांसं ॥ वृषलघ्नाणे शशेषु शुक्लमांसमधिव्याह ॥ णनपक्षमां सादिनामयिन सू
णोस्त्रे सासेतणं विः ॥ पूर्तामां संशुक्लमांसमलाये तथा पश्चिमे लामां संवृतं कुर्यात्स समाहितः ॥ वृजेया
वकेन ॥ अस्यं ताप्या सेचां द्रुपणं वोदिस्मज वसे तत्रः ॥ भक्ष्यानि भक्ष्यमांसानि तोमागिकतिव अवजातं
वैवमस्य मेन देवप्रतं वनेतं ॥ अथ पानि विदध्यात् तिथिशुमांसंतत सूणाद्याप्यपापिवत्तं ॥ तत्रमांसं तत्त लगानि वे

मलः॥ धे विष्णुपुराणे चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च। स्त्रीतैलमांस
९६ संभोगी च पर्वस्वेतेषु मानवः। विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः। अशेषपर्वस्वेतेषु तस्मात्संयमिभिर्नरैः। भा
96 व्यं सच्छास्त्रदेवेज्याध्यानजप्यपरैः सदा॥ अत्र ताव्यामिति स्त्रीरौरवकमित्यर्थः। अत्र वताव्यामिति अत्र वर्ज्यं तवनी
पामिति अत्र वर्ज्यं तवनीपमीत्यर्थः॥ दक्षः। पंचदश्यष्टमीयं वर्जयेत्तु भेषयत्नेन चतुर्दशी॥ अत्र सन्निरुद्धं तेषां पर्वतैले
मांसे नारीसेवने तथा॥ पद्मे। तैलमनाद्यमच्चाम्यां पिशितं तथा। न कुर्यादेव चतुर्दश्यां तथा पर्वाणि मेषु ना। हन
त्ताननं विवर्जयेत्। अत्र तत्पर्ववैशिष्ट्येन निषेधमनु अमावास्याष्टमीचपोर्णमासीचतुर्दशीं। ब्रह्मचारी भवेन्नि राम
त्यमप्यनृतौ स्नानं त्यमप्यनृतौ स्नानतकोऽहिनः॥ अत्र तत्प्रायश्चित्तेन मनुः। विद्यादिनानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे। स्ना ९६
तकव्रतलोके पेचप्रायश्चित्तं भवेत्। अत्र त्वामेत्य प्राज्ञापत्यं वा द्वापणं वेत्याया न वचनाद्यवच्छेद॥ अत्र पर्वा
द्यापाहिकल्पितं तस्य चप्रायापमपूपादित्तकं प्रायश्चित्तं तत्र यात्र वल्क्यः॥ देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहिता

द्वश्वनामृगाः। अनुपाकृतमांसानि विदाणि करकाणि च। तथा यथा कृत्वा संयाववापायसशष्कुलीः। मु
क्त्वा त्रिरात्रं कुर्वीत व्रतमेतत्समाहितः। तेन देवपित्रतिथिवर्जे कामतः सकृद्भोजीत कृणोति त्रिरात्राणि पु
रीतां जनः। लोहिता न व्रश्चनानि निलोहिताश्च छेदनोद्भवनिर्यासान्। अतश्च मतः। लोना इच्छ कृ
नि घेराणव्रश्चन प्रतवीजपा। अनुपाकृतं मांसानि चोदिकमंत्रेण प्रोक्षितानि। विदानि अमध्योद्भवानी
त्यर्थीः। न यामनः। अमेध्यप्रतवानि वेत्ति। प्रभव अरण्योदमे ध्यदेशोद्भवादुत्पन्नस्यानि वधः। अन एवेवा
ध्यपनः। अमेध्यप्रवधेव स्तानुन्ना। पुष्पफलोपगाः। नेषां नैव प्रवृध्यातिपत्र पुष्पफलानि वा अत्रत्र व
यक्ता अरण्योग न एताव्याघ त्य न्नफलादिवेमन्स्य लं। कजेः कोठकाः। कुपात्तिलतंदुलसंयकः। संयावः घ
तक्षीरादिसिद्धः अपोऽदनविशेष॥ शष्कुलीप्रहाहिवृणे सिद्धा॥ ॥अथ पेकाविमन्यानाशने प्रायश्चि
त्ते॥ नत्रनिरायांयम॥ एकाकामक्षमनस्यातिवं चपिलामृहन्तुनाश्टवाश्मन्यातिर्ये। अश्रेवनयासंवे

मल ॥ ९० धिवांधवा शनुष्ठितोपि न देवैत्वः पशुघातीव पोव पालालाय नरकै घोरदुर्गेधे पात्यनेन नः । अत्र प्रापश्चिशदिविशेषाभ्य
वनात् नेकं कीमत्यो मत्यानीतिम्भतीत्याचारात् क्रमप्राप्यामिश्र हौवं वैदिरिताभित्यनेनमनत्केएकाह उपवासः केते यत्र
एतत्सकृत् । अत्र्यासेन देवैष एपारिक महनीयं ॥ अथ पर्वेषितत्रकेत्र एप्रावश्चिन्तां । तत्र विष्णुः । पवणोधूमने य
पोविकारं सेत् । नकेवकुभात ववर्जेपि लाप वेघितं प्रापद्गप वसेत्रात याद्दधि वर्जे केवलानि सवेश्व फलानि वानि नत्वेर
के यद्वेषिता समेश्च केतो जनेवोपवासः कार्यः । एत दृशान नः ज्ञानत त्वा हज्जालः । पर्वेषितं ब्रनः सिद्धमत संस्कृ मल ९०
नादिकं सुदुकावगोषिषं भुक्ता वत्यहमाचरेत् । तथापंवः । सोहितारवक्तनिर्यासा वृश्चनप्रभवांस्तथा । केवलानि
वश्चकोनिन यापर्वेषितानि वाग्ग्रजीवपक्कं भुक्ता वल्मिए त्रैतु व्रतीनवेत् । व्रतमिहागोम्त्रयावकेनतत्र कल्पतावु
कुपात वं सुपकाल्पारलप्रासिद्धव्येनत विशेष रत्नथः । कृताकृतिप्रसिधश्चकं वपन्मधरं कालवणारिसुं नागतेः तथापत्य
त्रैवास्त्र्या मूंश्च कमाभ्यानिनिदितं वृत्तवादिनिरौनि वहस्पानिव वनात् । अत्रनायवारमाहमतः । दधिमस्सेतुकेद्व सवेव

रार्धसंतनवां यानि वेवाभिषूयंते तु ग्रुष्मम् लफलैः शृतैः। एतेन कांजिकसंधानेलवतत्स्ये एवा शुक्तं च केवलमप्यन्यद्रव्यांतरमिश्रितं

गुमन्यमेव। नयावकोनमः। शुक्तं केवलमरथीतिा नमस्त्यमिति शेषः। गुडादिसंमिश्रितं दध्यापतस्य माहयमः॥ गुडादिद्रव्यसंयु

क्तं वस्येय उषितं दधि। तपेवया वक्रादिनिमंथ्यादिरविताक्षपि। स्वत्रप्रायोछशेवलयुएएं। सगुणं नविगुद्धं तनत्याय पर्युषि

तं दधि। तो एतत्क्रमपेयं वतय स्यादेव भक्ष्यनवत। पूमा राद्गुनिने एमिवेनं पल्लवुतं चोत। भक्ष्या लुक्ता। लेवण्यो चिंएग्रंत वनेवसेत।

पल्लवुतं ज्ञानात्रिएत्याशो स्वन्नएद्धिकवनवा सवृनयेवएधेनुव्यवछायामासेनपादधेवमल्पं। पल्लेनालानत ढेंद्युएएण

द्वयमेव गृह्णन्तलाज्ञानव्यं। क्रान्तेवएंवृत्पत्कलवएंतयोमिन विष्यगुएएं नानिषिद्धप्रस्तत्कलवएंशेषं। एतत्प्यपवाद

मनु। यालिकं विलिरसंयुक्तं तत्स्यभोज्यामार्हितं। नत्युपर्युषितमप्याछशविः शेषेवपर्युवेत। विशेषमाह स एव तावितायाम्छित

मपिल्वा यंत्रलिहन्तं द्विजातिभिः। यवगोधूमयोः सर्वेषपसंश्च वेविक्रियाः। स्मीचयदिविक्रा। वेतो ननवेपुसत्तानस्याः।

यथायमः। स्मयूयाश्वकरंता श्वधानापकशक्तवः। एएकं मांसममनं वस्तपंचरूपामेवव। पवागेपापत्तैवेवपत्राघतत्ते

श्रू॰ ल॰॥
१८
98

हमज्ञमं। सर्वे पर्युषितं तत्स्तोमुक्तं वेत्यपरिवर्जयेत्॥ तथा च बृहस्पतिः॥ अविकारि भवेत्मेध्यामभक्ष्यं तं द्विकारि पतत्॥ अथवा
गुडादित्योजनं न प्राप्ताशिवत्तं॥ तत्रम न्यायाह माहमनुः॥ श्रीणिदेवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन्। अदृष्टमद्भिर्नि
र्णिक्तं यद्वा वाचा प्रशस्यते॥ पूर्वं च॥ वायुर्यज्ञाद्युपं वमोज्ञनेभावद्भिर्घिनाभुक्त्वान्नं ब्राह्मणाः पश्चात्तत्र एतैः त्वत्वा नो भवे
त। एतद्देन्या सोऽवृत्तीया वकेन॥ अहाहरणा घ गार्हातव्याः॥ अथ च भाजनमिन्नकांस्यमोजनं प्राप्य प्राशितं॥ तत्र पर
शरः। भिन्नकांस्ये तुभोजानि। न ज्ञानेनाद्भिरल्पाजीज्ञमः। पुत एषां द्रव्यसंस्पर्शं यन्नेष्टा व पाविमुध्यानि। ज्ञानेकृतं वनेः॥ भू
द्रुणां ताननेभुक्त्वा भक्त्वा वा भिन्नभांडभुक्ते। अहाराणि अपि नोऽखिमहनी पां॥ अथ पर्युषितं भुक्तं प्राप्यश्चित्तं॥ एम
तत्र विष्णुः॥ पवाणोधमजं पयो वि कांस्ये हाल्कं अत्रु घातववर्जे पिलाय पर्युषितं प्राश्य उपसेत्॥ तथा दीर्घवंजे केवलानि १८
सर्वेक्ष कानि चातेनस्नेहाक्तपर्युषितानाशमेक्षणं तोऽन्नेनोपवासश्च अर्थेः एतद्ज्ञानतः॥ ज्ञानतस्त्वाह नालः। पुर्योषि
तं पुनः सिद्धमतस्वंलप्रनादिकांस्य दुग्धकं गोपिच्छं भुक्त्वा वत्समहमावेत्त॥ तथा चांगिरा॥ लोहिताश्च वृश्चनिर्यासाश्च ।

ऽनेन प्रमर्वा तथा । केवलानि वस्तूनि न पापप्रोषितानि वा ॥ अनाथपक्षं भुक्त्वा वर्त्तिए अन्नं व्रतो सवेत । वृत्तमिहाणो
मन्त्रपावकेन तस्य कारणं ॥ शृङ्गुष्ठानतवं सथकारणं व्रषासिद्ध्यं न नवि दोषान्सर्पे: । ३ नारायुक्तिप्रसिषक्तं केवपन्म
धर्मालवणम्र्युतां गर्तं तथास्यत्रं वान्यत्यामलं भक्ष्मात्वानि निषेदितं वृहस्वादिति रितिवचनानन्तरं त्वत्रा
पवाद्योऽस्य नः ॥ दधितन्त्रं च क्षीरं सर्वं वदधिसंततं ॥ यानि वैवाति पर्यंते प्रथममलफलैः श्रुते: । तेन कांजिकसंध्या
ते त्वतत्त्वे एव । शुक्तं वकेवलामतं हृदं तु व्यांतामिश्रितं च सतत जन्म एवात्यावगोतमः । श्रुक्तं केवलम दधिति । न तस्यामि
तिशेष: । गन्दाद्दिमांसमिश्रितं दघ्यापतन्नमाह यमः ॥ गुडादिद्रव्यसंयुक्तं पर्युषितं दधि । न दोषं यावकादीनि मंथादि वि
नाशयेत् । अन्नापन्मिश्रितं वृहस्पति: ॥ नवित्रं क्षत्रवत्त्यापर्युषितं दधि । जीर्णान्नं यवपेयं वनच त्वावदेवकं नवन ॥ प्र
मादाद्भुक्त्वैतेषां वै नैप दृष्ट्वनं वीतः ॥ भक्ष्यलवणालवर्णं विपरीतं वनेवसेतः । यत्र व्रतं नानाव्रिएल्याह । अन्नाणिकुक्ष
नवासवनयं वदराधेनु यववस्थापामासेनवाद्ध्येतमत्या । प केनालवातनं दूपरणक्रपमेवगु च वृत बालानां तथा ना

कल।। त्सेव ब्रुणं ब्रूत्पत्तत्सव एणं न येनितविघ्यप्र्णए एणैनानिषिद्धव्रस्पत्तलव एणं त्रैयपं।। ब्रूनाप्य पवोसमनः।। पलिङ्गि यि स्वेह संयुक्तं
एर्ये तन्त्रनीन्यामगार्हितन्तं ध्रुंविनमव्यघं हविः दाषः वपड्वेता विद्विष माहसलाणवाणाच्छतमापेत्वा घं त्र्यसेकं द्विजातिनि।।
९९ पवगोधूमपोः सवेयः पत्तस्वैचातकोया ः त्र्यमोवपोद्धेवका खंवनोनवेयुत्तदालदाननसा।। पथापमः।। त्रयप्याश्व
कां नाख्वधानापकसकवः।। शाकं मासं ममरं वसपं कृशासे ववा।। पवानं माय तवैवपत्रा। त्यनेस्त्वेहमन्नमे।। सर्वयंये
षितं तद्व्रूम्बंचेन्यावेर्जेपेन।। नयावहस्पति।। त्र्यविकारितवत्स्मेध्यामत ज्यंताद्धिकारोपन।। त्र्यपवारुधारिस्यो
ननप्रापाप्स्यितं।। नन्वेनह्णाणं हेमारमनः।। त्र्योणोदवाः पविधाणि ब्रास्तणानाम कृप्यपन। त्र्यरघ सहित्रिणिकंपद्य एम
वावापसस्पते। एवाः। वाणुः घंतावदृखेवमाननेनावधूपित।। भुक्ता त्रैब्रास णः पश्वातत्रि एत्रेनु व्रतीनवेत।। एनहस्पाणो। व्रतीपावके एए
न। त्र्यघदणापणारानव्याप्त।। त्र्यथमद्दतानननीतिनं कांस्यतोन नप्रापाप्स्वितं।। तत्रयप एणः स्तुतिरतां ऽत भंजानानोत्पत्तानेनानिद्धेनोत
मः।। पुवणौ द्वेतं स्यघे घते प्रावपविज्ञ्यति।। तानेन संवते।। भदुणां तानने भुक्का वातित्रतां ऽभके। त्र्यहाएत्रोषितोपला

पंचगव्येन शुध्यति। तोयं पुष्पं तथा स्वपरं। पर्याविवा पतत्॥ भिन्नकांस्येतु यो भ्रीयान्नपांसुलावान्नपेत्तद्विजः। गोपस्यच सहस्रं लंतुए
कृतं ज्ञात्वा तः शुचिः। तथा च यमः। ताम्रजे तमुल्लौ वंस्मर्णां वैष्णुष्टिकस्पर्शिकां। तां मिश्रमच्छिन्नमिति न दोषः॥ अथ पलाण्डुतादि
भक्षणे प्रायश्चित्तं॥ तत्र याज्ञवल्क्यः। पलाण्डुं विड्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटं। लशुनं वैवजगथा चान्द्रायणं चरेत्। एतत्तान
ज्ञानतः सकृदत्र वधुना। नयपयनं काधौमत्यत्र विष्णुः। पलाण्डूनां मद्यानामन्यतमस्य प्राशने चान्द्रायणं कुर्यात्। लशुन। पलाण्डु
गृंजनं तद्गंधि विड्वराह ग्रामकुक्कुट गोमांस भक्षणे वसं वैश्वतेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्ते पुनः संस्कारं कुर्यात्। अज्ञानत
स्वयमः पलाण्डुं कवचं चैव चान्त जग्ध्वा लशुनं तथा। वत्सो पि ज्ञानतो जग्ध्वा तस्य कृच्छ्रं वरो द्विजः। न थव हायनः। पलाण्डु लशुना दिन न
छत्राकं कृष्मांडं प्राशमे वा। कृष्मांड स्तन्यमेद्यः॥ वेलाणकः स्तिदिदं तां तथ्याः। चान्द्रायणेः शोधनवः। तस्य कृच्छ्रं पाघ
न धेनुवन्तु चपं एतत्तस्तणेपि प्रायश्चित्तमाह देवलः। पलाण्डुस्तदर्पं यस्या हं पवर्णता दिभिः। अत्रोत्पन्नतद्गुणे सर्वे भक्ष्या
वा द्रपनं चोत। लशुना दिप्रयेतन्त्या। वधवाले हसो दिभिः। अत्रोत्र दव त्यस्या ल्लिद्विजातीनां भक्षा सांतपने चा। त। अत्र

भ्रूल ।। वां ह्यपणं यू वौल्कविषयमेव धेनुरूपसंकलितसांतपनं न्यत्राननो: शाल्कशापपञ्शंगवितावाश्न: । लशुनन्पलाण्डु
१०० ज्जनक्वां जङ्घिपानुं भीज्जरूणोहादशागान्त्रेपक्रायिवेतान ह्त्रपूर्वौल्कणे त्याउपवासाद्यकपदेवसानात। उपवासपञ्चसं
100 कल्पितं प्राजायत्यंसप्तपनेनेमैनद्वालालितयोज्ञानामसकु: रूणोवेदितव्यं। क्रियानुकृच्छ्रमार्कं। कुंभीपाहीतिव्याता। पञ्च
मतुनापलांडुं गृजनं वैवमान्याजघायलेद्विजात्यकोपञ्चुशंलिनभक्ष्यापलांडुं लशुनानित्युक्ताःनेतां कुपीत्सं खेनामिति
न्वनेनतसंवसायाव रुघूलं वौल्कंताविलेकालास्यासे। व्याधितस्यैव चाल्कियामपावदपाहमुद्र्वकृ: । लशुनपलाण्डुगृञ्जनकुंभीं
श्याद्यसतिकाभोज्यान्नमधुमांसमत्रीतो: मेध्यात्स्पतरूणेसाविस्य च पृहस्त्रेण मृद्दिदुसपानानवनसाधित। उपवा एप
सश्चाएतान्येव व्याधितस्यानिषकाल्कियायामप्रतिषिद्धानि भवन्ति यानि वास्यान्येवं प्रकरणोक्ते च प्रत्यशोच।। संपानान् १००
ह्क्रियं दृष्टापिपातयेत। एतद्व्याप्यार्थे नमत्पेताणाकस्पतानतः। सकृदुत्करूणो। मधुमांसाशाने व वृह्द्वारिणामेव।।
न्वयपततत्कमत्तकानन्ने हाण्याध्यापाशिवन्ते।। नत्रमनुता। न्वानिदृणां वप्तेता। लमनुषिक्ामेव। स्पेतेन ज्ञानां ज्ञातास्पास

कार्द्धषये त्रिरात्रं प्राजापत्यं विहितं एवं यमेनापि प्राजापत्यं विहितं पाराशरे। आज्ञानाद् दुग्धे निविप्राः मृतकमन्नेकेप
तक्रेपि वा। अपाशितेन कर्षतेन त्र कर्षतेन त्रैवर्णैर्विधीयते।। गायत्र्याश्च सहस्रेण कृच्छ्रैः कृच्छ्रं न कारणो विशः यं वशांतिने
वर्जाश्चिपस्य सतेन वा। ब्राह्मणस्य परभुक्ते प्राणायामेन शुध्यति। अथ पंचामदत्येन समामृ वैकेन अभ्यधाति। एतत् भुक्त्वा पापकृ
तस्य सकृद्दानानतः। अथ स सम सम्प्रोक्षात् सहस्रं। विष्णुः। ब्राह्मणादीनां मरणाशौचे यः सकृदन्नमश्नाति तस्य तावदाशौचं या
वत्तस्य।। अशौचव्यापिनस्याघाघाम्भि तत्पुण्योतास्य वर्णस्याशौचे वहिनोऽथ स्वकालं तु वंतीमासायतत्रिमासोऽविवर्णं जात्योती
ये गायत्र्याश्च सहस्रं जपेत्। क्षत्रियाशौचे वै ब्राह्मणोऽसंतप्त्वा योषितः। कृत्वा चाविभक्त्याध्याति। वैश्याशौचे ब्राह्मणाश्रे
णश्चो योषितम्भा ब्राह्मणस्तो वैतज्जन्यः। क्षत्रियाशौचे वैश्यः वर्णं तीमासाधगापत्रीशतं पंचवर्णं जपेत्। वैश्यस्य ब्राह्मण
शौचे गायत्र्याश्च शतं जपेत्। शूद्राशौचे द्विजोऽथ कृच्छ्रं प्राजापत्यं चोत्। महस्पर्शेन च।। पानोपाने कुर्वीत पंचगव्यं स्यत कृ
पदुस्पलेनस्याहोषित्सुवर्णनास्तिपयः। तथा नवपानेन गोगः। मनको उपरावप्रो ब्राह्मणवीर्यविशेषतः। पिवेत्यानी यमन्तः

श्रल।। नास्ति मद्यो पात्रस्य होतवः।। पानीयपानेषु बीजपंचगव्यस्पत हृल्लोमिए वैतोननेप्रान्तैः स्य षूालाने विधीयते।। सकृन्नलयाने
१०१ यंगप्रप्यं यीलोपवासः। सकृद्विजनेत्रिए नेमतु समानं।। अथ येकोदिष्टमहारिद्धाद्धजातोनेन प्रापश्चित्तः।। तत्र शंखः।। वोद्धा
|०| य एणें न वशाद्देयएकोमासिकमताः। पद्धत्रयेमित्कृच्छ्रं स्नात्यएमासिकृच्छ्रमेव च। आदिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनः शुद्धि
कोनश्राद्धं वनुर्थीहारिश्राद्धं। पयायमः। चतुर्थे पंचमे वेवनमेरश्राद्धे होत थापस्त्रेदापतेजं तोतत्त्रवश्राद्धेषु स्यंते। एन
स्सकृन्नतोवांश्रायागेएकैसमधेनचः। प्रथममासिके पएकः। तत्रधजयंव कं त्रैयाद्विके नित्ल्व छ्रस्तत्रधनत्त्रयं। द्विमा
सि श्राद्धे याएमासिकपंपैतं कच्छ्रत्रंधेजो श्राद्धे केस्वमध्येध द्विधपंत हाद्धिके। तेनपएमासाद्धेषीमवयपेत कृच्छ्रपा एस
दस्त्रप एणे कैप्रन एरेकैकेद्धितोपाद्धिकेएका हस्त्रंतं ह्यंपत्तिके वाषद्कोप०लो कपश्चाच्छ्रावपिदेयव वे नातः। इत्यर्थः। पत्रस्मा १०१
तीयाएमासिकोके हतिकृच्छ्रे दोगपारिशिष्ट यवनेयावितवंतः। तत्र षाएमासिके भनवामासिके श्राद्धे मन वाषिके वे
ति व्याख्याप्रश्नापाश्चित्तेतपुनएवकहाने वेकाहे विदधाति। पूर्वोपवांषिके श्राद्धे पेयुः पुनएरेकमित्रिपुनएद्धिकः

प्रथमप्रायश्चित्ते तैलं चक्रवृद्धिनातु यथाहि पापं ते न चेतेल विमुक्तः । कथं दिनापादिके प्रायश्चित्तम्महतीति । नविंशत्या य
तहिति पव वनेषु एमासशवस्य गोभ्यस्यो कृत्वा तत्स्त्रप स्य वग्न हत्यान हि लाततनस्य स्यो नां पातां पाप एनाति से कृतयेतो र
क्षारेवाकृत्पा गन्त सर्वे पातैः ष्याः ॥ अथ हलादनस्पृष्टादित्तघनादितेन प्रायश्चित्तं ॥ नत्रानि शायां वासिषः । हलदत्ता
स्वपेन्मे हाश्रं नतं लव एान वा दत्तानं नो पाति यंते तो क्षेत्रके वाकिशि यं । तस्मादंतातेतं दयं पण्ये नाथ च एानवा । वदयान्न
जहलेन नाप सेनकृ दाव । नविष्यो आपसेन उपात्रिएप ह लन्मप नीपतेतो क्षाविषाममंभुक्ते दत्तानुनाकें बुजेत । प्राय
श्चित्तं प्रमानः । मालिकं क्लाके श्राकं गो सैलवणं यतो । हलदत्तानिमुक्त्वा तु तो क्षो सांतपनं चोत । सांतपनं वक्त्र हसाध्य
स्त्रे कभएएं । एतत्तानन्तः । स्त्रात्तात्तान नो द्धे । एतच्छूद्रादत्तेपि वलसप्रएगेसास्वपेदृशी नात । तपथा । एकैनवा ॥ ना
दत्ते स्पृष्टान्ने न तत्त्र रूपेत । घृतं तैलं वलवणं पानीयं याघ संतपा । लोहपात्राप त्रिविष एग पायन दे व प्रायश्चित्तमिष
व वने हल सिवा स्योपि विषे धेन तल स्या पात ॥ अथाकृत्तापो शानाकृतस्मौ न मौजने प्रायश्चित्तं ॥ अपोश

मू. ल। नमस्कृत्वा तु यो भुंक्ते तस्य पृच्छितं ऋतम्॥ भुंजानस्तु तथा वृथा हाय अघस्तत्र पत। अधः शतमघोत्तरं शतं॥ अथाकृत्वा चमनस्पर्शान
१०२ भोजनं प्रायश्चित्तं तत्र संवर्त्तः अनाचांतः पिबेद्यस्तु अपि वा यदि किंचन। गायत्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं कृत्वा विशुध्यति॥ आचांतैरेव
10४ भुंजानस्य भुक्ता तावत् न लवचे एणोल्लोचो विलोमकौलं घावासो विघोच्चाय वादं तल्लग्न फलमलमलं भुक्तां लिहन्तो घेवर्वा तांव
लेपतु हृदे नोच्छिष्टो भवति द्विजः॥ इति संवर्त्तः॥ तयोपपव्वना सोच्छ चायप कडुतां वलेभुक्त स्मिहास्मतेयेन। मधुपर्केव
सोमपाने नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् इति लघुहारीतवचनात् अनाचांतः कषायकटुतां वलेनु कथ्यति॥ इक्षु द्रव्यं सतत द्रक्षापि वा
दुग्धमधुनारिकेलजलादिकं च सत्वरं पीत्वा॥ अघोत्तरसहस्रं वत्त गायत्रीं जपेत्॥ अ मासेवे तत्र विहितु एणादि। स्नानक एम
वृत तोयमनन्नं जपवासो वा॥ अथ यज्ञोपवीतरहितस्यान्न तत्र प्रायश्चित्तं॥ तत्र लघुहारीतः॥ विनायज्ञोपवीतेन यः भुंक्ते १०२
व ब्राह्मणो यदि प्रज्ञानं कृत्वा जपं कृत्वा उपवासेन शुध्यति॥ मंत्रानादेशगायत्री॥ अनिदिष्ट तामिति वचनात् गत्ता
वृत्तीः गायत्रीं जपेदुपवासेन॥ ॥ अथ प्रोषितस्य तत्र प्रायश्चित्तं॥ तत्र बृहस्पतिः॥ अणि स्वानामयथा

नाम भक्ष्याणां व्रतरूपाणि इति मन्त्रमूर्तिषाणां मध्ये वंद्यापत्यं वा इति। याज्ञवल्क्यः। अज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतो विण्मूत्रमेव
वा पुनः संस्कारमर्हति त्रयो वर्णा द्विजातयः। सुरां चाप्यसुरां तथा गौडी माध्वी च गौडी मता मदः। अमध्यपाने पयो घृतमुदकं वा पुनः
प्रतीत्यहेतुप्राणिमत मूत्रकृच्छ्रः ततः संस्कारः। मन्त्रपूतयवतत्पूर्वं प्राशनेनैवं। अत्र वा द्वाप्र एतत् पृच्छ्यो ज्ञानाज्ञानात्त्वा अ
वच्छो॥ संस्कारात्तत्प्रत्येव। नां द्वापत्ये घृतमध्ये कं। तप्तकृच्छ्रं। तप्तकृच्छ्रेध तथ पं। सं। सन्तः॥ विण्मूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरे
त्। एतच्च द्वाला कृतविषयं एवं वा मत्या रूपाणां अतः मत्या तु त्वा वा लघु। रेतो विण्मूत्रमेव वचनिमन क्रमेत तत्समानोऽत्र
त्र वक्ष्यमाणमिति नोतो विण्मूत्रमेवेति संयुक्तं। पत्र वासिष वचने। मत्यापाने त्वमुएपा अज्ञाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्रत प्राशनं पुनः
संस्कारः। मन्त्र शाकृच्छ्रं। सत्य वत्तो चैव विमिति। तप्तकृच्छ्रस्ये कृधेत रानं तुल्यत्वेनातिकृच्छ्रस्यधं गत्रित घरानसमत्वेन द्व
त्यां तत्सं कृच्छ्रसमानत्वाद्धोतमोऽक्त विषयमेवेति। पत्वांणि सोऽकं। प्राजापत्यं चा द्वयोः इति कृच्छ्रप्रमनलके चुधत्र पंचवर्षं इत्रि
त्या स याज्ञवल्क्यो केक विंशतिद्धि। नसाध्याद्दिनव ह्मान्मकः पाकल्पः॥ अत्राणि पुनारपनचनं सामान्यो नंतत्पंविण्म

रत्न। अशोधितं कृत्वा दोषं प्रायश्चित्तमाह लघुविस्तुः। मधुरतुम्बादौ खण्डफले कन्दे ज्ज मस्तका रावि पमत्राद्दूषितार्द्दप्राशयचोकंध्
१०३ वपातनः। सलिलं कूपे कुमे वस्त्राकृच्छ्रस्याभावि शेषं तं दूषितं संसर्गमात्रं। सलिलं कूपवत्तं तम हार्द्दं सर्गः। तेन लघुष्य प्राया
१०३ श्चित्तं एतव्रतसत्यातज यलेन यत्नेऽज्ञानतः स्वरूपेष्विषयं। ज्ञानतो द्विगुणं। साधयलंतेत्र कामतो ध्यातः। हंसाः स्वपंत्रा
ज्ञे त्रिपादर्द्धं वक्ष्यामतः भक्ष्यस्यात्ता द्दुषं वत यृक्कृच्छ्रं समावीज्ञात यृकृच्छ्रं गोतमोक्तं कुद्दादः हसाध्यं। तेन पादोनधेज्जवषयं
देयं। अज्ञानतउ यले मेहे॥ अथ पमलोपतनलगप्रायश्चित्तं॥ तत्रादौ सपांता विश्वपलगणं। अशुग्स्या दंत कार्षज्ञयत्रस्य फल एम
वर्ने तथा। मद्यित्र आत रूपणं वै व सघोगो मासतत्र णं। प्रत्यत्र लवणं वात्र फल लवणं। सैधवलवं वयत्र सामद्द्रकं तवेता। पवि १०३
त्रपामेत घेतप्रत्यक्ष मपि नित्य शारदंनित्य शाद्दनि वायुगुणमेववना॥ अत एव भक्षाज्ञ क्षाल वर्णं विराग्नेन ववेवसे नाद्दनिवृ
त्तयुष्ण कं। प्रायश्चित्तं चाव त्रपवेत। ४। मद्गुग्वावादिनेः होराअमनोज्ञना छुद्धिः। एतेन्स कृत॥ पलांगोऽरे सोनकं मल्लो
ष्ठंत तान्त्रि तत्या सोन यृज नाशुद्धिः। कृच्छ्रं वयाज्ञ वलयोक्तं चन्द्रहः साध्यं। अत्र सपादधेनुः॥ ॥ अथ पत्रलवारिणं मांस

दितकृणं प्रायश्चित्तं॥ तत्र मनुः। मासिकान्नं तु यो ऽश्नीयादसमावर्त्तको द्विजः। स त्रीण्यहान्युपवसेदाहमुदके वसे
देकाहमुदके वसेत्॥ अज्ञाततः मासिकान्नपदं सकलप्रायश्चित्तोपलक्षकं। वक्ष्यमाणसंवर्त्तवचनात् एकाहमुदके वसेदि
तित्र्याहमुपोष्य चतुर्थेहनि जले वसेदित्यर्थः। तथा देवलः। मत्ताल्ले धुमांसं वपघश्नाति व्रतीव्रावित॥ऋत्रो यो
षितः। तस्य त्रिमासिकं तनलेवसेत्॥ तानि संवर्त्तः। मनकाले नवश्राद्धे मासिकान्ने तथैव च। धूरूवाति तु यो ऽश्नीयाद्गान्म
धुमांसे कथं चन। प्राजापत्यं चरेत्कृत्वा सो मोजी हि मेन ऽध्याति। यमेन तु श्राद्धमाद्यमाए श्राद्धजनं॥ पतनमा। मधुमां
सं वयो ऽश्नि पाद्धाद्धं सनकमेव वा। प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्। मांसं तत्र समां सा सन्न कुर्वसन्तकाल्ल न्नत
कामोत्सर्गैः अत एव वासिष्ठः व्रह्मचारी चेन्मधुमांसमश्नीयात् शिष्टतो जनने घे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा व्रतशेषं स
मापयेत्। अहमन्तिकतो जनने घे वमिति॥ शिष्टात्रो जनन महे तातिशिष्यो नीयाते तत्स्य पशो। बोधायनदेवलः
अकामायं तं मधुवाजसने येन दुष्याति। अकामायकामतन्निनं। ज्ञानकृते पापमनो नाशिता। लघु पापमेव नास्ति

प्र. त. स्पर्शैः। वाग्गतस्तेनेय स्मरणमागध्येँ। तथा च ब्रह्मघ्नोधिकारे बौधायनः। सर्वे एव व्याधीयातका मंत्रगणा छिद्यंते चन्द्रायणै सर्वे
१०४ याज्ञ्याः ये नेच्छेत् ते नविद्धि त्सिताः। तपस्याः। स्यात् स्थानि स्मृत्पतितेपितस्सं अतिप्रदिष्टन न चेति॥ ॥ अथ चक्षुलवारेणा
104 मामिवत्तोऽस्य कालभस्त्रवयाप्यवर्जनं॥ ॥ लघुहारीतः। ग्रामि वस्त्वन्तु योर्त्यां पक्षमग्राणि तत्र न। इदं एभ्ता विप्र केन अ
हं स्त्रीं गणं वतेयेत। गतस्प्रमादास्तकृत। तानि तद्वैद्यप्रादिकं। अहस्तौ प्राणानाम केनो कृष्णगणेरर्थं। अथ पिरेवना
तिथिमत्स्यादि वनेतीजनन प्रायश्चित्तं॥ तत्रानिरपां मांके पक्षगणा। रेवत्या तिथिमत्स्य भक्षणे च पञ्चगव्ये पुष्पं अथ राम
कः रन्तु येरतीनि त्वपित्राग्निपहिषु दुष्पाल पूपानिपीतमजः। त्वं वीजवोल्कृतः। जायन्तो गौरीवक्षाणः पक्षखे नया १०४
दशानां गः। अत्र च धाय च श्चिन्नाविशेषा स्तवणादित्वं तासां सैधेनकोदेयं। याज्ञो कोमस्याघशनो दणैनात॥ स्वया
त्व्यादि वृषि नान्न भोजन प्रायश्चित्तं॥ ॥ नववृत्त भूगणा॥ अपूच्छा न तुषित वान्नं भुंजानस्य पदाभवेत। नालाकैम
चपो ला नद्रोतं प्राशयपवित्रं पयः जि। अच्छिद्रा कोत्राभस्याह्लिमात्र ववनः। अत ऊर्ध्वं हारीतः। मत्स्य कंकणं वकरांस्तु

यशो रात्र्याङ्क्षप दिवा रात्रौ पीत्वा न वा दकं वै व यं वागन्येन युध्यति। घृत प्राशनं व्रत रूपं। तेन घृतं प्राशयेव सतत्त्वा नरः
क्ते रूपं तलिकाप द्वं दैपं। सोनः। ल्किमि कोष्पे पीलि कांजलोकः यतंगा हिछ्र प्राशनो गेम त्रागे मयाला लित्रि एत्रे एत्र
यतो त वेत। एत द्रज्ञाना सा सोन्त्रस्पेठ यावनाये प्राशन मात्रे त्रिए त्रोयवासासा मध्ये सांढः। प्र ए एगे मे वदेक्षान
याणं वलिविनो। केशमह्लिकाह्यधि प्राशने त्राम मां साकृ मीतन्त्र एगे।धि हृत्तेगेनलुलाव घनाभि गम नोत्रिरात्री
पवासं घृत प्राशनं वनुयोनु। त्रज्ञानेन हृति।। म सा गा गप्याम मां सा।धि प्राशनात्मे वगत्ये प्राश्यो पवशोरिस यो:
याने मंजः। नखके शा।धि प्राशने सघः स्नानेवा नरमपो विकिल्पः। एय घृमाह वीघा यनः। त्रज्ञा विकप हि व म्लाग
एगं मां पृत लक्ष्के शा।धि प्राशने वद्धिर्वद्धत्रिए तं त्रज्ञानाद्युपवासः।। त्रय भक्तव सीनमतो न यन कर्मेगेमा
जनवायपशिवत्तं।। तत्रापलंवः। पाजकालांनवत्राद्धसं म हेवेवलोजनं। त्रिएगं प्रयमगर्भे षिद्भक्ता वांह पाणं
वनेत्।। वहनो दने च सो मे वसो मं नोल यने तथा। जानत्राद्ध नवत्राद्ध भक्ता वां द्वापण वेता व्रं हं सं मह हसो गोमे

ऋते ॥ वाब्र्त्रोरनेऽस्त्रा वसस्य धानानाक मेविशेषे। तोमेसोमापागेतपीनोनरस्य र्थः। एतत्तान। त्यासे। स्र्तानानात्यासामे नरद्दोस ह्र्र
१०५ वांत्त्रानेत्तुविस्मन्क कच्छ्रपारः तत्र द्वारशयशाणः त्तानेत्तेद्वेगणपं ॥ स्वयजातकर्मीरिसंस्कानोजनपायपस्विकत्ते॥ तत्रांगीणाः
105 त्मयप्रमोत संकावोलस्यान्नस्यतोजनेः। स्रतपिंडैनेतोल्कव्यंशमणानांन्ने विनेघतः। ग्रासः। नवन्तेवृतहोमेत प्रान्तना
मकाणाम्नधा। वोत्तांतयनंषह्मानातत्कर्मीणावे वहासांनयनंच्छ हस्ताग्वं स्त्रत्र कुपणाणांदेयं। इमत्तानेः जानेत्तेहेगणायं॥
स्रयत्त्रोचनकानेनेमत्रविद्यास्तगोपायाभ्विर्त्तं॥ ॥तत्रभोजननयत्रकाणोवुस्तपुणणां। रेतोमत्रपुरिषकाणांनसंगेश्वे
त्स्रमादनः। नद्यदेनप्रकृत्तेव्यातेनस्रोद्धमरंवुरा॥ पश्चादवस्यतुजलेस्यपृत्स्यमनवमवेणां। एतदगोणगोतास्रायपर्तचः राम
धनातस्यत्तेविषस्यप्रमादास्त्रवतोगराः। तच्छिवपगविर्लेतघायाश्चित्तंकपंतवेतः। स्रघकृत्वातुरीवेवोततःपश्वादु १०५
घस्यशेतः। स्रहोरात्रोषितोमत्वापांच्छेत्तमुष्यति॥ भावतः। तच्छिवंतच्छिमलोस्यपेः। दत्त्वानातपः॥ मिगात्तय
द्विमेहेतमुन्केवामेहनेकृते। स्रहोरात्रोषितोनत्वातुरयात्सापेवाहुमानोः। एतेचुतवंतक्रोन्नणेलेप्राप्तोजय

स्पर्शोत्तरत्नायात् । अथ वसिष्ठ्या दिने तं कल्पं कुर्वीत स्वधेः । अथ स्नात्वा तावाने कुशान्तर्पः । मन्त्रो छाग समुत्सर्गे मोह
दुंजेय वा विवेन त्रिएत्रैत नत्र कुर्वीत इति शा ता न यो ब्रूवीत ॥ अथ यत्तो जनन काले सत आमध शौ यथा पष्टिदं ॥ तत्र
वद्धशा तर्पः ॥ यदा भोजन काले अन्नाविभेवा जो दिजः । भसौ तान्निष्पत्तं श्रा संल्पा वा विधौ विक्रुध्यति । अन्नावि
। मत काले नेत्त्वधेः ॥ अथ पतेना लेगा द्विलाना हेत्वा कृत लानष्यनो जनन प्रापाश्चित्त ॥ तत्र संवर्त्तः ॥ यतन्यत्नादि
नस्ला निर्भुञ्जा ता याधापि वेलु वा । गाय अघस्तहलं जपेत नत्वा तास माहित्तः । स्मानेसच्छन्यत्नेतेला स्वंन श्लो णोद
ना ॥ अथ सहलं अच्छित्वा ले हला ण नम्र कृत । अत्रा से लावन्नि हली या ॥ अथ पतिहित नील वस्त्रस्पर्शेतोजनप्रा
यश्चित्तं ॥ तत्र शौनकः । नीली वस्त्रं यदि धारयेत् मध्ये कालालं नाहे को नवेत त्रिएत्रै नव्रूतं कु पोष्य वा गुल्म लनाल याद
मत्ता न नः । ता न नस्ये दे गुणं ॥ अथ वस्त्र दीपाच्छिन्न तोजन प्रायश्चित्त । तत्र शातातप ॥ नच्छिन्न यग्गोरते जंयत्त्व
त्वच्छि वच्छि क्षो पहतं धा ॥ तपि त्रादिः । अन्तरवब लयग्ण । मातापित्र सां स्नं के शेषवा भ्राह्म वागा । पोत्क

प्र.ज॥ १०८ 106

यं मीति शेषाः ॥ तथा मलं वः । पितृज्येष्ठस्य भ्रातृहत्याछि चं तो कं यं । खोच्छिष्टतो जनेन प्राप्य पापात्शिवसंः पापास्तितेवा मवित्तुवच
नात्कृच्छ्र्याहः तथा । भ्रातो त्वा ना मपे घ्या ना मभस्या एणं वत्तजा लो कृच्छ्रपादं चिमाव घ्यंते वो गुः तिप्रसो धनं । एन स्त्रोन
तः सकृता भ्रसामेत्रै हेतुणा पादिकृनन्यं । प घा त्रवत्रमेषिमलमिति पृच्छा वपनं पदं वं नि । स्वसृच्छि चं तु पो धं कृ मुत्रो त्वत्कृ
तो जने । एतं वे वाक्यं तः प्राह तु क्त्वा वो दूपणं चोत्ता । ततत्तानाना सास विषयं ॥ अथ ब्राह्मणपुच्छिष्ट भक्षणे पापाशिवस्त
नन्तरं चन्द्रिलितां विनो । ब्राह्मणोच्छिष्टतरणे महा ध्यात्वेनाभिभि पं भ्राय पः पिबन । क्षत्रियोच्छिष्ट भोजने बुध्मा । एम
तावि पक्कनो एभ्यं हं वत्से घेत । वैश्योच्छिष्ट तकृणोत्रि एकोपोषितो बुल सुववे लाषिवेत । शूद्रोच्छिष्टतो जने च वै षेत । वै १०८
श्यां गो तुल मां गेरद पानं वषप्रत्रभ भोजनं । चान्द्रायणं वा ॥ मभिमि भ्री न जलं पी लोय वेसन वृत्तपत्वात् । एन स्त्रुतए
स्य ब्राह्मणोच्छि ष्टाशनेन्स्त्रताननः सकृता । एवं लाविश्रियो दः समाधणोच्छि ष्टाशने समा धमवणे कृ तद्वयध्यायथ
कले पं । शूद्रोच्छि ष्टाशनेतु ब्राह्मणस्य त्तानता । सकृच्छ्र्यां । षट्त्रात्रा मो जनं । पघालपाम लं वः । अत्रतानो पत्कं भुं

ॐ अशोच्छिषं द्विजो नमः। त्रिरात्रोपोषितो मस्तापंचगव्येन शुध्यति। एतद्द्विजोत्तमग्रहणाद्ब्राह्मणविषये क्ष-
त्रियादिपालेववक्ष्यमाणविषयवचनविरोधात्॥ एतदपि सकृद्विषयं। अत्र च त्रिरात्रे अघमर्षणमपि जपनीयं।
यथाह मनुः। शूद्रोच्छिष्टवतो जनेत्त्रिरात्रमघमर्षणं च जयेत्। चांद्रायणं तु तत्पश्चैव ज्ञानाभ्यासे। क्षत्रियादीनां
चात्र पादहानिः। यथा। क्षत्रियस्य च ब्राह्मणोच्छिष्टाशने ब्राह्मणे ॐ क्राया। पादविनाशोमद्रस्यन्ततो व्यवहार
वैवैश्यशूद्रयोरपि स्वापेन पापवर्णेषु संयोजनीयं। नु शूद्रो बवनेवर्णो कुम्भ एव हासित प्रायश्चित्तदर्शनात्। तथ
च॥ अस्यानां कृच्छ्रे शेषस्तु भक्तितोद्योर्द्विजातिभिः। वा कृच्छ्रं तदर्द्धं वा मासान्नैवं विशोधनं। तथा विष्णुः शूद्रस्या-
पप्राश्य मासं वर्षयेत् मस्वब्राह्मणान्नाश्यानामिष्टान्नं पपसावर्त्तेत ब्राह्मणः। शूद्रोच्छिष्टाशने वमनं कृत्वा पंचगव्य
त्रै। वैश्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रं। वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशने अत्र वमनं कृत्वा पपासावर्त्तेत। ततः वैश्यत्तं वध्यते त्रि
रात्रं वैश्यपितं वर्ज्जः। अस्मामाग्नौ कृत्वाऽऽहिते येक्षिपतोऽस्य घनानान्त्या कृत्वं दधात् कालं ब्राह्मणे ष पीतिस्त्रेन

मूल ।। ९० 10 नचीदीतोप्लवनादिश्राद्धं। अत्र सवाहस्नानेरङ्ग व सप्तमएव पयः पाने मा द्विवतु यथोपवासापर्वे वस्यामी।। ततो नेरमत्रा
नाम्नानात्मासे ज्ञानाद्यपरिवा।। नदिने तां यावत् एवत्राश लिवितो ज्ञानुमः। नतस्मिन्नेत्रो।। नानेतां यएव शं लावितो ज्ञानुमः।
त्यापेन पाद्विती पवणेलात। नतस्मिन्नेत्र एवत्यापे ज्ञपाश्च नेतरं वणे लेनत थे वेति। ज्ञातत ज्ञशं वेः। श्रुद्धो ह्यु याश
नेमाशं पन मे केन पाविशः। ज्ञन्निपस्य उ ससाहे ब्राह्मणे स्पतयादिने श्रमप्राशतेविद्धा श्माह मे कं व्रतं वेति। व्रत
मिदं गोमत्रपा वकेनेति लक्ष्मी धेरे एव्या। ख्यातं नेनयं वरश्वेत से कलितमासे। पवासः व्रतान्यं व मागाय क योरि
हद्यादश धेनवा।। एतद् उत सारे एप ल्गादि घमश्च त्या। अत्र व द्याल ए णोच्छिया शमे रितेक्रपते ज्ञानतः सहं द्योह्म सात्विया एम ९०
धुस्तिव्याशनेन ज्ञानात्मं नात्या सं। एतदपि व्रासं एल्प। ज्ञ विचा यादि ज्ञ शं वेल्मिचित वाक्ये तदित प्रवह्येव श्रपसी
श्राम श्राद्धे उ व्या सो ज्ञसे ज्ञमे वा श्र ज्ञानत एवात्मासे ल ज्ञ विस्मृः। श्र द्वद्ध उ तावपि सस्य वं प्यसे ततो ज न।। नश्च
ज्ञ छ एण मध्ये ज्ञ पातापस्नेन वा पनः। शत्तया यए को दात प्रति धर्म स्पाति श्व यः। ज्ञ त्रवेश्या दिके वेद्या रे मे श्र कौ

कृच्छ्रैस्तैर्याथाहितैस्तैर्वै कृच्छ्रं शं त्वा संवत्सरेच्छितः। एतानि वक्ष्ये तपांसि पापोत्पन्नानि। तत्र वृद्धेन कृच्छ्रं बाले प्राजापत्यो
ध्यानिपरोऽतिरोहिता। अत्र व्रतं चरेत्वमेव ये पीवेशनपादकृत्प्रकृच्छ्र व देवकों नवाले लोलपवन्नरे सार्धं तत्तल्ल कृच्छ्रं वद्धेवप्रा
नायत्तमितित्याख्याणकाः। तप्तकृच्छ्रं पादोन धेनुवत्तु पयः। प्राजापत्ये धेनुरेका ज्ञेया। यव के धेनुयवके। अनोप
वाशापादगीतां ब्राह्मणपा महर्षयोऽभ्यो पादश्चित्वं वाकर्षयेवन। ततन्त्रहो धेमन्यत्तेनित्यमेवतोषिए। तथा ब्राह्मणानां
ब्राह्मणपाहित थासांद्रकविंदुनीतवात्वयो। अधोवर्णेऽभिपानां द्विजन्मपन नितकृ एग नश कथं वनभक्तविद्भिमिधा
नालहविःशमावेशाहत्वथे॥ ॥अथाथविशालकाकापुच्छघत हृए प्रायश्चित्तं॥ तत्रमनुः विशालकापुच्छ घेन्नाधाश्वनकुलस्य
वा। केशकोत्तवषन्नं जपि वेदुल्लमवबेला। वृक्षवबेलानं क्रोषतके मुमत्स्यो वत्सैः। नापोल्यादिनमेकमानि वाहनो यं। प्रमादवि
षमवान्। नानुत्रशिणत्रं पण्णवदेः हूषितं केशकीटश्वमाजोने मार्षके स्तथा। मक्षिकामशकेश्ववान्निए त्रं तु व्रतं चोन। व्रतंगो
मन्नहावके ततन्व्यन्कात। अत्र लोमनपावकेनकिविदून साङ्कपतगां देयं विसः॥ मिहलिच्छषशनीरेनमेकमुपोषितः षितः

भ्र.त।। १०८ 108 पंचगव्यं पिबेत् ।१९। तद्वज्ज्ञानाज्ञानेनतु संकरैः ।२०। खकाकोभिहतश्छिद्राशनैर्दिनमेकं पयो पिबेत्तः पंचगव्यं पिबेत् । स्तनंधयस्य ज्ञानाज्ञानेनतु स
ंकरैः ।२१। खकाकोभिहतश्छिद्रभक्तोणौ दिनत्रयं पञ्चगव्यसेवनं शिशुः ।२२। खकाकावलीढमुच्छिष्टं भोजने च्छतिकृच्छ्रः । कृच्छ्रं लेढ
न्यत्र मधुमांसविषुवगंधेषु ज्ञातिकृच्छ्रं धेनत्रयं ।२३। सुरावादिषु ।।२४। मद्यसृष्टिगोपुच्छिनि मनुवचनाद्वर्ज्जनं तल्पोव
नाच्छितस्यानेतालोंतं भस्ममेव विप्रकवेश्रहाणेनाऽवमधुस्यपानं यथेवापंलास्या संशौचं ।२५। अन्नस्पृष्टिपकं मधुलामासमेकं व्र
तीभवेत् ।२६। काकोच्छिष्टगवाघ्रातं भुक्त्वा पञ्चगव्यं तीतवेत् । जन्ताणोमस्त्रयां गवे केन तस्य कुमारी विवाहो द्विषु तत्तद्वर्णमहापायंयंयु
ता नराणां पापथायमर्षद्वेषरोल्याविवाहे भुपतेषु प्रकृते भुवाकोवे ।२७। अन्नं ।२८। अन्नसंस्पर्शमन्नेत त्रयवि वर्जयेत् । तन्त्यात्रपुष्पं एम
कोष्ठणे कांस्ये शोचतानां यो हि एणच्छुद्धिर्वा एणमतिता पनीशासंस्पर्शो नभवेच्छुद्धिः । पामा ।३। येतस्य वाच्छागेन पुनः संस्पर्शे १०८
शुचिवैवहितः । वेशणतदशन्त्यस्य सक्तोदर्धपांस्तनेतुविष्णु ।४। यदिश्वापदानाश्वस्यासस्यान्नस्पर्शमपस ।४। संस्पृताहितस्या
पितो ननेकृच्छ्रपादर्द्धं । खपदा ।४। कुक्कुसरपावणा ।४। व्याघ्रम्रणातमालोरुदय ।४। अन्नोष्यन्त्रग्रहणाच्छनन्त सन्तता ।। अग्रपकु ।१०।

दृत्रिपंचरत्नात्पविश्यास्यसंस्यशरात्रे स्ते तदानक्रमा वोत्ता वेषपयं त्वात्स्यातेष्वत्रातं।। शायश्चिवन्नमाहर्वा वे:।१२ क्षयंस्तुप
विध्यानां विप्राणां सहमोत्रनो पद्येकोपि त्पने त्यात्रं शेषपत्रे वि वर्जयत।। मोहाद्दुर्जोतपः पंत्ताप्रदिष्ठं संकृत।। इतोत्रनं प्रा
पश्चित्तं चोद्दिष्ट ४ कृच्छं सातपनं तथा।। सांतपं तं कार्हसाध्यं।। पुराणे के दे यां एतत्तज्ज्ञानतः ४ सत्कृत।। अथापेयपान प्राय
श्चित्तं।। तत्र पुराणान्तरे पानं छजलपान प्रायश्चित्तान्तरे मनु ४।। अथापः सुराता नरनन्न छाम घातां उच्छिताम्रथा।। पंचराव
पि चेतित्र सारा त्वं प्रख्यीम्नं तपपः।। पप ४ कृाम्ब तसमति व्याहा एतशंरवत्पुष्पोप्यो धधि मेदः।। अत्र वसाद्धे कोहि
न्ही।। पानेने कोपवासापयं वसावसानात पंचरात्रे एकोचिदधिकोपवासाल्लितपपपेवसा नात्साद्धे पुराणे हातव्यं।।
तसुराधं तां रपो जातता नतानान्त्यापां प्राप्रश्चित्तसाम्यां।। अतएव हांखोष्वन पोगह्रलं लघुसात्याग लघुप्राय
श्चित्तं दपमाहतथा।। अप ४ सुराता न नम्ला ४ पात्यापहं वृतीन वेन।। मधुतां उच्छिता ४ पी त्वा सपृरात्रे वृतामवेद
एन वकृतानः वृतीयावके नाधस्स पाव केधत्तोको।। तथापम ४।। पुराणां उच्छिता त्वाद्यापोपदिकाष्ठि छिज ४ पिवे

स्व॥ १०९ 109

तः। द्वादशाहे तु यथा साधिकं द्युसमुच्चयेत्॥ गायत्र्या वसत्यहस्त्वेवाज्यं कुर्वीत मानसे। चातुर्मास्येषु वर्षे। यथोक्ते द्वादशा-
हमेवाच्च वसत्यहस्त्वं च योगः स्तेहस्त्वेन तस्य कृच्छ्रं यथा च तत्पादहीनं तु लभेत। प्रतिदिनं जपेत् त्र्यम् मासं कृत्वा। स्नाना
मासे तु शाकेलिखितो। च दूषितवतो जने पुण्यतां गते काशने चवसहस्त्रमभोजनं चान्द्रायणं वा। यदात्रः तत्कृच्छ्रं यत्। स्नानन
कुर्यात्। छिन्नतो जनेन यमः। शुनोच्छिष्टोच्छिन्नान्त्या यो यदि काश्चिन्निवेद्य जनः। शंखोऽपश्यो विधिर्यत्न नस्त्रहत्तोऽग्नेः कुर्यात्
स्यात्। तः स्त्रियोच्छिष्टमश्नता नान्त्या यो यदि कश्चित् निवेद्य जनः। शंख प्रायश्चित्ते विधिः कृत्वा न स्वहस्तोऽग्नेः वर्त्तयेत् स्त्रियः पदं वा तु वे
यिस्त्रीयां। तथा। शूद्रोच्छिष्टमश्नतां स्त्री यो यदि कश्चिन्निवेद्य जनः। कृशमलाविधि यत्नेन स्वहस्तोऽग्नेः वर्त्तयेत्। एतत्स्नानन्तान्
तो देवताः पञ्चत्वं च स्वहस्तो। पानं दिने द्वयोः यावत् पर्व वसानान्तयो गते चैव। तथा च विष्णुः। पुण्यं समस्तं यतो वै तस्मात्
स्तदूषितो जलक्षी। लिप्तकवोत्त्वा तस्य कृच्छ्रं समममाचरेत्। एतत्। तपित्वा दानं पलाशमेव। स्यात्। जस्य कृच्छ्रं पातव्यः कोऽन्त्यवर्णं
हः साध्यो। तत्पादहीनं समल्पं यत्। तथा च पैठीनसिः। यदा कामावधिः ब्राह्मणप्रायश्चित्ते॥ तत्रापस्तम्बः॥ शालकपत्तोऽथ यमश्चा रम १०९

ज्ञानाज्जलं पिबेत् । प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विधीयते । चरेत्सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यं तु भूमिपः । तदर्द्धं तु चरेद्वैश्यः पा-
दं शूद्रस्य निर्दिशेत् । सान्तपने वेदपर्याः ददमस्यामतः । अन्त्यानामितरे वले । यस्तु चाण्डालतां गच्छेत् संमज्जो नाडुकं पिबेत् ।
स तु स्पृष्टेऽभ्युध्येन प्रकृत्स्नकेन शुध्यति विरोधमाह शातातपः । चाण्डालोदकभाण्डस्थं पिबेद्द्विजो जलं । तत्क्षणात् क्षि-
पते तच्चेत्प्राजापत्येन शुध्यति । यदि न क्षिपते तोयं शरीरे यस्य जीर्यते । प्राजापत्यं न कर्तव्यं कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । एत-
त्त्रिरात्रं ततः सकृत्स्नानं । सान्तपनेन प्राहुः साध्यं अत्र चेत् द्विपदे यो अन्त्यजैः खानिते चाण्डालपरिगृहीते तत्कूपात्ता यदि नी-
रं ॥४॥ चाण्डालपरिगृहीतं पीत्वा नाडुकं पिबेद्यतः शुद्धिं विप्रो नापात् प्राजापत्येन निःस्पृशः ॥४॥ एतदन्त्यासंस्पृश्या-
पदित्यापमूर्च्छः । श्वपाकचाण्डालपरिग्रहे पीत्वा जलं शुध्यति पञ्चगव्यं पानं पूर्वेभ्यो घृतपयः ॥४॥ अथ चाण्डा-
लस्य घटे जलं तोयं यानि प्रायश्चित्तं ॥ तत्रांगिरा ॥४॥ यस्तु चाण्डालसंस्पृष्टं पिबेत्किंचिदकामतः ॥४॥ स तु सान्तपनं
कृच्छ्रं चरेच्छुद्ध्यर्थमात्मनः ॥४॥ किंचिदिति जलकूपादिकं । सान्तपनं च ब्रह्मसाध्यं । नदश कोऽपमेकं दिने यः तानेलापदं

फल॥ षः। चांडाले न तु संस्पृष्टव्यान्त्राप्योपस्पर्शे वैनैमित्तिके ॥ त्रिरात्रो रात्रो योषितामलायं चागव्येन शुध्यति। अत्रापवादे यम ॥ आममां
११० सं घृतं तैलं स्नेहाश्च फलं तं भव ॥ मृद्भांडेषु तादृग्व्याग्निःक्षेप्ता ॥ शुद्ध यः ॥ स्मृता ॥ अस्थं स्नातामनन्तकुर्यादिजलपानप्रायश्चि
110 त्तं। तत्राप मूत्रवत् ॥ अन्त्यजैर्वा मिनाकुपामृतगामिनन्तये वचा एक स्नात्वा चयोत्वावपकान्येन शुध्यति। पंचगव्यपानमुपवासपू
र्वकं चैव तत्र पत्नान। एतत्त्रानत ॥ ज्ञानतो हि गुणपापमन्वृद्धः स्नातानयवचनो। अन्त्यस्यापि कृते कुर्यात्सनौ वाप्या दिकेन तथा। तत्र
ज्ञानतो वाचयो लाच प्रायश्चित्तं न विधते इति तत्त्वं तावद्धिषयं ॥ अस्पृश्यानां तो म्छतलादिपानप्रायश्चित्तं ॥ तत्र पराण ॥ तो
यछुत्तमलोन्यानापापः ॥ पीत्वा पयोदधि। ब्राह्मणः ॥ क्षत्रियो वैश्यः ॥ शूद्र पूर्वे वोपसर्पिनि। ब्रह्मकूर्चोपवासेन याज्याः पुणेस्यिनो
कृति ॥ शूद्रस्य नोपवासः स्वादिने दानेन शुध्यति। उपसर्पेउदप्रायश्चितार्थेति लघ्यो ॥ तद्बलि: पैलष्किति लेह्रसाधुः एत एम
घच्छहस्ताध्यां अन्ते कडएएणि देयं एतद्ज्ञानतः। ज्ञानतो द्विगुणं पापं शूद्रस्यापि सवर्णा वृत्तहा सत्यमेन नत्तं वृत्तसमतप्यमाधवं ११०
देयं॥ ॥ अस्पृश्यस्पृष्टस्य पानप्रायश्चित्तं॥ तत्र शातातपः ॥ पोदर्विप्र ॥ मोदनुमद्य तो यं यो व स्व पो प्रायश्चित्तं कृच्छ्रं तत्रपे

येन शुद्धिमवाप्नुयात् ।३। योऽश्नीयाद्विल्वपत्त्रं नोपलाशस्य कुशस्य वा । एतेषामुदकं पीत्वा तेन शुद्धिमवाप्नुयात् । एतद्व्रता
नतं ४ सकृत् ४ अज्ञानतत्प्रदद्धो एतद्दोपित्र्यमहल्लाध्यंस्त्रैकुण्ठेणं देयं । अत्रापवादः माहजावालः ४ । नवतां द्रोणयानी
पेयं सुराविदूरत्रऊजन्मनां ॥ पयतद्रोपिविधाणं यथा दधितथैव च । तथा शुक्तानतप ४ । घृतं तैलं पयप ४ क्षीरं तथैव तुल्यो
ज्ञ ४ अङ्कोत्रुद्धिरुतं तत्रतथामधुतथामधनुव्यानि । तथा शंखः ॥ घृतदधिपयप मृन्मयाणामाकभांऽम्बुतानामदोष
४॥ अथ पीतशेषजलपानप्रायश्चित्तं ॥ तत्र तावद्धत्वाणां न्यायानशेषं तत्रापात्यानपोषविवेकत । एकमल
फलेह्वादिदन्तरदेनेतन्नपेद अत्रायश्चित्तशंखः । पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः क्वचित् त्रिरात्रं
तु व्रतं कुर्याद्वामहस्तेन वा पुनः । एतत्प्रायश्चित्तं गृह्यासणे पाशनादिषु तेषु यं द्रव्यन्यायप्रायश्चित्तविशिष्टपाशनेपीतशेष
पानिव ज्ञानात्या तेन तुल्यं वाशयणेदशिनाहः । एतन्मनामप्रायस्तोपिवेतद्देश्र पीत्वातिसतुप्रानापस्यसन्तपनेन कृच्छ्रो
पोवामहस्तेनेति वामहस्तेनेति वामहस्तेनजालमुद्धृत्यजलपात्रं वेत्यर्थः ॥ तथा वृद्धतमना प्राचवचनेपठितो शंख

मला। ११९ ||| शुक्लितरंगागश्चपयाम्यत्वानभाजनं। दक्षिणेनैवतत्कुर्यात् वामेनकवारादचन। वामेनकोणेभ्यर्थे४। नागेभ्रकावपात्रं
वहन्मत्३४। नापिवेत्रचतुर्नोत्तद्धिज४ सव्येनपाणिनानीति। तत्रानिंदामाहृत्यानातपथ४। उद्धृत्यवामहस्तेनपत्रेपिविन्तिद्विज४।
मुएपामेनतमुत्स्यंमत्उत्तह्वप्रजापतिपघद्धत्यानातपेनो ऋयोतशेषंउपत्नोपापिपतिद्विजः। मुएपानेनतउत्स्यंमत्उत्ए
ह्वप्रजापतिः॥ पवहत्यानातपेनो ऋंपीतशेषंउपत्नोपंपिवति व्रालएउनः। अयपेतउतानीपापीत्वाचांदपएंव
तोतत्पुरुषीतशेषविशर्दं। तानास्रासापेत्रं॥ अथ व्रपादिगलपानप्रायश्चित्तं॥ तत्रतद्गृहीतः। प्रायालजं सौघे
त्स्वेवेवहीणेतलंकोशविनिर्गतं वा। पीत्वाः कामाहृत्ततलं सवासाउपोषितः४ शुद्धिमवाप्नुतेवाएनत्रातत४सकृत्। अग्रा
मदिपाद्रसएव। लं एपामापसम्बुद्धापांछत्रे प्रावन्ने केतथा। अग्रामपायाजलंवैवपीत्वा प्रत्युतउच्यते। छत्रे प्राव एम ११९
तेकोसवके। त्रानतं स्वर्थे४। तत्पापमः। प्रपाजलं रपघेटवकुपशेणेपाजलंकोशगतामृथ्यापः। कृतेपिप्रुद्धा जदपे
यमाद्एपहुनोतुमोगतः पिबेद्या अस्त्वार्थे४ प्रपाजलकुपजलाहृत्याश्वेघटम्बुरूपजल४ सकृत्पात्रविशेषपहीणोज

मूल॰ एतद्वं ज्ञानीत्यज्ञानी द्विः। ज्ञानएव बद्धि लवेन विशेषमाहायमृवः। अभुविमूर्ते बुद्धिर्ले सर्वं पंचन विभूच॥ पिबे
११२ दपीयस्ँ कूपेषु हात्रेण सत्तु ध्याति। अद्वित्रेभूत्रि एते स्यात्छ शणाीदिनमेच तु। पंचन विभूततस्येभ। एत च्चमाविष
॥५ त्किं तथा वेद्दयं। अतएवदेवलः। छित्रोतिलाशावश्वेवकपम्हा परिदृश्यतोषपः। पिबेएत्रेत्रितमात्रपेतिपांअ
तएदेवलः। किं वाति नः शावश्चेवकूपसौ परिदृश्यते। पपछपिवेतास्राद्धित्रणं स्मृतं। नकूपनलं पीत्वोपवसे
त्रिएत्रेयि मिस्यपेः। एतत्कामतः। कामतश्च पराज्ञां द्वैगुण्यं पेनः कृच्छ्रद्वयतत्स्यां। नतुधेतुपंच कसंकलितद्वाद राम
शाहस्थाध्यपट। कोविपन्नेशावेवैवचतत्रछ पदितस्पिवेत। पाकेणाविशुद्धिस्याद्घ्राल एग नावतोज ना र ११२
अन्पेस्यात्सत्येतु पृ धृहातिनः किंनोतिनेशावेवैवतत्रछे पदितस्पीवेर्नुध्ये वा शय एां कुपी न छमथा
पिवा॥ अशक्तस्यतपृकृच्छ्र। मेति धर्मप्रदीपः॥ अपापपङ्कयोनशावाश्विनी। नत्रमत्रः अनीदृशावा
गोः स्त्री भेवमेकशयं नया। आविकं संघिनीक्षा एविव स्तापाश्वगोः प्रघः। आपोनावस्तवें पोमस्तणो

माहेषीं विवाम्न्री म्हीतां वैववन्यानि सर्वेष्ठ कानीवैवहिता ॥ याले तमन्नूगि ३ हीमे निर्देशम्स्वा ४ सतंके पजामाहेष्योष्कोनित्यमा
विक्रमपेप पमीघमेकृशकृ संधिनीपसस्पर्दिनी नांवपा श्रुवत्सवपेना ४ तपापम ४ ॥ अनिर्देशा याग्नेः सौमेगजं माहेषम
मेववा ॥ आविकंशधितो हीरं श्रीधूमेकृशाक्रंतया ॥ वजे घ्रकोजोवत्साया ४ पयश्वेवा ॥ वन्सपा ॥ आऐपा नां वसवैस्मा व
जायित्वा ३ माहेषं ॥ शवटो ७ सर्वो तांदिंत्तनानां तीएसतां न्यं अजावजे ॥ अत्रवचशे षे सूनसेदहहतिमजुनापहासउक्ता
एतदत्रात न ४ स कृद्विपर्वं ॥ तथा ३ पवसेदिन्यत वृनीविसृः ॥ गोजामाहेषीवंजे सर्वे पयां ॥ सितान्मा निर्देशाहं संधिनीस्पर्दि
नीचिवन्सात्राताम्बामेध्यभुजत्यसंधिनीर्धाकांता ॥ विवत्सा हहसूपवनी ॥ अतएव हापि न ४ हसूवत्सानिं दितो प्रापाश्वयपे ।
वाजेपेशनिंदितो श्रीवृएगादद्रुपितसूनी ॥ स्पर्दिमोनित्यं सुवत्सयसूनो ॥ पमसत्योवसुग्रामं पुसनाय मववनेनिर्देशाहीम
निअनेमाहिषमेववेने नेनसंछ ॥ आविकादिकं न दशाहा हृवेमध्यमव्यपपेपमेवा ॥ गोतमविसृः शेनातः ॥ एकृन्मत्रपो
दपिजल्यन्यापानिषेधः सर्वासांदिंसूनीनामिस्येनेनेहकादिशेहणं अमेध्यभुजामघृादितोजनशीलापा ४ ॥ तकृका

अ.ल: मनक्कातंशन्तुनोछिद्रंयादस्यप्रंवक्रामनत४।संविन्द्यानिदेण्याश्रमो: पप४पाविजेपेशक्त्रौयमेकश्यंअ्रेएमएयाकम
११३ घायेचेतिरस्त्र कायाइपारेतेवल्कथमस्यां कुकामनोजग्धोसोपवासत्र्रहंवसेदितोष्टेएमितिअद्युसास्यांएनत्रयनस्त्रो
113 नवाद्दितेभावाधेनत्रपत्स्यमानुषीतोएमित्यथे४।अस्माखेनशंवे४।अनिदेशाहंमो:ह्नोरंमाहिधंवाजनेववागिख्वक्षी
रेवीवत्सायाध्स्यंदित्वाश्वनधायप४।संधिन्यमेभ्यतस्यायाभुक्कापहेवृत्तेवेतोक्लोएएपान्यमस्यालितद्दिकाएशनेवधप४।
सघृएवृतेकुपोधदेनस्पोकीतितं।वृतेपावकेनपक्त्वावक्केधनेकेएलससाहयावकेव३वेशतितपएमहतल्लानात्यासो
॥अत्रेवानेयमेविशेषमाहएएता प४३घ्रीक्षोमातवीतोप्राशनेपुनस्सनयनंतपकृच्छुंच।भ्रामसांसपपसंधिन्यमिदे एम
शगोक्षीप्राशनेवृपामासेवशत्रापत्यांअत्रवतोयनांतपकृच्छ्रमघ्रीचीप्राशनएवासवयात्रवल्कोक्तश्च३८४ ११३
साध्यः।तत्रसयारधेत४।भ्रामममासादिघुवकृच्छ्रंज्ञानात्यासएवापलनेनेवनुघ्रीहीमविती एमिन्धुकांचाशयए
यएमुकेतंक्लानतोत्यंनात्यासेवेदिनव्यांगोतम४।३६।तत्तिहाविनपनपिएाकमधिनवृभ्रतोनिवानवायो॥

नाम्नोपातान्। अत्रापि परिशेषे यवसेदहां स्वैर्वचोक्त्यां ३ ज्ञानेदेशएप३ इतलेदंत्तो एदेविनयमेघ तमलापिएपा५४विलिष्ठाम
यितंतत्क्रों अस्रा तवीर्यो एणिः ०हितता एणिप यासांतानि तोनस्या दनो स्मितानि। तत्र योद्व वलेहानामात्र वीर्ये हेतस्मिप
पुनएत्र वीर्ये परतस्त्वंतो द्वतत्रहपिएया कोदक्र प्रापश्चितनाभिप्रायांपि एयाका वामतत्को वसतकुनां प्रतिवातामितिया
त वल्कर्विएधाना। कपिला तोपानविदे समाहाप... ४ द्वात्रयश्चैव वृत्तष्योवेश्प ४शरेप्रवाप्रनध्याय०। पिवेत्का
पिलं तोंनततनोन्यो घृष्णपकृता। भविष्यगुरा सोकापिलप४पिलंप५पिवेपकृहोनाको सविपचानोहतशेर्वपिचेद्
प्रोविप्र५स्पाद्स्प थापभ४॥ अत्रापि शेषे यूपवसे दहोतिमतनो कु३पवास ४ एतच्छ्रूइव्यजिगे। तविषपं। कपिला
पानं भृहुच्येति वचनेनतस्यमहापातकत्वात्। यानि चान्यानि छत्यंतर उक्तान्यमहस्तनस्यगेन्त्र येषपानिगल
घुप्रायश्चित्तानि कामाकाम कृदत्वा कृदत्वा सांपेतेषामोन्यानि दद्याएणमानंत्यात प्रातिन्यक्तिषतस्य लमातिधात
मशक समितितत स्यत्वं तएदव गतव्यशिष वाक्या यापशाशंप।। तस्याभस्या एपनेकानिक्कालत्पाविशेषत४ान

मलः ११४ 115 अशिघाय थावृ उमः पाको यौविनि श्चपः। तत्र तामान्याते ज्यते स एप्रापश्चि त्रिमज्ञमेवा। अत्रत्यते हृ एरां कया
मयि प्रापश्चे मातास्त्वेषिवः। शंकाध्याने तम्भन्न्ने त्र्युतो न्याभो न्यसंत्र कोश्राहा। उक्षैव स्यामि तन्माने गरतः। क्ष। उक्ल
त्तालव एणं हत्तां पिवेद्कुल मुवबेला॥ त्रिपत्रे शंले उष्णीवावृाल म ए ४ पपतासमह। कोपि ए ५। अत्रना योदवोपमक्रासिद्धां
त्तितां गहे हवसदेएञ्जां पिवेद्ध जेत्रापक्व स्पेहं पिबेत्। प्रतिमासमिंद्रो कैश्च तस्य प्रति ए कया। प्रतिसंवत्सं वैभ्रोत्रिप
स्याविधीयते। अत्र वधाद शाधेत्रे संक्रलोतमा समोगो मत्रयाकस्य ततो यतागल्वाहरा एत्रे धेत्र वतुषयं। अहे हवधेत्रेक्रो
देषा। म ३ ४ म ३ ४। तेव त्तासे कस्मुपि नो ल्क छं द्धि ज्ञो त्र म ४। अत्र ज्ञातमुक्त्व धर्म्यं ज्ञातस्य चायिशेवत ४। अतोऽन्यमल्लेना एम
तर्ध्यं। अत्रास्यत ४ भुद्दिमाः। न्याज्ञात गुक्ल नाप्ये शोध्यं वा प्याशु शोधने ४। अत्रमुवप्रकृ एव एोविशेषे एप्राया पश्चित्तं नास्तीह ११४
तत्र त्रववि स्मु वव नापवध्या पयायि स्मुः। विष्ट्रेतु सक्ल तेदेपे पापहाने हविये मत्तां वेष्येद्ध। षमक्षाश्र हूनास्ति प्रशास्यते॥ इतिप्रा
यश्चित्तविवेके उपपातकाम ज्ञपत्त कृए प्रापश्चि त्तापिवेके उपपातकाभज्ञपत्तकृए प्रापश्चित्तानि॥ अथोपपातके मृ

यथा प्रायश्चित्तं निरूप्यते॥ तत्र मणिमुक्तादिहरणे प्रायश्चित्तं॥ तत्र मनुः॥ मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वेषां शममयस्य चाश्मायः
कांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता कणान्नता कणान्नभक्षणं द्वादशाहं यावत्तत्कणैव वर्तुपचासः॥ संपर्यन्तो न
दशाक्लो बुणेणत्रयं देयान्यसकृत्स्यात्स कालदेशाद्यपेक्षयान्यपहर्तेन्नुणे देन्यायेन मोल्कषापकृषद्यापहार्येवेष
म्यदेयं सम्यग्ज्ञेयो यत्र हृतं व्यवहारेण वेष्वं चैतल्लाने वः॥ पाद्याचित्त्वं देयैचापान तेद्व्यं धनिकस्योपायापत
ष्ठप्रायश्चित्तेतत्र॥ कुर्यात्कल्पुपस्यायथ उन्नयो॥ अथ जलताडागादिस्तेयप्रायश्चित्ते॥ तत्र हारीतः॥ जलतडागवापीकूपहरणे ज-
लं॥ अथ गोभूमिकन्याहरणे वा द्वापरं वा नाडुदूपशतपत्ख्यप्रायाजापत्यं समाचरेत्॥ कन्यायां देम धमकन्या
यो॥ अस्यन्यव कन्यां दुहतोवधश्रुतिरेकस्यो कल्वात॥ एतद्वालुणे संवधि जलभक्ष्यस्त्र्यादिविषयं॥ व्रालणजनतादिह
णस्योउपातककाले॥ तस्याविवित्स्य॥ व्रालणभूमिहरणेनिहूपापहरणेसुवाणेमेयतमाञ्जनातासेगोधूममिक
स्यानां सकृद्गणे वा द्वापरं उक्तेताहृद्यप्रायश्चित्तोवास्यास॥॥ अथ धान्यादिस्तेयप्रायश्चित्ते॥ तत्र मनुः॥ धान्या

मूलः ११५ न्नधनवैपीण्डवाकामाद्धिनोतमः। सनानीपग्रहोरेवकच्छाद्वेनविसृध्यानि। अन्नेकृनान्नेधनावारेतनस्ववा
स्तणसंबंधिनामेनेषांव्रासणकनेकापहोरेहुंप्रायश्चित्तीनतत्कनेकोपिहात्रिपारेधना॥ पहीरेलघुत्वं। अत्रतएव
115 तएवाहीनादरदेयमादौस्यान्नरत्वान्तिसमारपि। अत्रतंतवेत्वाररीतविशिष्टाद्यपिधर्मेकाद्विगतिपयिरहलियेबा
हुंद्रव्वंरहोयत्नि। यद्यपिधान्यापहारादन्नापहारस्पेयत्वेनवेयस्यान्नत्वाप्रायश्चित्तमन्यासात्तथापिधान्यंर
शान्यः। कुतेत्स्याहृत्तोप्यधिकंवधरनिमन्नकदंरस्यमहापापधविषयस्वात्काछावरावरस्पयस्लानुल्येनैवा। एत
डुक्तंस्याशपावन्नीमितधान्यापहारवधन्नावतेत्वमेपदवककच्छस्याद्वन्यनाधिकापहारनेयवाहरोक्तंहु एम ११५
तपहोरमप्रमाणवकेछिस्त्राविनंकांत्यापववनात। यथा। रशद्रोणतवेनखारीकुंनोपोप्रोणविंशतिरि
ति। धनमापिएतावन्नितिमितधान्यमत्स्यमवसेयं। पेत्र एतानि सजदितानि अत्रपरस्यप्रायश्चित्तनामेदंवा
वस्थांपर्यंति। तेषांग्रहस्ततस्मात्स्वकृत्वंन्तिवापधनधानाधान्यान्नवेरोर्यैभयपगेकेकमानेदितिपमववन

विरोधा। अत्र हि एकैकस्मिन्पापे एकैकं व्रतमिति नित्यानां नैमित्तिकानामिति। अत्रापवादविशेषमाह षेतो नोसात
न्यतोऽन्यस्यान्यस्तो हतेः एतन्मात्रहतेः एकत्र प्रायश्चित्तं व्याहातिप्रधिनि। न संमोहकादि। तोऽस्मोदनसत्सादि। अ
थमत्वादिप्रायश्चित्ता। मनुः। मत्स्याशी चहतेः श्रीघ्रं एतत्कृच्छ्रमनस्यच। वापी कूपजलानां च वस्तु इत्यर्था
द्वायतेः सतां मत्स्यश्विपो हतस्तहन्त्यो नतत्कृच्छ्रो तह एते पुरुषाः कुलीनानां नातिः एवं विशेषतः शत्या
नो वै वना एतेः हतो वधमहेतोमितरहंदस्यमतकुत्वान्निधिषु पञ्चमे चनि दोपस्यापहते एतनाटश्वाजनस्य वव
नमिवजना एतेनो शवभलेपसमेविद्धुरिति। अत्र तपातकत्वादुक्तप्रायश्चित्ते पंक्तवादीनामपपापोगानीरा
मत्या साधयेत्तृपात्र श्रेयत्प्रायश्चित्ते तेगृहना चवंव॥ अथपतितादिस्पृष्टप्रायश्चित्ते॥ तत्र जाबालः॥ गृहक्रापी
राध्यानां निसपिजेवएते मेवाप कान्नभोवधं तैलशय्या। वासउपानहौ। कोत्स्यापमाद्यसासंवाच्यं दृढकु
च्छादिमेवता। उदकेकुलनलेपुपुष्पपतेषुगंधेषु। मदहोः मधमांसेषु सं तोऽम्भमूलानि तं ततना। पापं पेषवि

मल: ११६ 116 चेत्स्य ४ पापाशिवलेन भ्रमती स्त्रद्धेमिति कृच्छ्राद्द्यादमिस्य ये ४ धान्ये तु दत्तं ना पहारे कृच्छ्रं वस्ये कलात्कृच्छ्रं द्वयवतत्व
धिभाग त्वा हान्यस्यापि दशानुं तव षि नाय स्य समधिकं हो ए त्रयस्य तावन्य मल्यानां वान्ये वां हणि एत द्वेरितव्यं तत
न्य स कृतुश पहारेपार कृच्छ्रा नदणक्तो घादश पण दे पाः ॥ अतापातिकृच्छ्रं ॥ अथ पन ए दिलेप ग्रापाशिवलं ॥ नवत्र मनु
एणक्ता घटु मात्रं वग्र क्षात्र स्य गुण स्य नावेत वमीमिवा णं वात्रिए त्रे स्याद्द तो जनं ॥ अकात्रस्यानं तुलाहे ॥ द्धि कालाशन योग्या
पहारे पीत्री एत्रे लं द्व पहो लाधिकम न्यु ॥ न्दणादि नां तु तल्प मल्यानामिति धर्मे प्रदीपः ॥ एषा तेव प्रभ्रता पहारे वद्धापहार
वेत्स्य पहारे वेत्स्य पहारे ॥ अत्रस्या सादिस्या तु शंवाः तथा ॥ अथ मस्या पह एणे मएणे नां तेन स्य वाधना पहरणे वेव नुमा
त्सं वत्से भुक्तं तिलधान्यान्नव ग्राशेण प्यानामामि वस्य चातं वशा ए द्विनु वीत ब्रुतमे तत्स माहित त्रज एण स का पत क्ताणं एम ११६
सं ॥ नाम पहारकः ॥ मासमेन तुद्धं तं कुर्यो हुंधनं ॥ सापि पांतथा ॥ लवणानां वमलानां नुममस्य चामा सां द्वितु ब्रतं नुर्यादितरे
वसमाहितः ॥ लोहानां चेदलानां वस्त्राणां वमेणां ॥ तथा ॥ एकान्ते ब्रतं नुर्यादितरे वसमाहितः ॥ ४ ॥ कस्यहिकाद्धिवेद

तथेश्वरवृत्तिर्भावेऽपि वृत्तं वृत्तवत्यो ऽस्य सहावृत्तत्वप्रसक्तेर्न स्यात् । अत्रापि कालदण्डपदेऽस्य रूपयोगोऽपि स्यात् । अत्र त्यागस्तेन

त्यासकाम । काम्याये तत्पूर्वकमाचर्य तत्प्र १ साम(?) ... पूर्वोक्तनैमित्तिकं समभ्यसनीयं । अत्रायमाशयः । अत्र

अन्ये यममन्ये कामसमन्वये च कण्ठ्यं यो ... पूर्वोक्तं तत्त्वं नन्वेकं । अत्र यज्ञे विकल्पेनाप्रवृत्तिः । तत्र प्रत्यय

प्रीत्येकेऽप्यामर्तं त्यक्त्वा योजनं तु ध्यानादि । नात्र प्रवृत्तिः स्यान्निवर्त्यतां वा प्रवृत्तौ नाधिकारो यावत्प्रत्यवायश्च ... न च्छन्दस्येव प्रमा

मानत्वात्प्रत्ययाः । वेदस्यैव वेदान्तिनां तन्त्रादिनां नित्यानामप्रत्यये यः प्रवृत्तिः सर्वदेशे च वृत्तिरेव स्यात् । अत्र प्रत्यक्षप्रयो

गस्थितावः ॥ अत्र नत्वेवं धर्मे प्रवृत्तेर्विषयप्रवृत्तिरेतस्याप्यशक्तेर्दर्शितं । अत्र च वाच्यमप्रयोजनप्रवृत्तौ न प्रयोज्या

नित्यवद्विहितत्वात् । स तस्य हानिप्राप्तेरन्यापत्तेर्हानेर्धनं । प्राप्यान्तराप्रत्यक्षत्वेन प्रत्यवायानुपपत्तेः । अस्य तु सर्वस्य कर्तव्यत्वं

समाप्येत । तस्य तस्य विधेर्वाक्ये प्राप्ताविकल्पं समाप्येत । अत्र यत्प्रत्ययवशेनाविधिर्न भवेत् प्रमादतः । प्राप्येतैव विधौ

केवलप्रयोगमानो वेदेऽप्येतद्धर्मावितथस्य प्रयोगेऽपि । अत्र त्यागो होमेऽपि नाप्योक्तत्वात् । अत्र चैवेत्यमाधमत्वे

मूल: प्रयोगश्चाहिके सकृद्भ्यासे तु नासनेव संवास एव योऽकमायः ॥ शो दिव्यन्त छोहनो याः ॥ अथोरवाहिजस्यायस्य प्रायश्चि
११० त्तम् ॥ तत्र सर्वत्र । देवद्विजस्य स्वहस्तेन स्तुतिम नोऽधमर्षणमावर्तयेत् । तं वत्सरं प्रक्रमेत् ॥ लिखितं त्याद्यन्तापि संवत्सरमघ
।।७ मर्षणमावर्तयेद्दिन्यवशी यतः । पद्मात्र गगनप्रायश्चित्तम् प्रत्येतोऽकृत्रूपतनत्यंतात्यासोत्तमसंवध्यपेत्यामत्यं ।
यत्नुमनुगृहस्त्रघायाघां हिंसरस्य स्नेयेत वार्तिकोल्वषां घोरशोचनुवेश्यस्य द्वाविंशत्तात्रियस्य तु त्वाक्षस्य एस्यवतःव
षिपूर्णे वापि शतं भवेत् । त्रिगुणं वा वतुः षाष्टिं मृदो बगुणं विद्धि वर्णिनां । तनजास्त्रलक्षणे याधिनया दत्यं तनिरो
धेः । अब्दपूर्णे वापि शतं भवेत् । त्रिगुणं वा वतुः षाष्टि मृदो बगुणं विद्धिवर्णिनां । न नजास्त्रलक्षणे पापाधिनया दत्ते एम
तनीं द्वायेः अत्र वर्तिरेपत्र नेगरपतनहस्तघाया — म बगुणमित्यर्थः ॥ एकगुणं तु ममुद्राद्व्यधर्मानांत्यां ॥ इति प्राय ११०
श्चित्तविवेके उपपातके प्रायश्चित्त प्रवृत्तप्रायश्चित्तं समाप्तं ॥ अथ उपपातके अगम्यागमन प्रायश्चित्तानि कृत्य
ते ॥ तत्र सवर्णे स्वजन नगागमन प्रायश्चित्तान्त्रवधीणिन्य उवृत्तो गोमम४ । द्वियरहात्र ४ त्रीणि ऋविपच्यस्य

त्ता वै भोत्सर्गो या याछ्या नं वा ग म येत । अत्रि प स्य सवर्णे ज्ञा पो ग त्वा त्री णि वर्षा णि प्रा का ले तं ब्रु स्व व र्ये वरे त । अत्र तो द्व वै
श्य श्चो त्रि प नि गु णा ब्रा ल प्रा णा भा र्यो यां । परि हत प रदा रे षु द्यां । किं चि त्प्रा प्तं त रा त स्य पा रि त्या गः का ल णी वः । प या ण्व र सं त
स्ये एव र स्या ना । त या ग म नं कृ से त्य तु वृ ज्ञो प मः । द्वै प त्ना यो मु ० त्री णि ण्यो त्रि प प त्नी ष्या ए त त्का म तः स कृ ज्ञ म ने । य था
य श्रृं वः स व र्णे या म न न्य पू र्वा यां त कृ ज्ञि पा ते या र ८ य त तो न्य प रि श्लाति । ए व म त्या से या र ६ । अत्र त्वं ता त्या से ये या म
र ः ॥ च तु र्थे स वे मि ति । अ स्या र्थे ऽ । ड रू पां त ए अत्रा ति चा रि त त वा गो ना मि न ः पु रु ष स्य स कृ ज्ञि पा ते या र ८ य त तो
तो न्य प रि श्ला नि य स्मा त्या पा त्य न तो न्य प रि श्ला नि मु नि मृ स्य पा प स्य या र द्व नु र्यो वा त व नी त्य र्थ ६ । ए वं द्वि ती पा
तो प र या र ः र ती पा त्या । ति ः प र ६ व ३ च्यै पू र्णे त व ति । ते ना र्थो त्स कृ द म ने त्रै वा र्षि कं । द्वि ती ये या द्वा र्षि कं ः च ती ये न
व र्षि कं । व ३ चै तं पू र्णे द्वा द श वा र्षि क मि त्य क्तं । ए त द्वि धेः प्रा य श्चि त्ता द जि त्वे लो कं ॥ जि क न कृ स व र्णा या म न
न्य पू र्वा यां त कृ त्व द्वां त्व स वि त्नि पा ते स म्य ये ती वि स र्गे त्वो या र स्या नि ॥ ग ९ ० स्व जा ति वि हि त प्रा य श्चि त्त स्य

मृत्यः पादः४पततिहस्ततीर्थयोऽश्वएवमपपुस्तगामनेः परपादहासः एवमपपुस्तगामनोः यरपोदहासः चतुर्थेतु स्वेरि
११८ एपातिगमनप्रायश्चित्तमेवस्वजान्यत्केकार्यमितस्य४। स्वैरिण्यां तेवमुहूर्षचतुष्पयपत्न्येनादेकरुंसस्वतुर्थोन्निगम
H8 नाद्यानविशेष४।उक्तरेतारत्मासस्पहीनत्वापादकेचाग्नत्रस्यासेतुतयोतेपरत्तस्पनुत्सरत्यपापरेतक्रोयात्या
सविषयत्वाहिरनितदसंगतं। प्रथमातिगंतसल्लियातापित्तपासकुतेहितियाभिगंतेपत्तपारत्मासर्व विषयत्वा
त्वातापादपेलयासकुलांतरपेत्तपेवात्मासस्वरखलात।विंवस्कृतत्वात्प्रथमान्निगंत्रमन्त्रपेवात्मासस्वनु४स
त्यावपुत्कानतस्कमंद्धितोयगंमृपेकुपाऽन्निगंतपत्रषपकल्पंनापत्नोः। सकुछवस्यानयेकाद्यावृत्तोस्वैरि राम
ण्यांत्वाचेदंहितीयान्निगंः प्रायश्चित्तामितिवरानएकपहस्वस्यवत्रद्धोगमनात्स्वैरिण्यांत्वसवेषिवावाविलेधनं। ११८
किंवसवेण्यांयामनस्यपवीयायमपहत्यसल्लियातेप्रायश्चित्तस्यापर्त्तवनातेकत्वाकस्यपारक्षाप्तःस्यातात
त्मात्प्रथमपहत्यसान्निपातेपादप्रायश्चित्तमेवानेनविधीयतोल्पत्वासे गएपादिकमितितधापियतनीनोहा

सवर्त्तं वोदिति वेत्ता ग्रश्वमासेतानरिहापेत्लोसंततवायुब्राह्मणाविषयाणि चैतानि वचनानि। अत्र्यापस्तम्बाश्वलायन
अवनात्। नपाशंवानिषेत्॥ अन्यथा वेणापामचक्रोणे ८ संवत्सरोत्र्यवरणमनणमनुनिषेत्र क्षत्रियायां देववैश्वा
त्नएयां चाणिवैश्याव्छूद्रापां। अन्यथेति विशेषेणोत्वातावस्यथेः। विशेणोप्रापश्चित्तस्यपूर्वेमक्तत्वात्। तेनब्राह्म
णस्य ब्राह्मण्यां क्षत्रियतायोयां त्रैवार्षिकं। क्षत्रियस्य क्षत्रियतायोयां द्वैवार्षिकं। वैश्यवैश्यतायोयां वार्षिकं। अ
द्रस्य पंचवयत्ता तुपानाद्दिन्या यत्नमद्दभायोयां वार्षिकमेवोपयामतः। अनुद्दाणां मासिकं कार्यं वपनं मा एवाग्नेतां वेश्य
वछोयकोन्यश्वाद्धिजोछिषं तुतत्कृणे। अन्यमद्राणामनेयासमासिकं। पत्तु वौधायनवचनां पुंसां ब्राह्मणो हीतां संवत्स
रं ब्रह्मचर्येकृत्क हृगिननादेहेदिति। न ब्राह्मवणेस्यान्यंतनि गणब्राह्मणायन्नोगामिनः सांवत्सरिकं विधत्ते। क्षत्रियस्योन
वेण क्षत्रियपत्नीगामीनः। नदेवंवैश्यमद्द्योपिसांवत्सरिकमेयरालिखितवचनसमानार्थोअद्दंतुदर्पोत्सकृत्तु
मद्दपत्नीगामीनं कन्यागिननादेहेन। अननएवायाह्लीसंमहणो वस्यातिश्च ३ क्त्यलिंगावृषणो आमयहृदे तेनाल्पि

मूलः ११९ 119 निस्रुतो ब्राह्मणस्य सकृद्गतानतोऽस्वजनेन ब्राह्मणापत्नीगमने त्रैवार्षिकं व्रतं। तदृष्टं ह्यो यं चचलागिरो हेनवोदेपाःवा
त्वनुघ्वपागमने द्वादशवार्षिकमज्ञाननत्वद्धेमिति। अथ सन्निपातिस्त्रीणामानुलोम्येन गमने प्रायश्चित्तं। त
त्र परे वसवे णि ब्रह्मघ्नगमने प्रायश्चित्तं तदेव पादपादहीनं कार्यो यथा क्षत्री व्यतिवीत्तं वृत्तस्यैवेनाः। अनुलोमेन विहितं
नुविकृच्छ्रपादः वर्णेऽपिन्नमिति। कृच्छ्रं महाव्रतं तत्र सजातीयागमने पादकृच्छ्रं नकृच्छ्रमेवाधमायां गमने पादहीनं कार्यमित्यर्थः। तेन न
ब्राह्मणस्य क्षत्रियागमने द्विवार्षिकं पादहीनं। वैश्यागमने कार्षिकं पादहृद्धपहीनं षाण्मासिकं व्रतमिति यावत्। विशि
ष्टशूद्रागमने प्येवं। अधमशूद्रागमने षाण्मासिकं पादत्रीत पदहीनं सार्द्धमासिकमित्यर्थः। एवं क्षत्रियस्य वैश्यागमा एप
श्यागमने त्रैमासिकं। शूद्रागमने प्येवं। अधमशूद्रागमने षाण्मासिकं पादहृद्धपहीनं त्रैमासिकं। अथ प्रतिलो ११९
मतिलोमस्त्रीगमनप्रायश्चित्तं॥ तत्र वसिष्ठः॥ शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत्
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कृत्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत्पूता भवतीति विज्ञा

पत्नीं वैश्यस्य ब्राह्मणीं गच्छन् लोहितं दद्याद्वैश्यपत्नीं वैश्यप्रमाणो गास्यत। ब्राह्मणः शिरसि वापनं कृत्वा सर्पिषाऽभ्यक्तना
नां एवमाप्यन्तःप्रथामनुसं ब्राह्मयेत्पतानवनीतिविज्ञापतोऽज्य खेद्धस्स लोमानि गच्छन्प्रायश्चित्ते वैश्यपिसाऽन्न
न्यमन्तोपाक्ष्येत। ब्राह्मणः शिरसि वापनं कृत्वा सर्पिषाऽभ्यक्तो गोमयमपथमनुसं ब्राह्मयेदिति एवं मार्गैः
न पुनरेवकृत्ये पत्नि स्नापयेत्। एतत्तानन्तः स्नातानन्तोमाऽऽवेक्षल्पि कवन्तुर्विंशतिवार्षिकस्याऽर्द्धं द्वादशवार्षिकं। पत्नु
शं षेनोऽक्षं प्रतीलोमे वधः प्रसाक्षी एवं नासादि कृत्येनाभिमित्। नच यद्योऽक्रम एवं प्रायश्चित्ताकारं प्रसह्याभिनिवा
न्मोथो प्रत्यक्षस्य वधं स्त्री एवं नासादिकत्येनात्परां खिर्दद्यात् निनत्तुशापायश्चित्तं तेनात्तानन्तः प्रमस्य ब्राह्मणो गमने नद्वा
दशवार्षिकं दद्यात्रपादपादहानिः। तेनम्रद्दस्यात्तानन्तलौकिकपापाम तेनतववार्षिकं वैश्यागमने चाऽर्द्धवार्षिकं तथा च
वर्षपवेषात्ताः। प्रस्पब्रूह एवं मोहात् गच्छन्तः शुद्धिमिच्छन्तः। प्रायेमेतत्कृतं दर्पमानाय स्यात् स्त्रिनस्य सासापाद्दहा
न्याऽऽक्रापणे प्रगच्छन्तः सार्वर्णिकं। प्राप्यश्चित्तमिदं देयमनाम्यागमनेनवृमात्राऽऽनेनवैश्यस्यात्तानन्तो ब्राह्मणो

प्र॰ ले॰ एमनेनैव वाधिकं । क्षत्रियस्यापातान्तो ब्राह्मणीगमने बाह्यधिकमेवेति । अत्र धेनुश्च स्वमुपस्कौव । पञ्चोपभु
१२० क्तस्य ब्राह्मणीगमने महापातकत्वेनोक्तं । तथा क्षत्रियवैश्ययोः ब्राह्मणीगमनमनुपातकत्वेन तथाप्यनुलोमगमनं
120 तावद्वधपातकमेव तत्र संगात्मवर्णेलेनपतितोमस्त्रीगमनशपाय्यत्वमप्युक्तं अतोनैवैराशमीति ॥ अत्र पसमो
नमवर्णेद्विजप्रसव्याभिर्वर्णितं सवर्णस्त्रीगमनतपप्रवत्तिं ॥ एवं वदेन्निवर्तितस्त्रीगमने पतितस्त्रीसंगेपापाश्च
तमेवमत्र विप्रस्यतवर्णेनुलोमस्त्रीगमने संवर्तः । अद्वृं न ब्राह्मणीगत्वामासंद्विमासमेवाथ गोमत्रपावकहा
मिश्रितस्यापमो क्षत्रकः । सकृदगमने मासान्ते अन्यस्यासेमासमेकं मासेकौमत्रपावकाहारैर्धेनुदद्यान्नयो ॥ क्षत्रियां प्र
वा वैश्यां वैश्याविप्रस्यापमो अभिक्षितः । नस्यसांतपनं कृच्छ्रं न वेत्तुपापमोचनाशं तपने धेनुदद्यान्तथा विप्रामस्वानतां १२०
गत्वापानायनं समाचरेत् । एतद्यानि वृत्तधर्मकर्मणि ॥ पत्नीगमने वेदितव्यं पतितो वासमः । ब्राह्मणं शूद्रापत्नीवि
के ब्राह्मणस्यापमनातिगच्छेति ने वृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रमनि वृत्तधर्मणोऽप्रतिकृच्छ्रं । एवं जन्मवैश्ययोः क्षत्रियविप्रो

ष्येवं भर्त्तृसजातीयतार्यागमने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ । एषु बुद्धिपूर्वे प्रायश्चित्तं चोक्तं । तासामनन्यासां व विशेषं बृहस्पतिः
तेन प्रायश्चित्तमपव्यतिवर्तितब्राह्मण्यां सकृद्गमने प्राजापत्यं । न प्रावर्तितेऽपि न ब्राह्मणीगमने सांतपनं कविराक्षित्रब्राह्मणीं
गच्छेत्क्षत्रियो वैश्य एव वा गोमूत्रयावकाहारो मासाद्विशुध्यति । शूद्रः ब्राह्मणीगमने वाऽकथ्यं विज्ञानमोहितः । गोमूत्र
यावकाहारो मासेनैकेन शुध्यति । न पारायणेन । जातिसुतानयेऽन्यपरायणेन गोवाहरमाप: प्रवर्तितस्यं तन्मूलेः प्रशान्तं
नस्यानिलाः के ब्राह्मणीपरदारा । एतद्धि प्रेतावती स्यसवर्णोत्तलोमस्त्रीगमनविषयं । विट्शूद्रसेवने न प्रायश्चित्तविशेष
स्मोक्तलातएव वैश्यक्षत्रियागमने: शूद्रस्य वक्तव्यक्षत्रियावैश्यागमने पादहस्त्याऽवच्छेदमिति । अथ यानुवेदाये स्वैरिणीगमन
प्रायश्चित्तं ॥ तत्र शंखलिखितौ । स्वैरिण्यां वृषल्यां प्रस्कन्नोऽवकीर्णः सचैलस्नातमनुरक्तं ब्राह्मणपरछादवैश्यायां
वत्तपेकालाहारे ब्राह्मण्यां तनोनपुंनः । क्षत्रियायां त्रीण्यत्रायोपितायवारके दशक्षान्ताः ब्राह्मण्यां षण्मासान्ब्राह्मणमुपोष्य पतनपात्रेणछा
त्राः पूर्वकाले सिवेवमस्वं तंत्रासु स्वैरिणीवत् । प्रापगामिनी पूर्वकालेकेनविदनहृद्धः अश्वस्तं प्राक्वातसोतारवौद्धवियास्वे

अ०ल: ण्णीतयोरिदं प्रायश्चित्तम् अकामतस्य यथोक्तकल्पितात् कामतस्त्वयमेव प्रासेः यस्तु तल्पमेनेन सवर्णागामयन्त्या उत्पादने एतदेव प्रा
१२१ यश्चित्तं । तद्द्विगुणेन त्रवर्णेऽन्त्यस्य स ब्राह्मणो लोमप्रतिलोमस्त्रीविषयं । विप्रेत्वस्मिन्नेव विषये ॥ विप्रत्वसिम्ने वाधेयपदेः । ब्रा
।४। ह्मणो ब्राह्मणीं गत्वा द्विजे द्याान्मा गानिनं । क्षत्रियापां धनं देया द्वैश्यायामार्धमीशितं ॥ अत्र दुर्गतानयाविप्रत्वकुंत
द्विजा नयोत्रेण्यत्रोयोषितः स्नावादद्यात्तं मानेनोनयाः अत्रानि एतत्रोयोषित एतेत सर्वत्र संवध्यते ॥ एतत्समानम
मात्र व्यानिवीनि स्वेणापागमनेश्यं । अद्रोत्यजातिगामी न्यामूनहापातकत्वश्रवणं इति गंतुमेहापातकमापाशि
तमेव । यथा याज्ञवल्क्यः ॥ नीचातिगमनं गत्वेपा तनं तत्तद्दृ हसनं । विशेषयतमीपानि स्त्रीणामेतान्यापि प्रवर्तनपा एम
वह्यति तपाहान वर्णेपत्रकापात्यात्स्यावश्यानिवानवे इति । नत्रविशेषाम्रवणश्चस्वेरिणीगमने प्रायश्चित्तम १२१
नुचितं । न हि स्त्रनानां घोगत्यानिवीन स्वैरिणीगमने प्रायश्चित्तं स्यात् । तथा चांगलाः स्पर्शीमात्रान्दस्त
स्वैरिणीगमने प्रायश्चित्तमेव स्यात् । किंतु सवर्णाहरणं इति नाम हापातकिन्याः पश्चात्स्वैरिण्यागमने यि स्वैरिण्य

निगमरणं प्रायश्चित्तं स्यात्। न ह्यत्र सकली॥ शिष्टाचारविरोधः॥ अथ पञ्चानुवीर्यबन्धकीगमने प्रायश्चित्तं॥ तत्र प्र
चेताः। बन्धकीगमने तु पञ्चमभ्यश्चरा एण यामं कुर्यात्। ब्राह्मण एवं बन्धकीं गत्वा कामं दद्यात्। क्षत्रियबन्धकीमात्रधी
वैश्यबन्धकीं धनोदानं दानं तत्रैव शौच यो वा द्वानां स्त्रीनाभाः। प्राणायामं ४ अथ बन्धकीविषयः। एतत्सर्वाणि तु लोमप्राप्ति
लोमाविषयं। विशेषाश्रवणात्। बन्धकी च स्वतन्त्रैव्यातिरिक्तबन्ध्या वा गामीनी। स्वैरिणीरिवतः बहुगामिनी। पञ्चाम
हानानि। स्वैरिणीपांडुचोत्पन्ना वञ्जनजन्मानं ता। पांडुस्कंडनो वैनां पत्रलोसा महापथ्याः। वन्दुमेच्छ द्रुमेयकुता
त्वेनम यावद्वीता। नातश्च जन्येय सवा माय स्वपि वर्दन्तता। अत एव पराचेराणि स्यात् स्वं वमेबन्धकीं तथा। अत्र त्यन्म ता
त्यां गृहे बन्धकीगमने प्राजापत्यं। पघ्योशना॥ पश्चात्कं पत्रवानो तं रह्यात कनाशनां प्राजापत्येन कृच्छ्रेणाशु
ध्यते नात्र संशयः। पञ्चमनोनंतं। अपि वेदी पतन्त्यं हन्त ध्यत न व्यस्य वा शौन कस्य सुतो स्यात् स्यात् दयस्तनया
गोभूहां शयन मारोप्य ब्राह्मणेन पान्य धोगानि। जनपित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मणया द्वव होपते। पञ्चशायनोकं। अथ

अ०त: यपि न कर्तव्या भृता योगिह्निनोपत्वासुतैन स्यां ब्राह्मणापीदृवाह पतेत्। पतत्यं खेनो क्रो० स्त्रापदृतिन कर्तव्या भदृनायोगिह्नि

१२२ न तु। न स्यां तस्य पुत्रस्यानिष्कृतिर्नोपेयपतेोत पत्वोज्ञानशीलस्य सर्वे धर्मं भक्तां वा। कृवं भृदृसमाप्नोति भृदृश्रावृत्तयो

129 दृशिनापतेत्र सोपिंदृस्येपचांभदृः कुलोद्भवः। सर्वैभदृभ्यापृवः। तस्मात्सर्वे प्रपन्नेन मेद्रं नापो विवर्जयेत्। एतच्च

मप्रदावि वाहनौ दृपो भ्रद्रावेकृति भद्रं नापो विवर्जयेदिति वचनाद्यपोलस्यपारे एप नजन्यत्वात्। पतत्र शान्तसोऽन्य

।नो स्नातक सुतेयस्य हत्वा वा ब्रह्मवादिनां वध ल्पति पजा तस्यानिष्कृतिर्नोपपद्यते। ब्राह्मणेनाव पतोगत्वात छेदोच्छे

ध दृधो गतिः। स्त्र थात्स्यां गासे माध्येपत त्वाप्तु न स्तएप: तुदृत्र भ प्रागामनोत्पादृनिदापैते नस कृतू सर्वाप्यान कृत्व प्र एन

पत्यो त्वा दृनेपापगौरवाद्यां प्रापणेन चैकेन सर्वे पाप कृपोर्नवर्दितिवचवमात एतज्ञापत्य स्यात्पूर्वोक्त्यासनु हेतुएपा १२२

दृकं। स्त्रतं तास्त्रासेतु पश्चम द्यापामाति ज्ञापते तदपत्यं च वृतोक्त स्वोबोधायनः। पत्तेयांनिवेशात्वेन धेकालामततोज

नाथ सुपोत्तुपे पु:। सवनानुकल्पमानाद्यत नास्याविहां त एतन्त्रि निवेषे मृदापयंतिवा यमिनि। एत चानुवाषि कप्रा

नापत्यशस्तमीत्युक्तं। पञ्च मनुनोक्तं। यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विज ४। तद्भैक्ष्यभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति
न घ्यति क्रमेण अनुपूर्वविवाहप्राप्त्यापरिखितार्थो न वात्र वृषलीवाचालीति तद्वेदवक्ष्यमाणता व्याख्यानेषु तं। अत्र शरातां यंवा
ता। चांडाला धा ४ यत्कस्य वृषल्यः पंवक्रोनि ताहनि वचनस्यानाकलात्। अथ पतं तत्र नविरोधाबायदेकराजेणाक
रोति यापं कृष्णवर्णब्राह्मणः सेवमानश्चतुर्थे कालेन कृत्वा वा हि त्रिभिर्वर्षैर्मृत्यो हेतयायं। कृष्णवर्णेष्वशूद्रः अत्र
य वा वृषलीयदेमत्रवचनेनुमारिणे जे स्वला माचैषा। पत्योक्ता नाः वेध्यानुवृषलीत्येयाव वृषोतोवमतयृजा। अत्रयाए
वृषला वमते युजा। अत्र यद वृषलो स्वेयानुमारि याजे स्वला॥ अथ पञ्चक्रमं वनीविवाहव्यवस्थापितं॥ तत्र यत्मृव
हामतिक्रमिवणेजनं वर्हिलाहिलो यपरीक्ष्य यदा व्यतिक्रमिणोति स्वंदोहीति समृगमणिचोतेसावृत्तिः घा
मासानशा व्यतिक्रमिति। ब्राह्मणेतेमासमथवेनवः एनवृत्तिका त्रिपर्वेषु कन्याविवाहम कृत्वा यो ब्राह्मणः अनु
विवाहं कारोतितुव्यन्तो यारामासि कब्रूत्तेमासमथवेनवः एनस्नापदिस कृत्वा मावेवपो। अथ पकालेलाहं

अ॰ तः
१२३
123

मानामपः ब्राह्मणे एजन्यापूर्वो धारणात्रैंचरित्रानि विशेता। तौ येषापूर्वीन पृच्छं। अदापूर्वी ब्राह्मणे कन्याविवा
हम कृत्वा एजन्याविवाहं करोति। एवमन्यारम्भ हनी पा। अन्तापारे ज्ञानाभ्यासोन्म नक्षौ वित्रिभिर्वैर्ये योहतिनि वोढ
व्यं॥ अथ वेश्यागमन प्रायश्चित्तं॥ तत्रादौ वक्ष्ये॥ पञ्च वेश्यानागमने प्राजापत्यं विधीयते। ते न वेश्यागमने प्राजा
पत्यं। तदशक्तौ धेनुं कोद्यात्। एतत्कृच्छ्रमते। अभ्यासे तु वा याद्युपशमेन चैकेन सर्वपापक्षयो भवति। त्यापमवं
चनावांत्रयस्तं॥ अथ पातक वाला मनवप्रायश्चित्तं॥ तत्र शांवालानो। जन्मृता वधतामगनेस्त्रियत्रोपवासो
घृत प्राशन च कुर्यात॥ अव धृताउन्मता॥ पातकनाश। स्त्रियं ग्रीतेघृतं प्राश्यापातोरस्यां प्रवृत्ति मेवेन स्त्रियत्रोपशक्तो एम
चतुर्विंशति पाण्डे पा। एतत्कामतः सकृद्गमने। अभ्यासे तु द्विगुणपारिदं। पश्चात् अ। अमानुषी ब्रह्म वउद १२३
क्या पाम पोनि प्रतिविल्यानलौनेव कृच्छ्रं स्नात पनं चौतासां तयने घेनदृयं मनकृता। अमानुषी बुवड्वाप्यसु
अपीनिबाहिपा अपि योनिता। मानेषु। मन्त्रणातात पश्चात् अह्न नरकमनपायिक णे संवेत न ज्ञानां महात्माह

ति हीन मध्या॥ नमूत्ताभिगमने चैव तदेव॥ तस्य मातृतोगमने तेन ४ स कात प्राकृ॥ पच ब्रह्महत्या व्रताच रतो शं व ४॥ पोदिकं
ऋ दृह त्यापाप्सु दुष्का॥ गमने न तथा॥ गो वध वत तथा नु पोत्प (· स्त्रीगमने न तथा॥ त्र्य वृद्धि पुधि कं सा त्र्य वंधात्यं ताभ्यास वैदित
व्यमितिधर्मे प्रदीप ४॥ अथ पत्न्यन्तो भार्या नाभिगमन प्रायश्चित्तं॥ तत्र विष्णु ४॥ वी नारीणपवं जे ऋतावा छन्नोपन्नी
त्रि एत्र चप वसेत्॥ तथा बृहस्पतिः ४॥ ऋतौ नाच्छ दूरा पोय ४ सोपि कृच्छार्द्ध माचरेत्॥ एतद् घ्रोपि तस्य त्तानादिनात्य
म ति घाद शाहिनाभ्यं तत्पर्वं व्यातिरेकं ४ स कृत्ता ने वा हव्यां॥ कृच्छ्रा घोशकौ चमु विशति तपणोद्धपा ४ संवर्त ४॥ ऋतौ
नोपैति यो भार्यां नियतां ब्रह्मचारिणीं॥ पिमयातिल्कमात्त स्यणयावमशातं स्मृतं॥ एतदत्त्ता नो विपर्ययं॥ त्तानभ्या सेन प्रा
त्तायत्या॥ अथ पर्वं स्त्रीगमन प्रायश्चित्तं॥ तत्र वाराह पुराणे॥ प च्य ष मी अमावास्या भप स्त्रेव तुर्दशी मो घ्रनं नै
व रोचेन घाद शी च भ म प्रोयां॥ विष्णु पुराणे॥ वतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पौर्णिमा॥ पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रां
ति॥ रेवच स्त्रीनेसमांससं भोगी पर्व व्व तेषु पोन ४॥ विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ४॥ मनु ४ अमावास्यामष्टमी

अजेः
१२४
124

चपोऽणे मासोपवत्दैशो । ब्रह्मचारीभवेल्लित्यमव्यतौ लातकोद्दितं ४ प्रायश्चित्तेन मन्त ४ । विहितानि तानि त्यानाक्रमेणैव सम
तिक्रमे । स्नानकृद्ब्रतजोपेयप्रायश्चित्तमभोजनं । लातकोऽप्यमू ४ । अभ्यासेन तु कृच्छ्रमस्यंतामासेवांद्रायणं । अनिर्दि
ष्टपापोऽकेत्तं यं । अथ अथाद्दिवैकृतमैथुने प्रायश्चित्तं ॥ नन्वैव सुपाणे ॥ आदिदिनिषु क्रोभक्ष्यवाभोजापि वानियोज्य
वा यव वा पीतसोमनेमरूपस्पान्मनापेनरना । अत्रापि स्यात कवूलोपवादभोजनमेव प्रायश्चित्तं ॥ अथ दिवाकृ
तमैथुनप्रायश्चित्तं ॥ नन्वधवं ४ । दिवानुमैथुनं मचानस्न ४ स्नात्वा तथो भसि । नग्नां परस्त्रियं पश्यादिने मैकं घृतो
भवेत्ता एतत्सकृत । अभ्यासे चांद्रायणं ४ । वृतोपाविकेनानग्नपरस्त्रीदर्शने ऽकामतो तेपानग्न स्वस्त्रीदर्शने स्पर्श रूपा एम
तत्वान्यविवेचनं कातमीति । अश्रामेन्नेवविषयेदेवो एव स्त्रेनाभीतं तं जलस्नात ४ प्रतो भवतीत्यपभोधा यात्हरीत १२४
४ अजीर्णे वा तश्मकृत्कमीं । योनिपक्वदिवामैथुनममनेचा । अयोनि पक्कदिवाशक्ता नो प्रत्यकेमैथुनगामन
शब्देन शवध ४ । नचावनन ४ । मैथुनं तु तमासेव्यगोपानिपु दिवापि वा । मुद्यातिपि वाप्या ४ प्राणेपानेन मुधय

ति। तथा पारावतः स्मृतः॥ प्राणायामं जले स्नात्वा पानि। पृथानगा॥ नग्नः स्नात्वा चाम्बु खाचा चांचैव रिवास्त्रियं।
स्त्रत्राणादिषु एतामी निवचनात्प्राणायामशतं स्मृतं॥ तदर्शाविकल्पः॥ अथ यत्री पमिचारापापश्रितं॥ न
त्रम वृथाविप्रदुष्टांस्तिर्यं। भक्तांनि रुध्यादेकवेश्मनि। यस्तु सः पापोऽपि तचैर्नां चापेहुतं। निरुध्यादिस्यं गात्स्का
दिहन्तां मलीनां भूमिशायिनी प्राणधारणे नियमितमात्राहारां पशिमतां कृत्वा यथा ग्वेश्मनिस्त्रनुपयेतं भर्तारमन्त्वा
यपेन्नतो न तिसृनि वृत्तव्यनि मिचात्प्रायश्चित्तं चापेत॥ याज्ञवल्क्यः॥ हृताधिकारां मलिनां पिंडमात्रोपजी
वीनीं। परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीं॥ व्यभीचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते॥ ॥ भर्तृवधादि
वत्तथा महापातकेभ्यो व्यभिचारो गर्भो भवति तत्र त्यागः एव। अपरासां भोग्यता वचनात्तदा गर्भेनि॥ सर्वत्र प्रायश्चि
त्तं कुर्यात्॥ तथा च स्वयंभूः॥ स्वयं तदे स्त्रीगुप्तवतिः॥ ऊनो तापानपत्योत्थिना। प्रायश्चित्तं न वै कुर्याद् ग्रह वहुमौननिः॥
स्ततः॥ न प्रभावं गच्छेत् कुर्याच्च वाग्गादि प्रसाधनं। नशयीत समं। नौ न वार्भजीत वा धवेः॥ प्रायश्चित्तं स्वतेगर्भे विधिं

प्र०वि० कृच्छ्रवार्षिकं चरेत्। हिरण्यमथवा धेनुं दद्यादित्याप्रायश्चित्तमेतत्। अन्यपोषितेन। अत्र संवेदिना। आर्षिकमिति प्रदर्शनार्थं।
१२५ पञ्चं स० मद्दारोपित्यनेन तत्र वार्षिकविषये त्रैवार्षिकं द्वार्षिकविषये द्वार्षिकं एकवार्षिकविषये एकवा
125 र्षिकं द्रव्यं वमादि प्रायश्चित्तमुक्तं। तथा च बृहस्पतिः। पञ्चं स० पादाद्गुरुसमाने गुरुवृत्तं तस्मानां व्यभिचारे तु अर्जुन
स्त्रीतर्षे वर्षां चोत्तमा समाने गुरुतल्पे गुरुसमानमहत्त्वे हीनवर्णे व्यभिचारे प्रायश्चित्तं दानार्थं। न तत्र माध्यमा
व्यभिचारे प्रायश्चित्तानि वधार्थः। अन्यथा तत्समगौरवे प्रायश्चित्तं अवम्लानस्यात्। अनवनतुन। पञ्चं स० पा
दादेषिति सामान्येनैवोक्तं। अत्र शापमिति स्त्रीवांद्देनाम्नीतिति तत्र वार्षिका शक्तौ पंचवारं शोधनवाददयात्। नद राम
शक्तौ पंचत्रिंशत्तु नाशतलभ्यं काञ्चनं देयं। एवं रीत्या द्विवार्षिका द्यावषत्त्यां महापातकिना मनवं गीता। वतं पञ्चादि १२५
तेषु सांपतितस्त्रीनीपेव तान्। न चापि कार्येन्मनंपतितना सेवनात्स्त्रियं। अनिच्छन्त्या बलात्कारे उपभोगेन बृहस्प
तिसह। अनिच्छन्ति तु पापुकारोपां ता कारयेद्गृहमलिनागोमधश् शय्यां पिः मात्रोपजीविनीं कार्येत्फलितं

छं यए के वासमेगतां। हीनवती पष्ठकाधान्यान्यावध्यापिवाभवेत्। समेमनामिति समानजातियामित्यर्थः॥
अत्र शकृद्यगमिप्राजापत्याद्धि अप्यासिपए कः॥ त्रिअप्यासि वाद्राः॥ पएं पयोश ना॥ यामिवाएणिभार्यां कु
चेलपिंड७ हीनिवृत्ताधिकाएवाद्र पएं पएके प्राजा पत्यंवाकापेत्॥ यदि त्रित्रिपर्वे रूपअं द्वे एनि छं तो
ग्रात्सएभ च क्राभवेत् तद्धिवर्षं वहप्यतिवचनामिति धर्मप्रदीप॥ अत्र नष्याति छंतोगामनमात्रे संवत्सरे॥
पत्सत्रापश्चिनमाह। बलात्ग्रमथस्पष्टकाविरघ्मानेनवेनसा। प्राजापत्येनशुद्धिः॥ स्यान्नत्रस्या॥ पावनेपएं पारितु ब्रा
ह्मणीगा छं त्रिपर्वे रूपमेवबाणोमत्रपावके मोसान्नरद्रोत्रविशुध्यति। ब्राह्मणपा॥ सद्वते यकेकयोवित्तसप्रयागेत्।
चांद्रायणेनशुद्धिः॥ स्यान्नत्रस्या॥ पावनं स्मृतं। अत्र बलाद्गजवादिनोतेः सद्रायाः प्रायश्चित्ताद्धिकं धेनवतुष्पर्वे
द्धि स्यां विषमाशिषद्याद्धेमासेन षड्धेनवजापनुमनुएत् सावत्सनः॥ प्रदध्येच समग्ना नो यपंचित्ता॥ कृच्छ्रचांद्रायणे
वेद्रतदस्याः पावनं स्मृतमिति॥ नहष्यानि छं स्यात्वचतो यो अप्यासविषयं॥ यजेत्रसर्व्वसमं गावचने। यत्लेनकामीतानां॥

सू.त्रः ऐसत्व लोैनक्रूपंचना। प्रायश्चित्तो त्रिएत्रे चैतस्या॥ अध्यपेमा। दिशेत। कामिनास्या रथ्यो स्पेपां सा कृच्छ्रा द्व समा चोरिशेत नदीपस
१२६ वलोैनवला दुल्लायारेत॥ सेकान्सू वेन्निएत्रं स्मृत्येस्मां। गलादिरिम स्त्र दुल्का पोत॥ सेकात्या त्स्यंपेत गामने कृच्छ्रा वृमिति
126 धमेवृतीय॥ स्त्रातिछंतिविषयए ववला मालामने रेत॥ सेकात्सानुअंद्र पलमा दसंवते॥ चांद्रालेयग्रन्थसंतिन्नेमृछंवंगा
कृपातितं तथा ऽस्ता नगा नगवा ग्रिहपद॥ अत्र प्राञ्कुठे स्त्रां द्रायणं पं पानि वास्यानि गहल घ प्रा घश्चित्तानि तान्येवीविषप
एपया पोगांस्य वह्निपानि। पत्तिस्यागमाहांगो ए॥ वतस्त्रकृपात्त्या स्या शिष्यमा गहगानया। पात मृ चविशेष एत्तं
गीत्रीपगता वया जुंगीत॥ नुत्तित। हीनवलो दुस्यर्थे॥ ग्र हेशि घ्यो स्वामि सं वंधि। नौ॥ अथा स्पन स्त्री गमन प्रायश्चि एम
त्तं॥ नमसंवते॥ नंदीशीलघकौं चैवा ज्ञ कौं वेधजीविनौ॥ गदी चांद्रायणं तु पोत्तयाचमौयजीविनी॥ एतद्ज्ञानतः॥ सकृ १२६
दुमनचिषयं। नेना ज्ञानत॥ सकृदुमने वां द्राप एां। नरशक्ता वधौ धेव॥ शीलघस्त्र॥ वृत्तुल्ये पोनयनां जसजशीलघ
क॥ स्मतहनित्रस्य पुएलोन्क॥ ज्ञानत॥ सकृदुमने संवते॥ नकस्या धशील घवे एवमौपजीविनौ। कामनमृपरा

मछेद्द्वेदे चांद्रायणद्वयं पवमस्य पमवचनं॥ न कुश्वकमेकाख्येन देवा एवाके वर्त्तमेदमिच्छा स्वसंमृतेतेस्त्रं त्यजा४ स्मृता४ मु
क्तौ वैषां त्रियोगवापो वापः४ प्रतिग्रहृवा कृच्छ्रसमा॥ चोज्ञानाज्ज्ञानो इदं वच्छ्यामि तं न दुष्टपूर्वेकोद्दिभ्यासविपा। कृच्छ्रा
वंश्चशानाचांद्रायणं समयं विदध्याति। पञ्चमवचने॥ न कश्वमेकाख्वे४ न देवा एवचवाके वर्त्तमेदनिच्छा श्वसपूर्तेस्त्रं
त्यजास्मृता४। मुक्तावैषांत्रियोगाच्चापो चापः४ प्रतिग्रहृवा पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति॥ मित्ताणद्वाद
वकू३४ कोचाद्दानप्रासद्धतपूर्णाभ्रमसंगृहीतानकारिस्त्रा घुचतुर्विंशतिधा भ्याहृगमने यानितन्चा द्वादशवार्षिकं प्रा
याश्चित्तं विदध्याति। चतुर्विंशतिधागमने चतुर्विंशति चांद्रायणानि भवंति। चतुर्विंशतिस्थाने चांद्रायणैर्द्वादशवार्षिकस्यस
मानन्चाद्विगुणाद्वादशवार्षिकस्य प्रायश्चित्तेपि कृतेऽयं च हापयेतमथः प्रायश्चित्ताभावप्येयतु नतत्संसर्गीत्ति प्रायश्चि
त्तव्यवस्थानस्यात्। ज्ञाताज्ञाननत४ सकृद्जकारितकारितस्त्रीगमने चांद्रायणं। न दशाक्तौ धेनुवधं कंदये॥ ॥ अथ पकापा
लिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तं॥ तत्रापयंद्व४॥ कापालिकान्नमोक्तृणां तन्नारीगामिनां तथा। अथ पानिपेग्योनिगमनप्रा

प्र॰वि॰ पश्चित्तं ॥ तत्र शंखलिखितौ ॥ तिर्यग्योनिषु गोवर्जं चैलक्लानी यवभोगो भ्यो द्विघात ॥ इदं सकृद्गमने ॥ तत्र वत्तौ ॥ पशुवेश्या
१२८ भिगमने प्राजापत्यं विधीयते ॥ इदमभ्यासतः ॥ वेश्यापांसकेत्वा प्राजापत्याशक्तौ धेनुर्देया ॥ पापञ्चपावालवचनेर तत्
127 र्योपशूनां तु कृच्छ्रपादो विशोधनं ॥ तद्द्विगुणाभ्यासविषयं ॥ एवं यान्यन्यानि मन्वतरोक्तानि लघुप्रायश्चित्तानि
तान्यभ्यासेन तु सकाम्यवगमने च योज्यानि ॥ अथ गोगमनप्रायश्चित्तानि ॥ तत्र सुमन्तुः ॥ गोवृते गोगमने चान्द्रायणं चाभ्यासे गो
वधोक्तं विशुद्धं ॥ इदं सकृद्गमने ॥ अत्र धेनुचत्वार पदे मोहं लिखितौ ॥ गोष्ठवत्संगे संवत्सरं प्राजापत्यं चोक्तं ॥ इदमभ्या
सेऽत्र त्रिरात्रो हि तद्वः ॥ गोतमः ॥ गवि गत्वा तस्य मतं ॥ अत्र नेन दोषात् वा विक्रमध्यं नाभ्यासे ॥ नित्यं तु संवत्सरमभ्यासेमाणं प्र॰ १२८
निर्मायानोष्मत्यंत रोक्तानि लघुप्रायश्चित्तानि तानि गवां ग्रहणमात्रविषयाणि ॥ अवशेषं व प्रायश्चित्तांतरं सेवनम
पगाम्य वहीयते पतितो नेत्र सेकाम्याकामगमने निश्चितं तु मया वक्ष्यते इत्युक्तं दर्शितमिति ॥ ॥ इति प्रायश्चित्तविवेके उपपात
केषु गम्यागमनप्रायश्चित्तं समाप्तं ॥ ॥ अथ पारिवेदनादिप्रायश्चित्तं ॥ तत्र छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ दा

विगमनाचाने प ८ कुर्यो दग्नेजाग्निमः। परिवेत्ता सविते प ८ परी विन्निस्कृप वे ज ८। परीविन्नि ८ परीविन्नानकेगच्छतो
धृवां स्त्रचीएो प्रापश्चित्ती पादोना फल भागीनौ स्त्रत्र एं त्वेलिखितौ प्रापश्चित्त माहतु ८। परीविन्नि ८ परीवेत्ता चसं
वत्सरं कुर्यो दान पात्र कृपं वमाः। तेन परिवेत्तादिभि ८ पं चभिर्वत्सं वत्सरं वृत्तं कार्ये। वृत्तं च पावकेनादं तु कामत ८ क
न्यां पितर्यप्रयच्छाउ सा परिवाह्याए तः ८। ज्येष्ठे स्त्रनिविष्टे कनीयानां निविशन परिवेत्ता भवति। परिवित्तोज्येष्ठः। परि
वेदनी कन्याः परिदायी दाता॥ परिकर्ता याजकः। ते सर्वे पतिताः ८ ते संवत्सरं प्राजापत्यं चरेयुः कृच्छ्रं पापमपनेर
तु ८। समाप्ते वेत्तां कन्यां ज्येष्ठायोपपादयेत ८। तत्ता मनु मान्यान्पपानिविशन्ते वंधमौ न तुष्यन्तो। संवत्सरं प्राजाप
त्ये त्रिंशं दद्यन्त ८। यत्तु सुमंतुनोक्तं परीविन्नि परीवेत्तृकन्या दानपात्र कानां द्वादशरात्रं सन्तु प्राशनं ब्राह्मणान्त
र्पणं चतौ घृतमश्नं वमा वक्त तेन भ पश्चे नाम भिगच्छे दिति। तदनि वि शेष्ये ष वि याध मो धो णा मन्यतमा धि दर्शां
तां गते यो नः पुनर्नवान्तो पाश्रनस्त्र वत्ते ज्वविधि कालमन्वतो स्त्र मालीन कनीयसा वि वाहश्चाणो वेदितव्याम

म॰ल॰ः ति धर्मप्रदीपः ॥ अत्र यदि कालक्षेपो भवति तदा ॥ यथा वृद्धो द्वादशवर्षाणि न्येषं भ्रातामसं प्रतिस्यमाणः प्रायश्चित्तीभ
१२८ वतीति ॥ तथा तत एव द्वादशैव तु वर्षाणि न्यायान धर्मातु योगतः ॥ न्यायाः प्रतिक्रितं धाताग्र्यमाणः पुनः पुनः ॥ द्वाद
128 शाब्दयाति कृणं वक्रा ब्राह्मणस्यैवेत्यत्र गौतमः ॥ द्वादशवर्षाणि ब्राह्मणस्याविधासंवेधिभ्रातरौ वेवंन्यायासि पर्वीयान
कन्यामुपयमे क्षविद्यार्थ प्रोषितस्य ब्राह्मणस्य पाणिग्रहस्योत्स्यत्पर्येत द्विगमनं च द्वादशवर्षाणि याति क्षेयर्लित्वखा
ज्ञातरीवेवमित्यनेन नसर्व मानिनी ॥ एतेने तत्क्षवशी यत्ता कानि पस्य द्वावर्षे देवे ॥ एप एव चाप वा ॥ षेकं श्रद्ध्यस्य तबाधा
षिकं रूपगामीति गौतमेन सामान्येनाभिधानात् पुनः पुनर्दीर्ग्रः एवं तेऽपि तावत्कालं न प्रतिक्रमाणस्य ॥ विस्त एम
र्के ॥ तथा ॥ परिविन्नः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ॥ तद्दृष्टान्तोपात्तकृच्छ्रं द्वादशं कुर्युः ॥ तथा मनुः ॥ परिवित्तिमातु १२८
जेन परिवेदनमक्षवास्त्येनेन परिवित्याहिना उपपातककृणाणां पठितत्वात्यन्तु प्रायश्चित्तमतस्का मोवध प्राय
श्चित्तं वैकं वा द्वादशं मतश्चिम् ए वोक्तमानात् ॥ तथा ॥ एतेनैव प्रतंकु श्रेष्ठस्य पानेधिनोद्दिता ॥ अत्र वक्तोणि वंजेगुधा यंये

चांद्रायणमथापि वा ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा पयसा वापि मासेन पराकेणाथवा पुनः ।
इति गोवधव्रतान्तरमेतोद्दिष्टमेवाह । अत्र च गोवधव्रतादीति शेषः । तत्र च शब्दे ऽद्वयस्य बाध्येत तद्वारस्त्रापि सैव व्यवस्था ॥
परीवित्त्यादिप्रायश्चित्तेष्वपि सैव । परिवित्तिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेत तां चैवोपयच्छेत । परिविविदानः कृ
च्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निर्विशेत । अग्रे दिधिषूपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेत । तां चैवोपयच्छेत ।
दिधिषूपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निर्विशेत । न दत्त्वा न कृता परीविविन्नेऽप्यकृते निर्विशेत । अन्यस्या
विवाहं कुर्यात् । तां चैवोपयच्छेदिति । तां कनिष्ठेनोढां कनिष्ठे निवृत्ते ज्येष्ठ उपयच्छेत् । स्त्रीणां कुर्यादित्यर्थः । न तु तामेवोप
यच्छेदिति ॥ अत एव हारीतः । तां कन्यां ज्येष्ठायोपपादयेत् । सतामनुमान्य पानि निर्विशेत् एवं धर्मो न लुप्यत इ
ति । कनीयांश्चेन्नोपगच्छेत् । न च पश्चेनापरिगच्छेदित्यनुक्तम् पुनर्मन्त्रवचनात् ॥ कामतस्तु पुनरग्रे दिधिषूपतिरिति को
मं कन्यापितरं प्रयत्नादवप्रोत्साह्य कनीयस्यो विवाहे प्रावृत्ते संवत्सरं ब्रह्मचर्यं चरेदित्यधिकारो गौतमः । अत्रा ९

म.त्र. साधिति एकन्तु यपातकेषष्ठैवेवं द्वल वर्धि घोवधोत्को । एतयोश्चोपपातकिं वे गौतमेनायं नृत्तानां प्रागुक्तादिन्यं नेदर्शितं । अ
१२९ योदिधिषोलं कएमाह देवलः । ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यते नुजा । सा चाग्रेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुः स्मृता । ज्या
129 यसो ऽमत्या कृतौ पतो ग्नौ परिग्रहे दोषाभावमाह हारीतः । सोदर्ये तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैः परिग्रहं येन ना
मीहोत्रेण नेन्त्र पातयाच्छं दोगपरिशिष्टं तान्यः परि विंदति न प त्रान न पांसि या । दारैः परिविंदेत्स्यात्प्यकु धर्मो
हि द्वाहुणः । यथा — वसिष्ठः अग्रजो स्य पदान ग्निर्ग्निदधिका ये नजनः ॥ कथं च अनुजानुमतः कुर्यादग्नि होत्रं यथा वि
धि तयोशना ॥ ज्येष्ठोभ्रातापदानि द्विदाधानं नैवकार्येन ॥ अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शंख स्य वचनं यथा । एतेनैतदुक्तं विवा एम १२९
हमनुमत्यापि दोषायेति । अयवादमाहयमः । पितृव्यपुत्रान् सापत्न्यान् परनारीसुतां स्तथा । दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोष
ः परिवेदने । परनारीसुतान् दत्तकादीन् । तथा च छंदोगपरिशिष्टं कात्यायनः । देशांतरस्थ क्लीबैकवृषणा न सहोदरा
न् वेश्या भिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः । जडमूकांधबधिरकुब्जवामनकुंठकान् । अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिस

लात्रयस्य बाधन वोद्धव्यस कोश्च कामः कारिणम् मृषा। कुलटीनस्तेयो एशु परिवित्तित्वं ख्याति। धन वोढुं विकंएज ते
वक्रेएज सेव के कर्येकं नथा॥ प्रोषितं च प्रतीक्षेत व वेत्रयमोपचरा। प्रोषितं यद्यसंख्यानमद्दोदनं तस्माचरेत्। त्रा
गते च पुनस्तामिमं नृपदं नुज्ञ छ्येचे नाए कवमएए कस्यामेवाल्लिपांय स्यामिगामनशक्तेः। मृदुनस्यानाहमनु
गोत्कृकानर्षाणिनकानतथाकाः। कुशीलवान। धृष्यान वाडुंषिकांक्रेवविप्रानमृदुवदाचेतः। कुं ठः सर्वावि
पा मृालसः। स्वभापो मत भाषे। कामतनाएं श्रोत स्मो नेनि पेलमू छं हन्यवहति पोएनेति पाठ पोएजननपरव
नृपे ब्यादिभावेनः भ्रणेतिवा सीभ्रा ग्रे ष्या वा। अथ व्रात्यता प्रायश्चित्तं॥ तत्र मनुः वि ष्टाधयांद्विजनां सावित्री
नामु- वृत्तयथाविधि। तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान् यथाविधिपनायथेत्। प्राजापत्यंत्रयंधेनुत्रयं। एतनिमित्त
हितस्यानिः मूत्रनस्यसावित्रीपाते। आलस्यानवधानादिना सावित्रीपाते उपात्त वत्सा। अत्रघोरशाश्छा
वि शास्त्रनुविशाद्ववत्सएत॥ वृत्त क्रत्रविशं कालत्र्योपनायनेकः पः। अत्र तत्र कुंचेपनंतस्येनेमवे धर्मवाहि

कलः ताः। सावित्रीपतिता व्रात्या ब्रह्महोमा इति अन्नतोः। आदु चात्र मयीदा वचनः। तेन ब्राह्मणे षोडशवर्षस्य मर्यादा भव
१३० वात्यं न द्दशावर्षपर्यंतं कालः। एवं एजन्यवैश्ययोः रकोविंशति त्रयोविंशतिवर्षो यावत्कालः ध्यं। एतच्चानमेतायव च
130 ने स्फुटीभावि व्यालान्स्त्रैवाविषपे व्रात्यहोमवैकल्पि[?]र्दिनत्रयाधिकमासच तुषपसमाप्यमुदाल्व कव्रतमासो
पः। पतित सावित्रीकौ उद्दालकव्रतं चेत्। द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेत्। मासं पयसा। अर्द्धमासमामिक्षया। अष्ट
रात्रं घृतेन। षड्रात्रमयाचितं। त्रिरात्रमब्भक्षः। अहोरात्रमुपवसेत्। अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत्। व्रात्यस्तोमेन वा य
तेजः। व्रात्यस्तोमेन वा यजेत। आमिक्षा पयस्तो घायार्क्षीरे स्यादधियोगमः। हस्याभिधानो कालः। अत्र द्विमासपा एम
वकव्रते धेनुचतुर्थंपां मासिक द्रीयोनिस सपाद धेनुत्रयं पांय कृमामिक्षा कृशन म्वकाधेनुः। द्वौ एदामिक्षया। कोप १३०
न चैन वलहेनुचात। अष्टप्रत्रे पतनयाने द्धि धेनुः। अहोरात्र मत्कृणे कोपवासाभ्यांमिन्याद्धि धेनुः। एवं सपाददनवधे
नवः स्युः। अस्यपवोत्त[?]घजो द्दानसंहितवां द्वाषण्णेनक्य द्वमेताद्वय पएवाय याशावलोविनो। व्रात्यश्रां द्वापणे वे

न रोगो ग्रस्तानं च कुर्यो हीनो दृशे यद्धवा दिनो यजितस्या वित्री केयमः । यो नतायस्य सावित्रीदृशव र्योरोपं वचाव्रा
त्यएत्स्या विशेषएतया एतन्यवै स्वयोः प्रायश्चित्तं मवेत्नषां प्रोवाच वदन्तां वदः । विवस्वतसुतः क्रो मानव
मो धर्मे थे तचोत ता सारि विवय नैकत्वावृत्तं कुर्योत्समाहितः । हविष्यं भोजनमथेदन्य व्राह्मणान्न सर्पं वर्वा । एक
विंशतिराचं गोपिवेन्त्रतस्तत यावकं । ततो यावकमुद्धत्य तस्यो यत न यनं स्मृतं । त्रत्रैकविंशतिरात्र यावकं प्रस्तो
याने मासयवः यानल्पत्वात्त याद्दधे तत्र यमेवात यात्मिन्नेव विषयेति क्रांतकालेत्रान्याधिकोल्लोतः । तेषां प्राय
श्चित्तं मासं यथोभक्तं गामनुगच्छेत् । यश्चौर्ये प्रायश्चित्तं मृविशिष्टं वृत्तैस्तु न येषः । यथाग्रकोति घृतं कृच्छ्रे शेवि
शेषातः । घृतं तु वै संतश्री यां शाद्दाधिकः । कृच्छ्रे शेषे दः । मूर्वे दोषविधिनत्यर्थेः । यद्यपि यमोत्कर्षे एकविंशतिरात्रम
न्तं मास पृथ्यायिकोत्पेपी मात्रानु यदेशा यथेष मेमेवयानां । यावकं यानं त प्रस्तृति यानीतमसुत्स्वा
हि कल्पः । अन्नत एवा सतित कर्तव्य न यांकिंचिद्रुह्वा यथोक्त विषयत्वमेवेति । यावकोत्ति प्रायश्चित्तो । तत्रा

मूलः १३१

131

वक्षोणौ मैथुनेन तत्त्वतः। पद्यास्यार्थस्तु वक्तव्यः। ब्रह्म वक्षोणौ भवेद् ब्रह्मा ब्रह्मचारी च योषितामिति। प्रायश्चित्ते तत्त्वं गो
णः। ब्रह्म वक्षोणौ निमित्तं तु ब्रह्मलक्ष्म्यावृतं चोक्तं। एवं चेमे वा सतः षाट्कौशिकान् तत्तो मुख्येन किल्बिषात्। ब्रह्म वक्षो
णौ ताभ्यां वेत्ति। तत्र सार्धसप्तधनवः। इदं प्रमादसंपन्नो। एतत्पद्यपदे व पार्थवत्क्षुः। ब्रह्म वक्षोणौ भवेत् ब्रह्मचा ब्रह्म
चारी च योषितां। तां गार्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं तस्य विशुध्यति। प्रपन्नो निपमत्ता साधय ब्रह्मचर्यात् ब्रवीत्यमन्ता। एतस्मिन्
नसि प्रायश्चित्तसिद्धा गार्दभाजिनं। सशृंगागां चोर्ध्वपुच्छं मूकमेव परिक्रोश्यन्। तथा लक्षणेनैव स्थाण्वन्ते पैन कालो
क्रोऽपस्पर्शं हि सर्वर्ण मध्येन स विशुध्यति। एतत्पद्यपदे वा भ्यासे सप्ततानपः। ब्रह्मचारिणः वक्षोणौ प्रायश्चित्तं व्या एप १३१
ख्यास्यामः। ब्रह्मचारी यदा वक्षोणौ तच्चतुर्थे कालमभ्रं भैक्ष्यं चेत्। एवं ब्रह्मणो भवतो निमित्त पापैठौ नरसिंहपान्त्र
वक्षोणौ गार्दभाजिनं संवसेद्वसंवत्सरं प्राजापत्यं चोक्तं। रं खलिखिताभ्यां तु विकल्पश्चैवोक्तं तद्यथा सप्तगृहान्
णौ वक्षोण्येतन्मे स्यात् अग्निकार्यं कुर्वन् चेत्स पः कामात्। स तेनेताऽन्यत्र मूत्रात् तत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्हु

पादोषाविकाविः संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यचर्चेत्युपेक्षाजीनेन पतत्भुगायाति त्रिं वा वत्सरमुगोगां जपेत् रहसि गायत्रीमाये
संवत्सरं जपेदित्यर्थः । महाव्याहृतिहोमश्च लघुत्वाद्दोषिकावकीर्णे चेन भैक्ष्यागोभ्यो गोश्चिं पंचविनाऽमात्स
कृद्दुतस्मा गोब्रह्मचर्यं वति घ्नता । त्रि पंचविनापि कामाद्दुत उत्सर्गे प्रमादगमने च वासिष्ठः । ब्रह्मचारिणश्चित्तिप्रभु
ये पादात्मपि चतुष्पये लौकिकेऽग्नौ रक्षोदेवेन तं गर्दभं पशुमालभेत नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् तस्य जुहुयात् कामाय
स्वाहा कामाय स्वाहा नैर्ऋत्यै स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहेति । एतदेवोत्तरः प्रपन्नोत्सर्गादिवाम्नायपैत्र
तानेत्युच समानेनातरोजोविस्तर्गोदिवा मृत्पृ वाभ्यासेत्रयं । पशोरभावे नैर्ऋतं चरुं निर्वपेदित्यर्थः । एतद्बा
मा वाप्यायां कृतेष्वमित्यत्र बौधायनः । अवकीर्णि एवे भावाप्या यानि श्यामं मृपसमाधा वसंपरीमृये
हवेन होमी किं परिषेचनं कृत्वाहे भ्रात्याहुति जुहोति । अन्यत्र वक्तृत्वान्तरोषिं स्यामिधता वासिष्ठेन गर्दभ इत्यादि
वत्ते ष्पष्ठ एपार्थं वा द्वापत्याद्दिष्टे ब्रह्मवधे तत्राप्येतत्राप्येतदतीदिष मविशेषात् । अत एव कामतोऽपि

मू.व.
१३२
132

तः से कं व्रतं मं स्या द्विजन्मनः । इति क्रमं व्रस्या हुर्दमेत्राव्रसवादिनः इति मनुना सामान्येनावकीर्णि लक्षणमकामतोरे
तसः स्त्रावमनुः । इव्येम स्त्राव्रसचारिणि द्विजः कामकामनः । लोचाके मर्वपि व्रात्रि । उनमोमित्युवक्तेयेता व्रसचारिणो
गुरुदारगमनेतद्गमनोत्का प्रायश्चित्तेनैव गुरुत्पगलववकीर्णि प्रायश्चित्तेकृतेभवति । यथाहं द्विनियानत प्रायश्चित्तेनैव गुरु
गो तन्नोतरियावगाएण प्रायश्चित्तमयियसंयघता । अयोपनयस्यपुनार्दिवारिणषनप्रायश्चित्तानानवसुमेनुः । पि
नयममानवस्पस्युनोमातुलस्युतामातुः समानोत्रां समानएवीवी विवाहचांद्रायणं चोतापरित्यजेनो विभयातुः । मान
सगोत्रामातामहस्यसद्धमवनुष्यानयावतापदुशानानयोनोलंक्ष । परिणीयसगोत्रां तु समानप्रवरां तथा । कृत्वा एम
तस्याः समुत्सर्गमति कृच्छ्रं समाचरेदितितानहतुलोमसवर्णेकन्यापरिणयनविषयं । सगोत्रासमानप्रवरणग्रहण १३२
मविवाहद्वीमात्रोपलक्षणं विवाहविवाहद्वोविशेषश्चयाज्ञवल्क्यटीकायामस्माभिरभिहितः । सगोत्रादिकन्यानां
चाज्ञाननोविवाहदेशपयावोचयनः । सगोत्रां वेदमन्यापयाक्षेमानवदेनोविभयात । प्रजावेकृच्छ्रावयाहंचाल्ला

पन्मस्यात्मनो वैरारतः । पुनरग्नीन्स्व कृत्वा त्यैतार्भांगुरुपातः ॥ त्यानेन दैगुण्यं पञ्चसु मंतनोर्ज्ञः । समानार्थे योगमनेन कुष्मा
ंडेयैन होमोत्रिरात्रमुपवसत्रिजितत्स्मात्पिल्पाम्रियमाणाया आत्रेय्या हनामात्रविषयं । एतद्वत्सर्वेयापश्चित्तं सजन्या विशेषा
द्वात्वेर्पोनल्पमिति । अत्र याज्ञवल्क्यापास्तम्बाद्यावचनं ॥ तत्र मनुः । आग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः । चांद्रा
यणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् । आपविध्यः त्यक्त्वा । वीरहत्या यजमानहत्या । वीरो यजमानः इति श्रुतेः । अग्नीन्त्सो
त्येपमाक्तवीरहा सनिगायते । चांद्रायणेन शुध्येत्तु समं तु ब्रह्महत्यया ॥ एतत्र कामतः । संवत्सरोपच्छिन्नाग्निहोत्रे वीरहत्यां । अत्र
तदप्यवरितः । संवत्सरोपच्छिन्नेग्निहोत्रे चांद्रायणं कृत्वा पुनराधानं । संवत्सरां पारिविन्नित्वं तु कृच्छ्रमभ्यसेत । सो मापनसो
मस्य कृच्छ्रं । अत्रैकाधिकं । एतच्च सोमोनाधिककालप्राप्तं पूर्णाग्निस्यागेन सावत्सरीकं ब्रह्महत्याव्रतमुक्तं । आह
गौतमः । अग्न्युत्सादिनिराकृतिनोपपातकी भवेद्वा इति । अत्र यथावाच्यमत्सुसारेनेनु कृच्छ्रद्वयमिति शतातपोपरू
ष्णास्य महाव्रतपालो होतम समानार्थे ॥ उभयथापि पंचदशांधेन वः ॥ अतः पांयद्वेणाग्निहोमलोपादिनोविशेषां

प्र॰ लं॰ ऽपरुध्य प्रपद्यते । तत्र मरीचिः । होमलोपो भूमौ गार्ह्यं पवमान्याग्नेय्या ऋषिः कुर्यादिष्टिं पावमानीं अविमर्शां न यथाकार्तितं अग्ने
१३३ पावमानाय चरुं पयसि श्रपयेत् अष्टाकपालं निर्वपेदित्याह । बृहस्पतिः । अग्निहोत्राग्निरुपसमाधानेन कुर्यात् छत्रमूपवर्गं । अ
तो नान्यो द्वादशाहं वासो पि कृच्छ्रं च मावरेत् । हारीतः । उत्सन्नाग्निं प्रवसन षड्वासो च्छेद्द्वावैश्वानरीयं पजेत । स एव सांवत्सरी
को ग्नीमिन्धानां पशुसोमानाम संभवेवा । संपत्कालात्ततमभिधाय । अभिशस्तो ऽविवाधृवात्र्यग्नौ वा स्तोमं वपजेत । संप
कालात्तु यतमभिधयेति संपत्काले ऽतताभिधानेन तत्राप्यश्चित्तं विपारि प्रनष्टे षट्स्वपेः । मनुः । दृष्टिं वैश्वानरीं नित्यं नि
र्वपेद्द्वाब्दपर्याये पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे । हारीतः । यो भस्मसद्भूत्वानयेन्महांतं चात्मानं समिषसमो ऽसम्बद्ध्येनेषा एम
नस्वे पशुनो कृतत्रेत्रेधान वा पापाप्मश्चित्तं । पमू उपस्थपयाद्येष्ठपम्पन्यथा वा वात्सप्समापि पृश्नीनि वज्ञेतेन्द्रग्राग्नेया वि १३३
धि श्रों दृपणं वा । त्रेधान वा रातिरिष्टि । षष्ट्यर्थः । मन्तुमान्ते । तस्य शेषु पेरान्यो ग्नेः कर्यं विधानगतपः । हविर्दष्टाकपालेन का
यौ विविचेपा । न पात्र्यग्नेः ज ह्वलात्वीव संस्पर्शे दग्निहोत्रके । हवि । ष्टाकपालेन कापो ऽस्पृमनेनानपे । त्र्याज्ञो नजुहुया

याद्ग्निं त्रिणाचेतं प्रमूर्वाग्नर्पणः। हविष्टाकपालेन कार्यो स्यात् अभवेग्नये। गाति काग्नये दा वाग्निं हं स्पर्शे अग्नि होत्रकं
हविष्टाकपालेन कार्यो वाग्नीमत्तोनपो। हृष्टे चपौ ष्णमासं चपस्पाति क्षत्त्रं तो घृतं। हविष्टाकपालेन कार्यो पथिक
तेग्नये।। अथ पन्ह मूस्पविनाकालान्ग्निर्न प्रायश्चित्तं।। अथ स्ववानाहिताग्निता मेद्दु पमित्यनेन मन्त्रेनोपस्थानं कृत्व
प्रक्तं।। गोवधप्रायश्चित्तं त्रैमासिकमभिधायाह मनुः। एतदेव व्रतं कुर्युः उपपातकिनो द्विजाः। अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चांद्राय
णमथापि वा। तेनाति बहुत्वात्कालेः। प्राधानो गोवधव्रतस्य मानवत्वादाशंवेन व। तद्वतो करिष्ये गोचरेत् यां। अल्पकल्पेन्या
धाने चांद्रायणमिति।। अथ ब्राह्मणस्य वेदानध्ययनप्रत्याकरणं ब्रह्मोक्तत्यागेन प्रायश्चित्तं।। अस्यापि प्रणानां वानप
स्थेपीति मनुनोपपातके व उक्तं।। ऋणं चैव विधेयं पापेलक्षणं तथा च श्रुतिः। ब्राह्मणो ह वै जायमानस्त्रिभिर्ऋणैः ऋणवा
न् जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेनर्षिभ्य इति।। ऋणामिवकर्माणामवस्पथोधमचात। अत्राणामपि ऋणदे
वव्रतं कुर्यादिति मनुरुक्तमेव प्रायश्चित्तं। तेन त्रैमासिकं गोव्रतं तदशक्तौ द्वादशधेनवः। वषाधिकं रशानावारकेलागारेप

प्र.ले: अत्र पापे कर्मैव कर्मणा ज्ञावगतिः प्रत्येकमेवं प्रायश्चित्तं ॥ अथानाश्रमिव प्रायश्चित्तं ॥ तत्र दक्षः ॥ अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिन
१३४ मेकमपि द्विजः ॥ आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥ प्रायश्चित्ते ददातीति ॥ अनाश्रमी प्राजापत्यं संवत्सरं च
134 णे वा ॥ अनाश्रमपापे पातकद्वितीयेति कृच्छ्रान् तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रं ॥ अनन्तरमूर्ध्वं चान्द्रायणमिति तेन संवत्सरे कोऽनाश्रमी वत्स
रं ॥ संवत्सरद्वये इति कृच्छ्रं वत्सरत्रये कृच्छ्रातिकृच्छ्रं ॥ अनन्तरमूर्ध्वं चान्द्रायणं ॥ प्राजापत्याशक्तौ धेनुरेका देया ॥ अतिकृच्छ्रे धेनुत्रि
तयं ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रे धेनुषट्कं ॥ चान्द्रायणे धेन्वष्टकमिति ॥ अथ यमपोऽद्यामृत्कालेपःशायन प्राजापत्याशक्तौ धेनुरेका
देया ॥ अतिकृच्छ्रे धेनुत्रितयं ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रे धेनुषट्कं ॥ चान्द्रायणे धेन्वष्टकमिति ॥ अथ यमपोऽद्यामृत्कालपोःशायन प्रा राम
यश्चित्तं ॥ तत्र मनुः ॥ अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ॥ दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥ अभ्युदिते १३४
सूर्ये शयनकालेऽप्यर्थः ॥ तथा च विष्णुपुराणे ॥ सूर्योदये च यः शेते स सूर्याभ्युदित उच्यते ॥ अस्तंगते च यः शेते सूर्ये निर्मुक्त ए
व सः ॥ एतत्सकृदाचरणे ॥ अभ्यासे तु प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ अथ ब्रह्मचारिणः ॥ संध्याहीनामतिक्रम प्रायश्चित्तं ॥ त

त्र वृहस्पतिः। संध्योपासनमाह्निकं प्रथमं ब्रह्मचारिणः। अग्नीन्धनं भैक्षचर्यां तेन ब्रह्मनुवीत यत्नतः। अस्य स्पत्र पास्याकरणाद्
तीरेमविविर्जितः। अवकीर्णिव्रतं कुर्यात् सप्तरात्रमनातुरः। सप्तरात्रं निरं तामेत्रयं प्रत्येकमनकः चास्य वकीर्णिव्रतं कु
र्यादित्यर्थः। एवं वा मे संध्योपासनामेकैकशोऽभिधानात् सप्तरात्रं स्वहणो तदुनेउनमधिकाधिकमीति। अवकीर्णिव्र
तं च पापं व्यलोकः। यथा भैक्ष्याग्निकार्ये कृत्वा सप्तरात्रमनातुरः। कामावकीर्णैरित्याभ्यां जुहुयाद्वा घृताहुतीनघपेउप
पच्छ स्थानं ततः कुर्यात् समासिंचवचनेन ना। अत्र ब्रह्मचारिणः प्रक्रमात् स्वैव तत्प्रायश्चित्तं। गृहस्थस्य मानवे वद्यमा
णोऽभ्यधां। प्रमादात् संध्योपासने विहीनः। स्यांपोभ्युदितोऽभिनिर्मुक्तः सचेलस्नातः सावित्र्यष्टशतमावर्तयेत्। अका
मतः। सकृत्संध्योपासनेत्यक्तेः। संध्योपादिनोपाहे अग्निकार्ये यथाविधि॥ गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा
समाहितः। भिक्षान्नेन कृत्वा तु मध्यंदिने मृकान्नमश्नुते। अत्र स्नात्वा चैव योऽप्रकृते गायत्र्यष्ट एतेन येतान् स्योभ्युदितो
ब्रह्मचारीति च ह्यभ्युनानोमृशामि तच्च रात्रिं जपन् सावित्रीं सावित्रीं जपेदुपयापि संबंधः। जपसंख्या च संव

प्र॰ ल॰ त्तौ वाऽभ्यासे च मनुः । तं चेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामकारतः । निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनं ॥ कामतोऽत्यन्ता-
१३५ भ्यासे तु यमः । सूर्योदये च यः शेते सूर्योदितउच्यते । अस्तं गते च यः शेते सूर्यनिम्रुक्त एव सः । ब्रह्मघ्नेनाभिभूतो युग्मगा-
हो एनांसि तौ शुची । गायत्र्या दशसाहस्रं कुर्यातां मार्ष्टिकं वयव क्षाय यणोनिर्तउभाभ्यामेव यथ यन्नुक्षायोमित्यर्थः । अत्र
135 च ग्रहणस्य लाताद्विकानित्याक्रियायां प्रायश्चित्तं ॥ तत्र विशुप्रशस्तं ॥ नित्यानां कर्मणां विप्रस्य हानिरहर्निशं । अनु-
वेद्यविहितं कर्म सद्यः पततितद्दिनो । अत्र प्रायश्चित्तमाह मनुः । वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्र-
तलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनं । गृहीतनियमातिक्रमो । क्रमो । पापे तेन सकलयमानि वा मेह कोपवासः । तद् एम
दशकेनात्ततानि क्राव कृदे यं । नत्तुदिने कर्मनित्याक्रियायां तिगोदिनत्रयं प्रायश्चित्तं । अनिवर्त्य महायज्ञान्यो भुंक्ते १३५
प्रत्यहं गृही । अनातुरः सति धने स तु कृच्छ्रार्द्धमाचरेत् । अत्र च त्रिंशति यदिवा । उक्तं चेदं दिनत्रयनित्यकर्मप-
रितो दिनत्रयमभोजनेन कृच्छ्रार्द्धं तु स्ववानावर्षे कनित्याक्रियायां तु विशुप्रशस्तं ॥ तं वत्सरं क्रियाहानिर्यस्य संस्त

प्रजापतेः । तस्माद्वल्लोकनान्तर्योनिरेस्समाधुभिः सह ॥ स्पष्टे लोके संचेतेतु प्रद्विष्टेन मेहा मतेः । तं सोम भवति तस्योक्ता न शुद्धिः
पापकर्मणः । देवाधिपिनद्भतानि पश्यानि च स्पष्टे वश्मनः । प्रयान्त्यनाविता नात्र कमृत्स्मात्स्याप कृतः । देवांदिनिश्चात्मह ते
सतां यस्य वेश्मन्युत्तान तेन सेव्यां कुर्यादित्याह तन्यां छेदः । अन्नेनैकेनैव त्वधिप्रायान्ते महापातकानि देश एवं कृतः । अत्र
प्रायश्चित्तविशेषाश्रितः एकादिदिनक्रियापान्यापश्चित्तमात्रस्त्रोत्सो कृषबत्तन्र प्रमावत्कत्र परस्परबाधिकरणं तत्र परगृहे
तस्य दाने । लोकप्रसिद्ध्वा छन्दरशारत्निका मासकमान्नबूमे ए मासकवेत्तु पाधिकं तोलाकृष कृतमेलं पहृद्यं भवतो
ति ॥ ॥ अथ पश्चन्यानि क्रिया पात्रापाजन प्रायश्चित्तं गान त्रातिंशद्यामनः । अत्र सति गृहीतार गृहे वा पात्र्या कपाजका
ः । न त्रैत्रैजो वर्तेय च्चसोपेन कांस्यपघनो वसिष्ठः । मद्धानस्य भोक्तृत्वं बोध्यापि विशेषतः । न वै वहुधान्यास्य प
च्चोपनते वहून् । प्रायश्चित्तं बोधायनः । वहुप्रतिमाहस्य वा प्रतिग्रहस्य पात्रस्य वा पात्रोपेक्षा अपातिमाहस्य वाप्र
तिग्रहस्य नाश्यस्य वा स्नानाश्यवास्नमाशि वा तत्समं ह्यपजपेत् ऋत्यत्र रोवचनादपादानेऽपातनि न प्रोत्सृ

मू. ल.
१३६
136

तेस्मादिति प्रतिग्राह्य॥ एतेन नोद्देशिता तमिति मन्त्राच्छन्दोऽल्पत्वात् तेषां सहस्रादिकं वा द्वापरे कलियुगे वा ग्रन्तः। अत्र नन्वं तत्रा
नन्तं तत्रासीनेन सह स्तम्भयां वा अस्य एतस्यां ततः प्र तां स वर्तोत्पत्ति वर्गे वासवः॥ एतेन भद्र भगे हितं याज चरणे ध्याय कानु
वन्ता यमः एतेषामेव स तं वध्वा प्रन्धायन्ति सुमार्गेतां ते क्रोधं मय भजानां नाहि जन्मा द्वापरे खाते। फलं नाग दृष्टे तो
प्यावयये द्विता विर्तं॥ अन्यो तस्य गेहे एवं नान्ते न स्मात्वा पान्तस्य व्यतेऽल्प कालेव र्णे कुर्यात् पिवेद्भुत स्नुत वर्वेला। त
तस्यापनयनं कृत्वा अवहाय मृदा तेव तानां गृहे जन्म हुनयोर्पमं त्रीते॰ व्रतस्यां ते। ब्रह्म सुववेलाः पीन वर्णे कुसुम
रूपो वृत्तेषु तेन सुद्धलोता दिनायाजा पितास्त्रजितम् क्षावशिवधनमगाधनलेपा हि स्म गृहेणादत्तात्यन्त ताय ब्रह्म एम
चारिणो वा दत्वा ब्राह्मणे रवां द्वापागं कुर्यात्॥ ततः प्रत्यहं नं चरणे पं अन्न त्वा लवणं ब्रह्म सुववेला चापि वेन एत १३६
द्वयोर्नद्धनपादीत्यत्य निशान्तेणादा तत्र्याः सह क्रमेणोपेसारेव॥ पुरे वाष्ठस्य द्वग स्य यो ब्राह्मणे ४ मु च त्ते ता स्नि ह
दन्न पूतमा गाद्वा तस्य कृच्छ्रं लि शोधनं। अन्नात्तत्तः पंचमहत्य जविष्य येसु मंत्रः। प्रह्मजान पकः सर्वदश्य पापीत्या॥

घृतेन वर्त्तिपात्रेण यामसंस्थित्रिषु चरेत् शोधात्मकेषु ॥ अथ पञ्चशूद्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तं ॥ ॥ तत्र पञ्चशूद्रप्रतिग्रहे वीर्यपेयम
मनुः ॥ एतं शोधनमात्रं च छः संसीदन्न्यात कः क्षुधा । पान्थं ते वा तितनोवोपि न लभ्यतरान्तिः । एतच्छश्चात्र न्यायपवती
त्रित्रिपञ्चपातितृणो न रान्तः पूजितगृह्या यादृशा अन्यप्रमानितरान्ति । योऽतः प्रतिगृह्णाति रूक्षपो स्योच्छ्मावन्तितः । स
पयोपयेन यातीमालकौनेक विंशति । इति मनुवनागज प्रतिग्रहेऽपि प्रशान्तः । ब्राह्मणेन तावन्मात्रकालच्छिद्रा जाति
न्योधनालैं यसन्ते नै वर्गार्हिताध्यापक पान काव्याख्यातादिक्षणास्यागागाद्यपत्ताभवेतीति विप्रिज्ञायते एतच्च दत्तास्पउय
पातकादिगाहितस्य यं चमहापपत्तपान नादि विषपेमी मीतिधर्मे प्रदिप ॥ अथ पञ्चलपानान प्रायश्चित्तं ॥ ब्राह्मणे स्या
दि जोलप्रः । अपि वाक्षेत्रि याधिष्पाज्ञ ब्राह्मणदावनाते दैवं भ्रष्टाद्भनागमोनिर्दितः । न चायात्रो कण्ठं यायं पयापन्नः
निर्दिते तोधनाद्दानं वाणिज्यं प्रदूसेवनं । अयात्रो कण्ठेत्रे पञ्च सत्यस्य वत्साषण्ठं । अत्र प्रायश्चित्तं माह मनुः । संक
एपात्र कन्यास्मासक शोधनमौदवः । अतः प्रदूषितग्रहे वां पूर्पण्ठं । एता ह्याना स्यासोऽप्रत्तानतः सकृत्स्नतियप्लन्तः

मल:
१३८
(3)

यदुद्दिते नाजपेति कर्मा। णा वा स्ला णाधनं। तस्योत्य गौ तसगे गाङ्गध्यंति जप्येत तनयसेवच। जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि
समाहितः॥ मासं गोषु पयः पीत्वा मुच्यते जातस्य स्तेति मह्तात। अत्र यथा द्वैमासिकेन क्रोमेणानेन भल्प त्वाद्रेकोयवा सपर्यव
वसानान्मासे कपयः पानेन विशति रूपवासाः स्युः नैतेन न च्यज्ञायन्य समानत यासपा। ध एतत्रयं। गा पत्रीलिस
हस्रजपे चाहिरक्ति कातं तमावा कानवद्दात व्याः। एत यदूव्यस्त्वासगमपूर्वकं कार्यं। पयाङनमेत ः। जपहोमे पेत्ये
नोपाजनाध्यापने कृतं। इति यहिनिमित्तं तत्वाग ननतयस्येव चा ल्प पुचा पूक्षे ध्येतं। अथ वर्णहरणे तत्राप्यत्र ताय
वृत्त चारिणो दे यं। य थापमः। कर्मणा गर्हितेनैव यो हर्जेः सततं पाजितं। तस्य त्यागेन शुध्यति धर्मस्यो वि षणेनचा। अ राम
स्तुपास्यां जनदुर्यं अन्यायेन यद्धागतं। इति महाना शिष्यादेयं वा वृत्त चारिणो ताेन दासहत्याजित धनमात्र यवते १३०
यं सामान्येनम कर्मणा गर्हितेन त्वाहि धानात। य च्छायपति महोचिहित एवां गानतो यौ पणादि कालपतितत्वा
दिद्रुध हात्र विधि पति गृह्णीतमुवर्णादिवर यद्धानपतनो मु ख्यादिसंबधन गर्हित एवात यामन्स्यपूरणानस्मा

तो यैन गृह्णीयात्तएवैष्वापतनेष्ववानिमोक्त्त ष्वचसैवेष्वनश्य तोतवेच्छिन्नः। हि तिनः। यातितत दुष्कृतानित्वः प्रतिगृह्णातम
स्वापेमयत्ति यांनतेनष्वएयान्नाना प्नोतिअत्राहेशवा हत्यासा येलेवाल एणमानि जित्वतो मसमन्यस्मैद्दिपमानेष
ति गृह्णन्तम्स्य दुष्कृतमा प्नोत्यान्न एपाथे प्रतिगृह्णत स्यायपोणनन्मेतन्यमैते प्रतिग्रहायसगायेः प्रतिगृह्णाति
त्यायकल्पते। अत्रादेश वा हत्यामिति। एवं विषमं चेद्दत्ता गोयज्जतिनियोगात्त्रादेशः वाहतमात्मायं लच्चेतत तदी
यमुचितमाप्नोति। अत्रान्नएपार्थेइतिकस्तोपारिशोधनार्थे परिग्रहकएणमयपतिशोध्यउ यपोगनन्एस्मैतंयस्यादि
तितयामनुः। हिरण्यं भूमिमश्वं गां अन्नं वासांसि तिलान् घृतं। अत्र विद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत्। अत्रनूमंत्रा
घविदुषामेवानिषेधो। ननु तपतो मुख्यत्वाद्दानामिवात्मनाघ्राणि त्वा द्वंद्वं। नयाहिरण्यामावसन्नवेभगोरूपाया षतेते
मृमनुः। अत्र श्वश्वस्कन्धचं वासो घृतं ते तिलाः प्रजाः। हिरण्यादीनि च। मशोविज्ञायामा पुण्यहीनि छन्ता स्मयेः
स्वनावदुष कृच्छ्मनागाद्दीनां च गार्हितत्वमसत्यमिति गृह्णा याश्चित्ते वाच्यामीति। अत्र केचीतः। स्वतावगार्हितोमु

गृ०भे० ऽग्नौ कुल्यजिनविषयमिदं पत्युर्हितेनाग्नेयं तीति। त्यागेन न पत्नी संबंधीति मन्त्रवचनद्वये। नापि लागोत्रेणेति मन्त्रवचने
१३८ ऽसत्य गृहशापविवृत्वा वचो धत्के ऽस्य त्यागेन न अपते। अतः स्वतावताहितदानएवं द्रव्यत्यागेन तु दानं घोगाहुर्हिनरति।
138 तमन्त्रा स्वतावताहितावेवपत्नीहलत्ता वातः। पत्युर्हितेतान्ने यंति नापि लागोत्रेणेति चवतयोनि न्नेविषयपत्वे प्रमाणगताव।
त। नत्वेन न पत्नीवचेति न यतपत्नी विशेषाकांक्षापांद्विनीयवचनात्तावाद्दस्त न्यू स्वहवचनस्य चोत पवचनत्वादुत्तप
त्वमिवस्यादितिपाल्लिं। विादत्तदापत्युर्यां गलपतितांत्यजमन्त्रीतिग्रहस्य वा पश्चिन्नगोवंतादिशेषवचनात्तथ्ये वक्ष्मा
दंचवाल्लगणनाममोत्रागुत्ते खोतपि वाल्लगणगतम्वस्वहेतत्यागस्यलावादानं। तदुर्लगर्ग्र्स्वपतिगृहणामेवा। तत्पावमतः। गृ०भे०
पतिगच्छद्विजो विद्यानेकोऽदिवस्यकेतनं॥ श्रेअहंनमोज्ने येद्बलग्नोग्रहेभ्यसत्तको ऽतनमामंत्रणं मृगेस्त्राविते १३८
याभावेकथं पतिग्रहस्वामीति केन। अदृष्टीये दत्त द्रव्ये स्वाकाम्यः पतिग्रहलक्षणं। स्वम्प्रायत्ना वेधीधित्वातन्न
गृहीतं नतु प्रातिग्रहणविनीतवत्। सामान्यात्तगेग्रहणप्रातिग्रहस्वातावप्रसंगात। अथयद्वलोकमवा

॰ साध्यन्त पागलक्त्ण। व्योम्ना वपि देवतो देशान्त्रस्यस्त्यागो या न इति पागलत्त्वं एन व्यायनो यागह्यामि दैन्या द्वात
यापिलघ्यान नलास्त्तिग्रहसमानेतेवान्ययतोजन नह्यमिदंत यापितोजन यतिग्रहयो व्यसत्यतेवातोजनेन्र यता
चनास्यनियता। स्वाम स्मा द्व स्या ष्टुक्ते ल्याता। स्वनायवार्दमन्तेन यानैने ध्यायनेना। त्यं ब्रिपेते संस्कृता स्मना। प्रति
ग्रहस्फन्ति यते स्त्र द्वादय्यं त्यजन्मनः। तथा चैश्य वृत्तिमनाति यत्र ब्राह्मणः स्विपार्थी स्वितः। स्ववृत्तिकर्षितः सीदन्निदं
धं से समाचरेत्। सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयं गतः। पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते। नाध्यापनाद्याज
नाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात्। दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते। तथा शंसितव्रतो। तस्य स्वधर्म एव श्रेया
न स्वस्योप्यनुतिष्ठतोनपायसेवते। ज्वल्यते वीहि ब्राह्मणोज घन्यवृत्त्या जायते। तस्माच्छास्त्रमभ्यनाता वः सर्वेत
यातग्रहो यान्वेतमृत्स्यायिर्मिच्छेत् कामं त्वयामो व नोनोयाजनं कुर्यात्तत्। विद्यमाराध्य धर्मे कृत्स्नेषु नृपहेत
हरुपे॥ अथो यालवार्त्ते क्रमेपन्न वप्रतिग्रहस्याचशिवतं॥ तत्र महतितः। एतेः प्रतिग्रहं कुर्यात्मातम पुमद्राव

सेन। यथैकालेयपोतकः यूर्णैमासेपूसुर्च्यते। नर्पिपिलाह्विनात्रकामैः सततंतिपतवृतः। तयसाविन्यपावैवराजयापात्पुम
मलः १३९ च्यते। । जपस्मत्रो कात्मृपाहिन्नपतियार्मदुन्नपतिपाये। जुनपशनिमहस्येवमणनानिषिद्वात्। पथ्यामकुः। न एतेःयू
135 नि गल्लीयाधाजन्यपलातिनः। नथायोएजन्चतिगक्षितिनुघस्याखात्मावर्तिनः। तयपोयेगयातीमान्नकोनेकविशति
न्यापवर्त्तिकत्रिपतयतेः पतिमहस्यैवनेलेनात्मज्ञानस्तात। यथाचैलःधर्मेतस्यकुनतस्यक्रोधेशमसतोऽकृचोन
मेध्यमेवधनेशतुमृतिसाम्यपिमहो। महायन्ते। न्याख्यानांभवेनावावैदेपलाधमहात्मनां। त्रेपानपातियहोहसांनान्येषा
धृहतागदते। । ज्ञामिनि कलिपवृपतियां। सेत्रेवमध्येवातवाक्ष गसन्निधानाद्यत्रेयषकालक्षी। । नसानामोसे
कत्रेवासेमनवासोकेशगनिशयात्मचातएदिनलयेएयेदेशावृनामोपचासेनात्यसंकुलनानात्र त्रवर्षेचदशधेन तम १३९
वोद्भूयत्या। । पूर्वेकंदातव्याः। स्त्रथात्पनयृतिमधायत्रिदुतं। । नत्रमुमंजः। तेचिकव्याध० निषादजनकवद्द० वनेकाए।
स्नेनोज्यागांस्त्रयतिमाधामहःनाशनयतिमहयोस्चवांद्वापणवनोदितं। इदंचज्ञानास्यासे। त्क्रन। मासेनर्द्विपत्र

प्रभवचनं । पूजकस्य मेकाग्र्येन दोषहृतये वचाकेवलं मे दोषनिवृत्त्यसर्वेषां नैर्मल्यं स्यात् ॥ ४ ॥ एतेषां वाग्योगाभावे स्वकाचर्यादि
गृह्य पतनस्य ज्ञानतो विप्रो ज्ञाना तत्साम्यरूपगर्जति । तत्र चांडालस्पर्शे प्रोक्तात्क्षय चलाग्निः शाद्धः ए स्या सांद्ध्यगएगं स्पर्शेन ज्ञाता
न तः पातितत्वं च पतति । ज्ञाना तु दोषः एवं तथापि समलादक्षवहाये तामित्सयेः । अज्ञाया पवादमोहकृतमुमंत्रा । शः ध्यंगहं तु कृशा
द्रशोगंधानायः शुध्यं मत्योः दधिनाम स्या स्पापोर्मासंख्य तु चैव ननिर्गुणे दे ता अस्य पाचितैः पर्यंकना स्पेताननस्माच
क्तो ता मुमंत्रः ॥ ४ ॥ अज्ञातोऽस्याना मापि प्रव्य फलशाकरणं अथवा स्पानि तत्र तास्य हनरागगोपलक्षं पयश्चाद्दत्वानदोष ॥ ४ ॥
एतेषामुपर्योक्तिताना मपि प्रदृणेन दोष ॥ ४ ॥ अथ चांडालस्पर्शे स्पृष्टापाश्चित्तं ॥ मनु चांडालोऽस्पृश्ययोगत्वाभक्ष्यकाव
स्पर्शे गृह्य च पतनस्य ज्ञानतो विप्रो ज्ञाना तत्सा स्पतनं चरति । अज्ञाना ज्ञानाद्दपवत्वादि शाद्धाएवा कृत्वं चांडालात्तो जने
पतितत्वं स्पर्शात्पाल त्वा तत्स्पर्शाद्द्वर्पो त्यतितत्प्रतिग्रहप्यज्ञानाद्दपावलाग्निः शाद्धाएकृत्वपातितत्वं दाद्दशागार्थिकं
प्रतिपत्तोऽज्ञानात्स्वकृतकृतेतपृ कृच्छ्रं ॥ वांद्रायणं द्वा ॥ अत्र धे त्रचतुर्थं पा ॥ अज्ञाना सकृत्कृते वांद्रायणं ता

प्रा॰वि॰ नात्मनः स्वचत्वारिंशद्भागं वृद्ध्ये वांछति शांतिग्रहे वा गलसमत्वाद्धतु विंशतिवार्षिकं व्रतेपि कृते व्यवहार्यो भवेत्॥ एतत्सकलं
१४० चांगलात्॥ अतो जनपापाच्छित्तेन्यो न्ये पं॥ अथ पतिते पतिग्रहणप्रायश्चित्तं॥ तत्र बृहस्पतिः॥ पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा
140 च पतितगृहे च वा मासोपवासं कुर्वीत चांद्रायणमथापि वा॥ अत्र ज्ञानाभ्यासे समासोपवासः॥ सकृद्ज्ञाने चांद्रायणं॥ अत्र
च प्रायश्चित्तं द्रव्यगुह्यप्रायश्चित्तं॥ ॥ न वैतद्गृहणे पापदहनकृत्वं च न नामि॥ न च प्रायश्चित्तं चेत्यापजनकत्वाप्रमा
णेना वाचनतुला प्रायश्चित्तगृहस्यापि गार्हिततत्वापत्तेः॥ अत्र वाच्य पातः संपूर्णत्वामि महापातकनाशनमित्यनेन पाप्या
ऋप अत्र वर्णनात्॥ अप प्रायश्चित्तं च वर्णनात्यापजनकत्वापप्यापातवचनात्॥ पतितधनं वा पयोयूं दत्वा अशुद्धिमवाप्नुयात्॥ अ राम १४०
दत्त स्वाचिकुध्म योनिषि वैश्वानरो स्मृत्ता॥ नाभ्युक्तस्य महापातकविषयत्वाद्व्यवगाहितत्वं न स्यात्॥ अत एव नारदोक्तं न
पः साधु महापातकिनो धनी दृति एतेनापि वनस्य हरणे निषेधो महापातकत्वे मनुनोक्तः॥ पतितद्रव्यग्रहणस्य पलात्याप
पजनकत्वां पतितानां गृहे एव भुक्त्वा पतितगृहे वसति बृहस्पतिवचनादिति वेत्ता नापतंते ताप्रायश्चित्तं व्यवस्था

घृताप्तेः॥ अथ शत्रुरश्वविमुख्यपापोपितिमहापातकशावलोपिलाघावात्सानान्यत्रतिहोलाकाधिकरणस्यापातं। अत
एवननुलाघ्रहवरावतिव्याघ्रिः। तस्यायापकृपमात्रफलत्वासंतवाना। हवर्णोदिफलत्स्यापितत्रकृतत्वात्। अतनकृया
नुवल्कावचनान्महापातकिपापाश्वेतत्स्यपातग्रहे। सकृत्कृतेवेध्यानरोषिद्ध। अतएतावृत्त्या। शपाश्विनावृत्तेः। स्त्यस्या
मनलेकरणेपः। कृतवाणितावदेयां। पश्चाधिपापादिवन्नेतापतितत्स्यहतो वृहस्पतिनां चांद्रायणं तासोपचारो विहितो
नपापिनरत्यासंविधिपेषत्रेपोलघुपापघ्रापात्वित्त स्य ग्रहणाजपहोहितेनाजेपति क्रमेण ब्राह्मणाधनं। तस्योत्सर्गे
णभुक्तंतिजप्येननयसेवचेतीमहत्त्यागापत्रीसहस्रजपमासेकोपपयानवृतमाचरणोपालघुतापापशमाश्व
नदृघ्रग्रहणेजपप्रतिग्रहायातिगाराम्स्मुक्ताचत्तविप्राहेतं। जपंमहत्तनेदोपंमुच्यतेमानवस्त्रहारीतमन्रजंरे
नत्रयंतात्समंदेयंजपशतेकुर्यादिति॥ अथ पतावस्थापकृत्स्यातिनोतपतोमुखामेव्यादिप्रतिग्रहेप्रापश्चि
तं॥ तत्रनिंदायां। मन्युप्रणीतं नवदेः स्वहिनोएतद्विवितिपन्तपसमोदितः। दानेचश्राद्धकालेवद्द्रातं मंत्रविद्वज्ञेयेता। तथा

स्मृ.ल: स्नानोक्तिं कौथ्यमस्य सोमदोग्धस्तुतपनो मध्वोः । सहस्रं वा हृएगः पाशा ४ स्तु एगिनताः । तस्याव घृते घृतेनैवासए क ७
१४१ धमुत्संते । एतां मवस्थां प्राप्नोति गच्छन्तुतपनो मध्वां । अथ च पापक्षिप्रेहानितथा मलोवा सोमावाहीनां प्रतिग्रहे साविव्य ष
141 सहस्रं जपेत । पंचमध्ये से० दशाएत्रैतमे० हरदशाएत्रै पयोव्रत सहस्रं मस्तन्तीति ग्रहेषु । मत्स्यादीनामधमानां प्रतिग्रहे हार
शाएत्रयं पयोव्रतः सन सावित्र्या शोले सहस्रं जपेत । नेषु मध्यमेषु सावित्री पंचसहस्राणि । उत्तमत्वादिकं च मएयादीनां
स्वानि विशेषणं व पादुत्तममध्यमाएायानि । स्वानता विशेषवीजकं । अत्र तंतनिषिद्धकृत्स्नाजिनं उत्तपेनोप्रवो प्रतिग्रहेश
सनसहस्राणि जपेत्यानि । तद्व्यम गाधजलेषु स्नेपाणीयं । ब्रह्मवादितिवार्दयं । एतत्कालपुरुषमर्हिषवासिष्ठो जस्व स्मृ
शास्त्रादि प्रतिग्रहे हो तर्वेपिपोन्यं शायोश्वेत्ताननिधानादसत्प्रतिग्रहात्वाधिरोधाच्च पापं वसिष्ठः । शास्त्रविलं पुनाव्याप्रति १४१
ग्रास्या ब्राह्मएान्यः अत्र येषां वा प्रतिशल्पलं स्मृतो जु संधेयं । अत्र त्रवसाध्दे कौरन्तकोप्यो नेनेनेकोपकास सपपेवसानाद
दशाएत्रयपयोव्रते नोपवासाघकं तवे त । तस्मिं स्वायवासिद्धाजि । कालाजतमा शाक मानेनाजनमाषकत्रयदानात स्वस्य

मिहस्यवा सेजेष्ठ नमा घकाश्च तुर्विंशतिर्देयाः ॥ पत्रीसहस्त्र जपमं चाज्ज नमाधक त्रयं देयं ॥ एवं मध्यमोत्तमाधमज्ञेयं ॥ ६
वंसंख्याने नारः ॥ वासः कौशेय चुत्रं वगो वज्जे यश च मृथा हिरण्यं वज्रं लोह व मध्यं व्रीहि यवान्त्राये देवलः ॥ ह्नलो चे चे
शमे हमत्र य्यानराण दे न्तु त्तमानि ॥ वस्त्राण्यर्द्ध पत्यान्य म्लो हक व ल्लकायो सादयेन्न मध्यमानि ॥ नाराहिरण्यवज्र
कौशेयम्बो वंसोगन्नवानिनः ॥ देव ब्राह्मणानां च विहितं यं ३ यमुत्तम ॥ अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रिय वैश्य शूद्र धनानेन प्राय
श्चित्तं ॥ ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ क्षत्रियाणं कर्मणो वोपहिंसां वा व्याय दिहिनेष्ठ ॥ निम्नो योंचे सम्यक्सन्य पाप्यात्मानं न्यसन्य
पि ॥ पापिय यपो कच न्मानि ॥ आत्मानं निवेशयेद्दीप्ये ॥ प्रायश्चित्तमाह पचेताः ॥ ब्राह्मणस्यापकालेमानापिन्न वेधुमस्य
स्यानन्तां क्षत्रोपनिवेशः ॥ तत्रसव सामेनस्त प्रायेणैवां दापयां ॥ वनोन ॥ संवत्सरास्यं तो ६४८ धयं चे वाम्रा यद्दि गमेक ल्या ॥ सं
तो मासंहित्रीं कहो वां दापणं तागहा ॥ १४ कल्पः ॥ एवं संवत्सराद्धं षं हेतु एपन्नेप ॥ प ॥ दिकं कल्पनीयं ॥ वां दापणो धेन्वय
कं देयं ॥ याज्ञवल्क्य वपने साहवयं श्रवणा तवे श्यपच्चतावपि चां द्रायणामे वा वैश्य वृत्तो णाक्षत्रीय नो पमेचापा

भूलः पचारसाह बृहस्पतिः । कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयं कृतं । आपत्काले स्वयं कुर्वन्नैनसा लिप्यते द्विजः ॥ स्वच्छ
१४२ लातः पितृदेवान ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् । तानेव प्राप्नुयाद्दोषं शाम्यन्ति न संशयः ॥ वनि कुसीदे द्रपान्नचत्पाणे हि कंशतं
142 वानि कृत्वापि वृद्धिं स्याद्ब्राह्मणानां च यजनात् । एवं च रलाभ पूर्णां देवतानां च विशेषतः । त्रिशत्पूर्णां च विप्राणां नृपं विल्ला
नरोषमानः । हारीतः । अप्रयागावंध मेमलं स्वं जीवितार्थिना । वस्तुगे वं न रूपं सानां द्विगवे ब्रह्मपातिनो । मनुः । अरशीति
नागं वृद्धिं पात्मासा वाद्धुषिकः शतात्ताः । द्विकं शतं वाग्न्हीयात्सतां धर्ममनुस्मरन् । द्विकं शतं हि गृह्णानो न तवस्मचेकि
ल्बिषो । अरशीतिनागं विंशतिपणाः । द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पंचकं च शतं समं । मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ एम
तिन तस्यैव यथा पश्चिमं । आपदि तु स्वयं कर्षणेनियमातिक्रमेवन दोषः ॥ अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रवृत्त्या धनार्जने नशाप १४२
श्चित्तं मनुः । न कथंचन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म गर्हितं । बलः क्षत्रवृत्त्या कर्म वा स्तपतंतो पोहितेन तयोः पुनात्पनयनस्ताहि
त कृत्वा त्रपान कृतो । मनुः । प्रायश्चित्तं विकीर्षेत विकर्मस्थस्तु पंचितः । ब्राह्मणो वपीत्य कृत्वा मृत्पात्र्येन तदादिशे

न। ब्राह्मणस्य विक्रमे सेवा॥ तस्याः बाधेलत्वेन ब्राह्मणस्य निषिद्धत्वात् तथा भूदस्याति पित्रा लंकमे विक्रमे· तेनः १ व्यवस्था
गव्ये वैकं कृष्णुये हृपे कृतेष्व्यं। पुनः हृयन पनंच। कृष्णुत्र ये धेनुत्रपं॥ अथाथा ब्राह्मणस्य गीतदिनाजेन ग्रायाशिवतं॥
तत्रपदः। न नन्ते कृत काणाभ्यूमेकाः सवर्णे कृत। स्थाणकाः पंचाणाकाभ्यतोजन्मा· पञ्को पृनाः। गांध वोहकाष्ठ
सौवीकमूंत्रवापकः। चक्रोपजीवी जेकः कितव मृगमृगया धनीमालोपजीवी वभ्रू दाध्यायकायान को कुलालघ्नि
त्रकमोच वार्धुषिश्चमे विक्रयी। समर्घ्ये पापमात् महार्घेपः पपच्छनिः। सवै वार्धुषिको नाम सर्वध्याप्यो नपित। व
याभ्यपो वयाघ ता भ्राभ्यमाणवेतदकाः शुणपत्य विक्रयी पश्चपोनिसंब्राकमृगयां गोपजीवी कुंडगोचोरहाणु
पिशाः। तिपक गाढश्रौव ह्याजीवावमहव काः सौलिकाः पणिकश्चैव निषाद्र तामाः स्मृताः। कर्मस्वनेषु लेमो
हार्द्रो सतो वर्नते तदा श्राप त्वं वत्तपि वारिते पणिहां पौनवेत्सहि। एते ब्राह्मणा चांडालाः सर्व ब्रह्मण ४ क्रिला।
तस्मादे वेपचैते वर्जिता पृथक्शोभिताः। एतेषामेव सर्वेषां पञ्चापात्रं मागताः। नितानास्वपपंजाभो

मूलः
१४३
143

द्विजस्त्वाद्यापएणं वेत्ता चक्रोपजीवी वल्लीवर्दैश्च कोणे नैलनिर्व्याहकाः। धज्ञो शोद्रुकः। मालोपजीवी नुलाधाकः व्र
यान्नमी वेदवाद्यजनधाएणं दिभक्ताः व्रह्मवयोघ्न श्रमधर्माएणं मयलोपकोवा। श्वम्रमाएणं नैतद्वृकः। द्विरुद्ध
कालिलात्तान्तद्वंसकरनिलस्पोधाः। पोविसे कीकनाजीवाविनातीपम्रीगामी। कुरुशीचनः बधिपलालसरू
कः। श्वपचवाः। पाहोभेनापेते द्वेभुतौ कुंडगोलकौ। पत्योजीवति कुंडः मृत्यते तत्रै गोलकः। पत्रपोन्नमश्नाति स
कुंडाच्युच्यते तु धौः। तत्सदाहव्यकं व्यानि नाशयंति यद्दापनामिनिमानवेशोच्छो वोढाव न घ्नन्ति गुरुयुपिष्टः। गोदे
ग्रादिना गुरुगुयिप्रकाएवं जीवीचद्ध्यसरहशनपात्रपजीवी। पितलादिना सेदशात्रपकाएं। स्वचक्रो यामनाजोसीनो राम
कोजं नव धनि-पुत्रकः। पाएवैकः पत्रगाजीवकष्ठा पुत्रयापत्तिः पूर्वौ श्रमपूर्वेभ्यः। मातापित्रादिताएणं शक्तो वृा १४३
स्ताएणे पदागीतवाड्भ्यादिवाति मन्तिधितितद्दाजे नमल्कावाशिष्ठधनं परीहायचां द्वापएणं वेता न दशक्तोधन्व
घकं। तत्रसं वसएको नाशयेद्रूपाम्न वृस्तुक्तसं वत्सएंन्नात्छः। संवत्सएकेत्ता व्याप्ने स्यां द्रूपएणं स्पान्मोधनयेहाए

पिशाचवाग्निपाजितानि वित्तानि तपजो वर्त्तियेन्नाः। नैपिकर्मे प्रवृद्धो घोरेप्रय्ये नैहि पेज्ञो वितः। तद्यविवाहारि मृत्व
संवत्सरं एपिद्रन्नं वान्यत्रोक्तं स्त्रीधनं जेयं। अत्रताऽवक्त्रस्यायनः। नन्त्नौ नैवच स्तुतोनपिता भ्रातरेन वस्त्राद्दानेवा
विशेषवाग्नौ धनेप्रत्ताविषृवः। अत्रापिवांद्रायणेन वैकेन सर्वपापकृत्यानवेदित्याषमृवचनाच्चांद्रायणमेव
एतद्यग्नियेतद्व्रंग्रायपकर्णीयं॥ अथ ब्राह्मणस्य मद्यसेवाप्रायश्चित्तं॥ तत्र निदायावांवेलिखितोतस्य स्वध
मेव कृपात्रन्यायो भ्रांतिवतो नपांसेवतेज घन्यसेवो ब्राह्मणोहि जघन्ये क्षपज्ञायनेत्यादि प्रायश्चि
त्तेत्रमतः। निंदितेत्योधनादानेवाणित्यंशूद्रसेवतां। अत्र पात्रीकरणं तेपमसत्यस्य वंतोषणं। संकरणवापकृ
त्या सुमासं४ शोधनमैदवः। इत्यनेन चांद्रायणमुक्तं। पङ्क्तौ वौधापनोक्तं अत्र पतनीयानि समुद्रयाने ब्रा
ह्मणस्यन्यासापहरणं। सर्वेषणौ मैवहरणं-भृत्यानं तं० भृद्रसेवापश्वम् द्रायामणेनापनेतद्यपंत्रं वसवानि
नेषांनिवेशस्व तुर्थे कालमितनोजनाः स्थपोभ्युपेयुः सवनानुकल्पं स्थानात्समौत्सर्गा विहरंत एते त्रिभिर्वर्षैः कृ

मू॰ले॰ मृत्यप धेति पापमिति। अस्य च वत्रे वार्षिकव्रतस्य चानुवर्तीषिक्र प्राजापत्य मस्य लं दर्शे। तेन चिनाकालाख्य मृत्यु
१४४ दृसे वा विषपामिदं॥ ॥ अथाविक्रेयविक्रयपशापाखिक्नं॥ नत्रविक्रेयः रसेवं स्कः। गन्धः सुगंधः मधु। सोणांविक्र
144 यीत्रीत्र प्रपद्यते तेन॥ ॥ गः मो दूलनु सुमादिः। ततस्तस्त कृद्धिक्र चोपैदी नसिः। अथाविक्रयाणि ब्राह्मणस्याल व
णं चं क्वान्नं। मधु। क्षीरं। दधि घृतः। उदकं। सर्वे गंध। लाक्षालवासो गुडतैलं। ग्राम्य पशुर्नामिकशफाः केशिनः सर्वे
चारण्याः पशवो विषायुक्तिमिषेः गावः शांखश्चोर्णा चेति विक्रयणे नेषामिके कस्मो न प्राजापत्यं चोक्तं। तथा
भवनः। दधि मधु छिष सर्पिः पक्कान्नानि लवतैलं। नकस्त्रीणां च विषः शस्त्राणि लाक्षा नीलाकौशेयवासोला
क्षाल वणं विक्रये। प्राजापत्यं चोक्तं। एतन्यात्या सविषयं। अत्रत्र धेनोका दांत व्याहारी तः। लाक्षालवणम एम १४४
धमांस तैल क्षीरदधि घृततक्रागंधचर्मोर्णवासनामिकतमविक्रेयं वां द्रापणं। शानान पथ। स्नाममांस
एसी मला क्षालवणसापि याविक्रये संवेषएपानां छिन्न खां द्रापणं चोक्तं। एतन्यात्यं तान्यालेऽचां द्रापणे

ऋघधेनाव॥४ भविष्यपुराणे॥ उ तिलानूथानीलाकेशणो धमशाल्यं का॥४ विक्रयी ब्राह्मणो गोवत्कृच्छ्रं सांतपनं
चरेत्। एतद्वाक्यपाख्याने॰ सांतपने धेनुद्वयं दद्यात्। तथा गोरि: केशि केसरिणो वचे धवन दृश्यमस्त्र विक्रयेतप
कृच्छ्रविधि॥४॥ हि॰ त॰। तथा गुजमन्ने एव॰ होता लवण॥४शिलाजनगोरोचना॰ स्थाले वाणमणिमौक्तिक॰ प
वाल॰ दंत॰ नखशंख॰ शुक्ति॰ वेणु॰॰ मत्स्य विक्रयी चारेमतगोप्यानप्रकाशे एव यत्नेन॰ पु कृतविक्रये त्रिष
वणो स्नायी स्याद्ध॰ शापो॰ नृथे कालभक्षु संवत्सरेणापत्नीतत्वतातो अत्र मार्दवेलिखितविक्रये वैतोपति धर्मे यदीय:
। तथा हीनमानोन्मानमापन संक्रांते कोणे विक्रये वा अत्र मा मा का मस कृत्स्ना सापेक्षपावेशमस्पराशे: समर्थनी
य:। हीनमानोन्मानमापनं तुल्यादिना। संक्रांते कोणे हं दृश्यस्य दूष्ये णा विश्रुष्ठा प्राणे भ: प्राणे सोमविक्रयी तपके
छ्रकुर्वीत। अत्र नोधाधिगुच्छमलवमे विद्वल गुप्तकपालके शंनस्नानेष्ठि गोसेपिपापाकति तत्र तेलावि क्रयी
राजापत्यं॥४॥ विद्वल: पाति तं शादि निमित्तषात यापलेषम॰ नृ॰ नघष्टि वर्णा वक्ष्मिक्ति॰ त्रपु॰ सीसकक्रमहलोहा

भू.त.
१८५
185

हर्तुं वाञ्छेत्कृपात्री विक्रयी महापातकं। श्लोकश्चात्र मे विक्रा ८। व्रतेति यस्य पर्यायः। हा महासौत पतेधेनु कूर्यं। मुमनुः द
चापि सौमवेत्याज्ञापत्यकृ पोऽद्यान वाणान्म नां विक्रम कृष्णदूवं। घृतानि तैलानि लाक्षव मधूप कान्नानां याज्ञपत्यं चोत्त
गो विक्रयनिं दामाह यम नाणावा विक्रयकालेगावी मालाण्यानि च। तावद्धवे सहस्राणि गावां गो येन्नोमते वैतरा प
थमनु नोक्तां सम्यक् पतति स्रोसे नला जु पालव गोन चात्म हेगोन चात्महे त्वाम् प्रीतवति ब्राह्मणा ८ कृत्वा विक्रयात् राद
तिनां दातितानि शायाधो गोनमः। पशवश्चाग्हं सायोगा स्वस्था स्यायेः। पत्रविक्रीताः सन्तः पशवोहिंस्यं तेतत्रतेषा
मापयप त्वं। यानि वाच्यानि गृहं तत्प्रायाश्चित्त बोधकानि वचनानि तानि स्मृतौ कालात्यासे समल्पानि। मद् एप
ध्ये कृद्धजातीनां कुर्यात्सर्वं भावविक्रयं। कलिकायां गोविक्रयं सर्वव वस्तुनां कुर्वन्न भद्रोनदीषता। कृता मद्धव १८५
मे सुतं ला स्तोम्यस्त्का नां सं वमे ता तत्प्रायश्चित्तं यावत् सहिताः गोनमः ८। विनिमय कृतानां तेसः पशूनां चल
एव कृताल्पयोक्ति तानां व० समेन धान्येन तंडुलादिना न वेत्ता। पौमिते ने नेत्पथेः। श्व तलम शत्रुाद न्यद् सप

विन्ते ऽनियमः ॥ मन्त्र ॥ सा ऽसेर्नमात व्यानक्षेबलवर्णी ऽसैः कृतत्रवां कृतान्नेन तिलाधान्येन नत्तमाः ॥ [illegible] ॥ सा ऽसे
समनो हिननोयानि मातव्या नं लेबलवर्णे ऽसे ४ तिलनं डुलपकान्न विधा मन्त्र व्याश्चविहितः ॥ यदीवन्नेकेणा ॥ [illegible]४
अणक्लो तेषनस्वा थे यत्रे हेनो मृषेचवा यच्छ वर्षं तुविस्के यामितलाधान्येन नत्तमा ४ ॥ तेन ० आमसत्या यकृष्या
तुतयमे व कृबो वल ४ विक्रोणेनतिला नमुद्दान धमथ्यिमविरोछिताद्दा ॥ इति मन्त्रवचनं धान्येनातिलविन मयपदं ॥
अयनिं दिने देशामामन प्रापाश्चिवन्नं ॥ तत्र वायुरेण ॥ कालको मलिगावत द्रायशरणे भव । पीला चापो भमोम
योगत्वा वैव प्रं गंधामीत्य यनि धायोक्रीं आ ऽसेभत्रुं गण जगला वल्पां सा कृतं ॥ यमनो वो नदीभापां ग मादवामा
हानदी ॥ हिमवत्स्यतवयानयोश्वान्यात्मषिप्रजिता ॥ सा ऽभ्रियोनिसंननरानरानां सासं ॥ तथा ॥ सेतान मुव्यंतपायेः स्वगे
वानं स्यं मन्त्रतो ऽदेवंव ४ ॥ सं धुसौ एवुसौविरां मृपाव्र स्यंतवासिनः ॥ अंगावंगकलिंगोभ्वगत्वा ऽसंस्कामहति ॥ तो
येपात्रा व्यतिस्के एैनानावातत्रैववविं मुषिलागांगा ॥ द्दामनं शयाश्विवन्नं ॥ तद्दशक्लोयुनहयनैयमत्यनयं नंस्त्र

कू सं:
१४५ तिविलोसिघनत्यनं यं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते लेन चांद्रायणं कृत्वा व्यमीति॥ अथ परस्यातिधानप्रायश्चित्तं॥ ॥ तत्र सद्
रसत्यता वर्णे कृच्छ्रान्तम् त्रयोदश प्रायश्चित्तं॥ यथाविष्णुः एणं कृतो याये रत्ता पोवेप स्य पुसः प्रजापत्यं प्रायश्चित्तं
148 नस्ये कृ कृ यना नव त्रयाणां यां। अत्र त्यतां त्यासे विष्णुः। निहितेसा धना रानं चालिन्यं कुर्वी रजो वनं अत्रसत्य नाबाणां कृच्छ्रं सेव
नमीत्यत्रीकार त्यां कृत्वा तत्र कृच्छ्रं भवति। तत्र कृच्छ्रं चतुर्वर्षा अति वहुता कालात्यासे मनुः संकरणापात्र कृत्वा
समासत्व शोधनमेव वः इति। साक्ष्यणे असत्याभिधाने तुल्ये चैवाननं तं सास्य इति मनुवचनात् ज्ञानतो द्वादश वार्षिके कामा
न्य कृ शुद्धान् त्रयाय लापवाद्यां यथेकां। समयं कृत्वा तमानि हाये वा इति भविता। तथैव त्यावि भुनाकोटसो त्यंच एम
हद्रध रत्यादिनान यात कलांके वा तु वेणोव धस्य रेयः पातक लातवा प्राप्त्रा प्रायश्चित्तमाह त्याज्ञवल्क्य॥ वर्णा २४५
नां तु विधोपत्र तत्र सा त्यन्तं वेदेतानत्या वना पनि वापश्चात् सारस्वतो द्विने पत्तु नमे नः प्रद्विवि तत्र विप्रा
णां प्रत्र वंकत्यमनत्नं तद्वि सत्याद्विशाय ते तत्र शंसापरं। पतन्ते नापि प्रायश्चित्तस्यो कृत्वा ता। यथा मनुः

वादि च नैश्वरूति पैत्रे मे मातृस्वसृती । अन्न तस्य प्रेतस्य मृत्स्यानु कुर्वीत एतन्निधूति पठेत् । एतनौ श्रवाणौ कथं । अपदेशमुविसमु
नस्या वना य कुर्यां दोतिर्हिनो निग्रहयात ग्रहस्वेकाहिकं गोदश अकस्माद्दस्योर्घात । विषयाविशेषे लपवादमाह
हारीतः ॥ सोमा विक्रमपकन्याविवाहतपमे भन वा असंतपन गोब्राह्मणाहितं वत वेशमे प्यानलिप्यमहीनताः संतप
नेप्राता एतो प्रायश्चित्तः नधमे पुत्रंकवनेहिनाम्नित्वेवः अवन चमैभनार्थे । पूर्णा एतत्सप्तवधनाय हालेयं वा स्त्रजा
त्याहृत्यात कानि सोमा विक्रमसाहित्तस्वादत्तकलानन्तानि धनिकेतनं दोषः । तथान्त्रमकुनलज कन्याविवाहे
वालपत्नाकिन्ना अः एतद्दोन्यो न्मपतिहासा निधानेतथोयाम्भवच नैमेभुनार्थे न्मलीकभावदहीनेवेन्मथेः ॥ ॥
अत्रोपोच्छिव स्पचांग्रनादि दर्शीनप्रायश्चित्तं ॥ तन्नवोधेयानं ॥ नां ॥ वांचांग्रनोदर्शीनेत्र्येति वादहोनं ॥ सं
ताषणेत्रा स्नणे संताषणे ॥ उच्छिवदर्शीनेएकएनमप्पवासः । संताषणोद्दिएत्रे ॥ स्पर्शी वतत्रे ॥ महामने
सवैलस्नानमिति ॥ ज्योतिःस्पर्शोदिःज्ञानतंदहे । अथोच्छिवस्पस्पर्शादिदर्शनप्रायश्चित्तं ॥ तत्रानिंदयांमा

भ.ल.
१४७
147

केरे सलल्लं ॥ म येऽपुत्रा स्नाध्यायेहाच्छिद्यमन्नकामनाः तेषां याम्येनोल्लेनिन्दशीवाहः समिध्यते ॥ अत्र बलातकृजतल्लीयेऽप्रा
पाश्चित्तमन्तोन्नमिति मन्त्रलामान्यावाल्लेतिक्रमप्रायश्चित्तसभोजनं ग्रायेः ॥ तारदृशोक्तोल्लेनतल्लेष ष्कारेयं ॥ अ
यतेलात्पक्वादि मन्त्रोद्यालेप्रायश्चित्तं ॥ तत्राप्युक्तं वः ॥ तैलात्पक्वमृष्यावीतः श्मश्रुकर्मेल्लेमैथुने ॥ मन्त्रोद्धारं
यदाकुर्यादेहोल्लेत्रोल्लेभ्ध्याति ॥ कर्मयुल्लेल्ले ॥ तैलात्पक्वोयवा नु पादिमन्त्र युतो षके ॥ अहाल्लेत्रेल्लेभ्ध्येत श्मश्रुक
मेल्लेमैथुने ॥ तैलात्पं गादिद्युत्र कृतल्लानि न मन्त्रोऽत्र गोदिकाल्ले ॥ गउपवासः कृतेमाः ॥ अत्रत्पं गतऋम्यायवे एन
दि ॥ मूर्द्धिदन्ते पदाने तैलं भवेत्सर्वांग संगतं ॥ श्रोतानित ध्येये द्यातु नयेगाः तउद्यात्रतः ॥ तैलमल्पं यद्गोयु नचस्याद्दाह १४७
तयेनं ॥ सामाविय यगात्पं गोमलकादेय कीर्तितप्ति ॥ अथ यवस्यादिहिने ॥ तत्र पमाः ॥ वलिकमेल्ला रैलैरवप्रछ
देन विविचेनेः ॥ शिश्रकच्छेल्लेभ्यघेन्नतस्मात्यायान्संशयः ॥ वलिकमैतैलदानं प्रछदेनचोवनपोल्प्यास एवतप्रकृ
छः ॥ अन्नगोल्लेन्तृदितैवानवातेश्मश्रुकमेल्लेमैथुने ॥ दुःस्वप्नेऽदुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयतेति यमवचना

त॥ छर्दने च द्विजातीनां मिलन्भोऽवतो जनेनः पंचगव्येन शुद्धिः स्यादिति शातातपं तवेत॥ मतमित्यर्थः॥ शातात
पेरप्यपि पागेदश्यते॥ इदं वमनस्य॥ तच्चाति कृष्टवमनविषयं॥ तत्र प्रायश्चित्तविशेषश्रुतेः॥ यथायमः॥ मसर
माषमांसानि भक्षयित्वा यो वमति द्विजः त्रिरात्रमुपवासोस्य प्रायश्चित्तं विधीयते॥ प्राएवं यांमैस्त्रिभिः लालाघं
ते प्रायश्चित्तं विशुध्यति॥ पञ्चगव्येन वचनं॥ स्वस्थ एमयपाने स्वल्पे वौ यं स्वे यात कृप्रायश्चिने माषामस्वमने मह
त्र एते चामिध्याद्रुत्पन्नानां मयो याने स्नांतपनमेवचोत्ते तदत्यंतात्यासविषये। स्नांतपने धेनद्वयं शिशुकृच्छ्र
छ्रं च तत्र होमाध्यं तत्र शक्तोपवएणोकं देयमिति॥ स्वयविप्रस्याद्विमध्यगमने॥ ॥तत्राङ्गिराः॥ इदं पत्न्यो विप्रयो
राश्चो विप्राग्न्यो गोद्विजातिभ॥ स्नांतं प्रद्योछिनु विप्रश्चांद्रायणं चरेत्॥ एतत्कामनोत्यं तात्यासविषयं
॥सकृत्स्यासादिपूर्व लात कृत्र लोयप्रायश्चित्तमेकादिनानोजनं॥ तदाह जाबालिश्वाहनीय॥ स्वयाक्तो यार
प्रतापने कुशेनयारमानिनेव॥ तत्र हारीतस्त्र यादप्रतापनं वलाकलाबहुतपाप्यषः कुशैः प्रमाज्यपादं च दिन

मूलः
१४८
148

मेकंवानो भवेत्॥ २२ संस्करणे। अत्यासेन द्विगुणपादिकं॥ अग्न्यगारे ब्राह्मणास्य चानिलकाले। तत्रयाज्ञवल्क्यः गृहद्वं कृत्य तु कृत्य
विप्रानिर्जित्य वादतः। वधाव वासस्तालिप्य प्रसादयोपवसोपवसेद्दिनं। एतद् ब्रह्मदैवेण भवाने। अतएव बृहस्पति॥ वध्याचवा
समागृहदं कृत्य रूपेण विप्रं निर्जित्य वादतः। तारपि सान्त्वेनापि प्रसाद्योपवसेद्दिनं। एतत्सवृद्धिवर्षं॥ २ पोन्तुनः पुनर्जनेपमत्र
वोत्र ब्राह्मणं गौने स्वा प्रायश्चित्तं विधीयते। त्रिरात्रोपोषितः। स्नात्वा प्राणायामप्रसादयेत्॥ वादेनशास्त्रीयेन॥ पाह्न
वलक्षवृहस्पतिवचनं लोपसंभवत्॥ सह कृत्रेयं॥ तथापादेन ब्राह्मणं स्य स्वा प्रायश्चित्तं विधियते॥ २ त्रिसोपोषणं
कृत्वाभिवाद्य प्रसादयेत्॥ प्रमादस्पर्शेन एतत्॥ क्रोधादिना लवाज वंधाये कृपा अग्रं प्राजापत्यादिकं स्मं॥ तथा एम
अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्राजापत्यं विधियते॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चालोत्र पराणि पत्य प्रसादयेत्॥ अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्त्वे १४८
ति महापापोपपाधास्या ब्राह्मणस्य विरुद्धमिति धापेत्यर्थः॥ तथा॥ आक्रोशमनृतं हिं सामनुनयं समाचरेत्॥ एक
रात्रं वाथ कृच्छ्रं वाथ विधीयते॥ अक्रोशानतिनेश कृपातकोप पातनापातकान्यत्रानन्तेसा कृच्छ्रातिकेण। प्रतिक्र

स्यादनाशे हिंसायां मानुष्यां नस्थिप्राणिवधे सहस्रं दिगोक्षकृच्छ्रान्नाराजन्यामिति ॥ आक्रोशानृतवादयोर्ग्रहलघुनां चैव प्राणिभ्यो
वधः पश्चात्सर्वं प्रतिसंध्यापर्यकाहोरात्रे रात्रं चाहोरात्रोपवासात्पाप्येकैकत्रयोर्जनीयाः ॥ आतरोवाहनुः ॥ इति बालिवि
ते । अक्रोशानृतवादेष्वेकाहोरात्रिरात्रं वोपवासः ॥ नवाद्यसः । नवार्यव्यवस्थितविक्रयः ॥ गोतमेनाक्रोशानृतहिंसासु त्रिरात्रं
परमं तपस्तेनेनसर्वं आत्रिरात्रमतिधाननानात् ॥ आपस्तंबेनाप्युक्तमनीतप्रयाः । अनाक्रोश्यमाक्रोशयानृतवाद्योलोप
वापे त्वं पमः ॥ आवध्यवासं एकं वेपापाहि तं विधीयते । त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा ब्राह्मणान् प्रसादयेत् ॥ एतल्लके
सतालज्ञाद्वैसाट्टतां केवपं धने बोद्धव्यं ॥ याज्ञवल्क्येयएव श्वामितीत्केवं धने । पसंभेणवाच्येयं ॥ वसिष्ठः । आचा
र्य मातापितरं शास्मृतस्त्वसा दाहप्यपापाः एतत्त्वाभादस्तणीदिनाहतने । याज्ञवल्क्यः । प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा तं प्रसादयेत् बुध
घति । एतदपि सवृत्त्वसारणोद्धव्यं ॥ सुमन्तुः ॥ देवर्षिमनोगब्राह्मणाचार्यमातापितृणां दारणं प्रतिघातानां वक्रोशनेन
चान्यविनर्जिदंशदेन हिरण्यं दद्यात् ॥ प्रतिपीवन्नं संप्रत्यस्प्लेमानितत्तनं ॥ एतदपि सकृत ॥ अत्रापवादमाह हस्तीत

प्र॰ ल आकुषलत्रसमाक्षोहं मृगेतः। प्रतिनाऽयपन॥ हत्वा तत्तापिनं शैवनापणेधीतवेत्वरः॥ ॥अथाभिध्यायानामु कृतशाप
१४९ ये॥ ॥तत्रयम॥ ॥विप्रस्यवधसंयुक्तं कृत्वा तु रायथं मया॥ ब्रह्महापावकामये नवृत्तं वा द्रायणं चोत॥ मार्कण्डेयपुराणं॥ प्रकृतं
149 येप्रयच्छन्ति यावज्जीव कृतं नरः। ते यच्छन्ते पोशापायेयेय्ये तेपापकारिणः॥ अत्र प्रापत्वेन्निर्विशेषा श्रवणाद्यथोक्तं यत्रवानो
क्तामिहापातकनाशनं॥ प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुध्यते नात्र संशयः स्मृत्यन्तरवचनात्प्राजापत्यं॥ अथ पातित्यापकर्तुः॥ तत्र वासि
ष्ठः॥ पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरेति वा पुनः। वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या निर्दोषतां व्रजेत्॥ वचनात्तत्त्ववचनात्॥ यथापस्तंब
स्मृतः॥ मिथ्याभिशंसिनो दोषस्समानः स्तेयमाचरन्। निंद्यार्थे वाधेयं॥ पतितावासेयएवलयप्राप्यपाश्विन्नमाहयथावाह्मणमन्व एप
तेनानिसस्यपतनीयेनोपपतनीयेनवामासमतं जः श्रुद्धवतीणन्तेपेत॥ एतेनाभिशस्तोवाख्यातः। यथायतवल्क १४९
महापावोपपापात्यांपोतिहं शेन्यपापे॥ अत्र तत्कोमासमातीतसनापीनिपतेद्विपः॥ मासमंतकृणे द्वाहशधेन
वः॥ मासमेकत्रपावकत्स्यायेनात्रापिपंचमताणापरक्षोद्रुढवतीणनावन्नेनेधनेकोः॥ श्रुद्धवतीएतोविंदुस्तमेत्यादिक्षा

याज्ञवल्क्ये कृत्तपश्चमंत्रानिर्देशो सामान्यविहितानां पश्चाद्वति यो कृच्छ्रव्रतो नाम्ना एतत्स्य कृत्यात्मकानि शाये ॥ उपया
तकेत्वमासतीते यं ॥ यतः पातकाभिशंसने कृच्छ्रमद्दशैमित्याह इति बोधायनेनसकृत्तनिशंसने कृच्छ्रस्त्वस्य मुक्तं ॥ महा
महापातकशायात्यासेतत्स्याद्वृत्तितानामस्यात्म्यायाग्नितोतस्यं कुर्यं ॥ यथाशं व्यप्रवेततसो ॥ नास्ति कः कृतपुः कृ
च्छ्रवहीर्वासमण्वृत्ति प्रोमिष्यान्निशंसी वेस्येते यं वर्सं वसण्व्यासमण हेष्ठ भेसं वेषु सं वत्सां वा घोतं के भस्यमक्षी
पुः पामासात्वाणामनगछेहीतेनच्छिमवायु वेतिएनैनेवामिशशक्तो व्याख्यातानि मिथ्यानि राक्षप्रायश्चित्तं
चेत रत्निशापानं तां यावन्निर्णे यात्वावृत्तस्यवेदितम्यं ॥ संवत्सरत्रिशाललस्पृष्टस्य [illegible] मनुवचनात्
स्वशापकालए वनिलोप प्रवृत्तस्य वाति यानातः । मुववेलाधिकोहाहीतः ॥ त्वनन्तानि शंसनाको शेण [illegible] पेमुने
मुच ॥ एकविंशति स्त्रेअपि वेजामि वपलतः । एतत्कमहापातकाद्न्यत्रेति धमेप्रदीपः एतनैतउक्ते स्यात्र पयपिपा
पं कुवेन रापलयापिप्रयमंपापं नाव्यापमेयं च्छ्रवहीत्वपरि हथे एवास्त्वते एवा यत्नेवा शवं तु वा नपं वे पतितस्य

प्रायः समाख्याता स्यात्॥ पारिहार्य्येण धर्म्मविदिति। न चाक्रियागर्हितेत्येवं न च वा बाल्कतावनेति मनुरप्याह॥ वसिष्ठवचने व्रात्यस्तरणापदं
१५० नञ्चिपातेरप्युदासार्थं। तदाति शंसने स्वलोमोक्तं रक्ष्यवत्सयाकल्मनीयं॥ एवं वहीनवर्णेनोक्तमवर्णेभिशापेप्रतिलो
150 मदंडमवत्स्या पापप्रायश्चित्तंकल्प्यं॥ तथा च याज्ञवल्क्यः॥ प्रतिलोमापवादेपि द्विगुणंत्रिगुणं दमाः॥ वर्णेनामनुलो
म्येन तस्मादधोहि हानितः॥ तत स्वदेहवत्प्रायश्चित्तानि तत्वतानि वचना प्रायश्चित्तेष्ववलोक्य॥ ध्रुवंचेनतत्॥ यस्मा
दधमानं॥ उत्तमेनानुक्तघहनने प्रायश्चित्ते गृहतत्रैवं त्रिपंक्तौ दीनोनासं शयपत्तिभविष्यपुराणवचनाद्धमेनोक्त
घहनने विशेषदर्शनं॥ अनन्तस्यवस्यापादिहापिकल्प्यापितमपवितं॥ यथा च ताति शक्ति॥ तत्रैवोत्तमाति॥ अ राम
न्तेनाभिशस्यमानः कृच्छ्रं मासं चोत पातकेषु महापातकं प्राजापत्यं मासं कृच्छ्रमिति। एतच्चाभिशापकालातिक्रमे १५०
न्नेपमक्रमगत्वचनात्॥ अभिशापक्रातेनिर्णयप्रवृत्तस्य तु आभिशस्तोप्यवाकृच्छ्रमित्यादियाज्ञवल्क्यक्रमे
वतच्चे वोपपातकादिनाभिलाषस्य बोधायनः। पातकाभिशंसने कृच्छ्रं तदर्द्धोनिशालशंसनिनिषिद्धाचरणेदिकं

विनापि मरणाभीः संति प्राकृतभक्ष्याणि विशिष्टसुप्रीतसंसत्त्वनाम्॥ व्याधितेनैव कुनाविद्यापितेन जनेन तेव हुः स्वपृष्टा
वरः शिनेन वचना त्याग्राघश्विनं क्षणेपमेना॥ अथापस्तम्बः पतिततस्य॥ नन्वसंवर्तः॥ सन्यस्य दुर्मतिः कश्चित्प्रत्यापन्नं भवेत्तत
पात्कुर्वीत कृच्छ्रमत्राषृषण्मासान्स्त्वनंतव्याधिक्रोधादिनातस्यात्स वाक्यमुवाच पयोगः हाश्रममाश्रपि त्रिगमि छ्यति
तेनषण्मासान्प्राजापत्यं कनेयं तरद्यक्त्रौपंचरद्याधेनवाद्धेयाः॥ एतत्सस्यात ग्रहणेन तं निवृत्तानां ब्राह्मणस्य
निर्वासनेजन्त्रियविशेषा वदाख्य कलमाह कात्यायनः॥ प्रव्रज्यावसितत्यजत्रयविशेषावर्णाः धिन्नातयाः निर्वासं कार
येद्विप्रदास्यं नत्वविशेषतयाः॥ निर्वासनेविशेषमाह॥ दक्षः॥ पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति॥ श्वप
देनांकयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत्॥ शातातपः॥ आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः॥ मासं चांद्रायणं कुर्या

स्मृत:
१५१
१८।

दितिशनातपोवुवीत॥ भविष्य पुराणं॥ अत्राह देवेनोच्छिकं कर्मेदास्यापन्निवुजेतपाः॥ चांद्रायणं चोन्मोसमितिविह
त्वमाधिपनानन्त्ववनप्रच्छ वृत्तचाँपाणोयावज्जीववृत्तातपानप्रवृत्तपोर्हेयं॥ ॥ अत्रपजलान्याहिवच्च स्य॥
नेत्रपमः॥ जलाः स्पृष्ठं धनमृष्ठा प्रवृज्यानाहकृत्वुताः विषपप्रपतनप्रपतनप्रापं शास्त्रपातकृतान्शवपो॥ स
र्वे ते प्रत्यवसिताः सर्वधर्मवहिःकृताः॥ चांद्रायणेन शुध्येयुस्तप्तकृच्छ्रद्वयेन वा॥ अनौः प्रापृनोवनाः॥ प्रव्रज्यायाला
जिशोकक्रोधमोहात्मंते कृतायां पश्चात्त्रिरूज्ञानामितिधर्मप्रदीपः॥ चांद्रायणं कार्येन तप्तकृच्छ्रद्वयं वा॥ अत्रैवाभ्यासेत्र
गिराः॥ यः प्रत्यवसितोवि

स्मृ
१५१

षः पुत्रस्याग्निजन्मादितः॥ अनाशकनिवृत्ताश्च गृहस्थत्वं चिकीर्षन्ति कारयेत्त्रीणि चांद्रायणानि वा जातकर्मादिभिः प्रोक्तैः पु
नः संस्कारमर्हति। व्रणसूत्रं॥ विनिष्प्रत्यानुयानारामोत्थाद्विवलितानलः। प्राजापत्येन शुद्ध्येत्तु तस्मात्पापकर्मणः॥ अथवा
व्रणानास्यकृम्याद्युत्पत्तौ निमित्तं भविष्यपुराणे। ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे। कृमिरुत्पद्यते यस्य निष्कृतिं वच्मि तस्य तु
गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत्॥ दधि क्षीरपीतेक कृमिदष्टो विशुध्यति। अधस्तान्नाभ्युत्कृष्टस्य प्रमाणाद्द्विगुणं तासमज।
एतत विनिर्दिष्टं स्यात्तः प्रायश्चित्तं रवणाधिपानामृकं घृतं तेरवीरपद्गोन्मघने कृमिः। षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मा
निषिभिः। पहाररूप्रनिशिरासे कृमयो यदि नन्तो जाकृष्णुतदा वरेत्स्नाला शुद्धयेकस्य पानात् जादधि क्षीरं घृतं पानं वा व्रविएत्रमाचर
णीयं। तथा वा धसयनः। ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे। कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत्॥ गोमूत्रं गोमयं क्षी
रं दधि सर्पिः कुशोदकं। त्र्यहं स्नात्वा च पीत्वा च कृमिदष्टः शुचिर्भवेत्॥ इदं वनानां वैद्वेशाद्दशविषयं एनच्छिवपाएतद्विषएव शा
तानपः। ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पंचासेन घते कृमिः। प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिति शातातपोऽब्रवीत्॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः

स्व०: कुशोदकं स्नात्वा भक्त्या च कृमिदंष्ट्रः शुचिर्भवेत्॥ ब्राह्मणापहर्तुपलक्षणार्थं॥ न विद्विष्यो कृच्छ्रं कृ घृप दत्त पूतकृच्छ्रेपरांप याव्यव
१५२ मः। कृमिदंशानं सांतपनेन यवभोदनानि ताल दृष्टिशिता दंशविषयं ब्राह्मचस प्राह सा धमनूक्तः सांतपन वृषभदान योः समु व्रप हे
152 नास्य प्राजापत्यो वहृद्यो अनो भविष्यत्पुराणो कृच्छ्र पदं तप्तकृच्छ्रपपरो व्रतवपाहोनधेनु वच्युवयो॥ किं चशिरस्तु त्वमांगवा
चोऽनामि स्नानो कृच्छ्रसमानपञ्चगव्यापकृत्याप्रायश्चित्तं गोलेमुः खिलमेवा॥ अथ श्वादिदंशो॥ तत्र मनुः। श्वसृगालखरैर्दष्टो
ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव वा नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति॥ एतच्चपादयोरल्पधितदंशादेवला॥ विशानिदंष्ट्रे श्रृगालवृि
त दृष्टोन वोपसर्प श्वलीमिदंष्ट्रः सवंतीमासाद्य सोऽशं प्राणायामान् कुर्यात्॥ इदं शहयोरलिगाः दंशो तृगिरा। ब्राह्मणवारीषुना राम
दृष्टस्त्रहं सायं पयः पिबेत्। गृहस्थो वैत्रिरात्रं तु एकाहं यो निहोत्रवान। एतन्नाभेरधस्ताद्दंशो न था। नाभेरूर्ध्वंतु दृष्टस्यतद्द्विवद्वि १५२
गुणा भवेत्॥ नहेतत्त्रिगुणां वकोमहे दृष्ट्वा च वत्तु गतां इहस-धिरशोदेवलः॥ श्वदृष्टः सागरंगायां न घास्त्रा तोनि तांहारः प्राणाया
मशतनमाव त्रैमे सिरात्रादयगतपाप्या भवतीति। एतन्नाभेरूर्ध्वमनिगादृष्टस्याह श्वश्ववतवृद्ध सृगालविदूपहतामविरा

न्नपुष्पवलीभिर्हृष्पः समुद्गानहीनगायत्र्या प्राणायामशतं कुर्यात्त्रिरात्रोपवासः। ईदृग्वा क्लीं हृष्ट्वा शंखः। नीलीकाद्भ्रनोविप्रः
भुनाईदृग्वा घर्मे वचत्रिरात्रं तु व्रतं कुर्यात्पुष्पवलीहयानकृतः। ईदृमपिनाम्य घोगाटदृग्वस्यत्रं तं यावकेनाष्टत्रपकृयावकव्रतसमा
नधेनुमूल्यं पंचममासोदयः। अथैवंविधे देवव्रतस्य वेनाविशेषमाह वौधायनः। व्रतच्छेदः कृष्णनाहृष्टाविलितात्रमुपवसेत्स घृतपा
वकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत्॥ बालस्यान्तवेशक्रेवा तद्दीपपापकर्पसंकल्पपिचाहिः प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यत्रपैठीनसिनः।
श्राद्धप्रतान्मुख्यनाहृद्योगाय अष्टसहस्राभिमंत्रितेन कृद्धोन्मुत्वेतरहेद्य वतुर्भिर्वा कलशैः स्नानं शुद्धिः। नदीसंगमे बालकस्या
तस्यावातस्त्रितानुध्यायमनसा सर्वकार्याणि कुर्वीत पितुर्भावे सत्या वा यं। अष्टसहस्रमष्टोत्तरसहस्रं एतद्वधिष्यायि
सं वध्यते। तेन गायत्र्यष्टसहस्राभिमंत्रितकृकुंदृश घ्रानमुत्सुकेन रहेत्तानयावत्तुर्भिः कलशैः स्नापान्तपानदीसंगमेवाला
पाहृतिः। एतन्नवेताभेरध घ्राहृश अस्मिन्नेवविशेषे शंखलिखितौ ष्टष्ट गालविद्वाहनलोनलोपसपष्पवलीभिर्द्रुमसमु
द्रगानहीनगायत्र्या प्राणायामशतेनघृतप्राशनेनशुध्यति। उशनाः। दृष्टिं दृशेमाय अष्टशतं प्राणायामशतं वा ईदृंनाम्यधःस

भ्रष्टेः
१५३
153

रुधिरं दृश्यविषयं। अथ ब्राह्मणस्पृष्टोन्नरञ्छतेष्वियां तु विशेषमाह पराशरः। ब्राह्मणी तु शुना दष्टा जंबूको वृकोऽपि वा। उदितं
सोमन नक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत्। कृष्णपक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन। यां दिशं व्रजते सोमस्तां दिशं त्ववलोकयेत्। मनुसमा
न विषयमेतत्। ब्राह्मणीपदमुपलक्षणं॥ तथा बौधायनः। ब्राह्मणीं तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निवेशयेत्। यदा न स्यात्तत्र दर्शनाद्यापि
शुनादष्टा शुचिर्भवेत्। यां दिशं व्रजते सोमस्तां दिशं त्ववलोकयेत्। नाना मेध ग्रामाद्य माह हारीतः ब्रह्मस्य शातातपः। गवां शृंगोदक
स्नातः शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः। समुद्रदर्शनाद्वापि शुना दष्टः शुचिर्भवेत्। शुना घ्राताह वपिसएव। शुना घ्रातावलीढस्य नखैर्वि
लिखितस्य वा। अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तं अग्निना चोपचूलनं। इह न मिलन्त्यर्थः। पानिवेसुवर्णेन तोन्का मित्रहस्तघुद्राय शिक्षत्राणिता राम
नुक्तं विषयव एवं पथायोगं व्यवस्थापनीयानि॥ अथ विप्राहिहनने आलघातन्ते वा कूपानलजलाग्निरहने चाल बलवन्तः। गोभिर्वि १५३
प्रहन्ते वै वन्तधा चैवन्तधा वैवास्य घातकोनैवा कूपतनं का पंसहुकृसेप्पोमिक्षंहितिर्भिः। एषामव्यनमथ्रुतं पौहहनवा॥ कथं
हक्तिपां कृत्वा नवकृच्छ्रं समाचरेत्॥ नच एवं केवलं त्यष्ट मन्त्र वापानितेपदिपूर्वोक्तं यय कारीत्वाद्दकाहं हूपलंक्षतं।

कृहक्रियाम्प्रमितस्वप्नरशयनादिकाउद्धक्रियानर्पेता स्त्रावारिकालप्रकृच्छ्रे मेनुव ब्लपांवसेचरजनतरक्रिकावङ्के येऽ। ए
तस्य कृच्छ्ररतो। अभ्यासेनुपशान्तः। गोभिर्हतंतनयो न्न ध्रं ब्राह्मणोनवघातितेः। सत्वशेति त्रपोविप्रा। टेम्रा। निरा स्वयो अन्न
पालारेयवाव्ये सवेनपाशमेदकाः। सर्वेनपापसंयुक्ता प्रवेवांव स्नामिनि स्त्रानिं। नप्तकृच्छ्रेण प्रघेपुः कुर्यद्वीनता भोजनं।
अनयुसहितागोवद्युर्विप्रापदृन्निणां। एकेनैवत्रयुघेत्रुतघ धोपद्विजोवनि। गोभिर्हतमितिकीडामिगेवाहतमित्यर्थः।
ब्राह्मणतोनघातितमितितन्मभूयादृनाहमिवानेता शायेनशास्त्रहिनावेत्यर्थः। अत्रैवस्नेहादिशेषमाहवसिष्ठः। कापालीष
घाघातविवशप्रगुभिर्यआत्मानमवघातयति सआत्महाभवति। यआत्मघातिनः कुर्यात्स्नेहात्प्रेतक्रियां द्विजः। सतप्त
कृच्छ्रसहितंचरेच्चान्द्रायणव्रतं। जीवन्नात्मत्यागी कृच्छ्रं हारदशासत्रं वरे त्रिरात्रं वाप्युपवसेन्नित्यमहितः। घनवासस्सा प्राणानां
नेमस्यत्रिःपदेद्घमर्षणं। अथ चैतेन कल्पेन गायत्रीं परिवर्तयेत्॥ अपि वाग्निमुपसमाधाय कूष्माण्डैर्घृतं जुहुयाद्धस्य
न्महापातकेभ्यः सर्वस्मात्तेनपूयतेन याबामेनु दृग्नि त्रमामत्सुभ्रे त्याहृमाजीवन्नात्मत्यागीति क्रोधादिनात्मत्यागायैव कृतार

मूल० यापारंभ्मत्वामत्सुं वनपाप ष्वपं निवपत्नः प्राजापत्ये कुर्यात्ताकिनि पपव्यापारं कृत्वा निवृत्तो घृताक्तवस्त्राच्छादितः प्रा॥
२५४ यामं कुर्वन गायत्रीं च जपं स्त्रिरात्रमुपवसेत्॥ अथवाग्निमुपसमाधाय यद्देवा देवहेडनमित्यादि कूष्माण्डमंत्रैर्यजेत् कश्चित
154 त्र्युपवसेन्नास वैषु वकल्पेषु निश्चमानमनुश्च इत्यादिनामंत्रेण वमनं कार्यं पत्नुस्तु मंत्रेणोक्तः उद्धधन पाशच्छेदनस्नानदहन
वाहनेषु सं भे स्पमहणं त्रिषवणस्नानं वस्त्रादीनि नधलाद्भला दहना वहनादिकं कारितस्पष्टे पाल पावनन वहनादिकाणे
सएवाप्ये तस्याशौनामसंबंधाधिनां कृच्छ्याद्ः॥ स्य शौत्र वहनादि तूपः। पनुर होउद्धधनम्यतं वैवपः स्पशे दाहाणः कश्चित्॥
तस्यापिशुद्धिर्वित्तेषा प्राजापत्येन नित्यशद्धिान दपि वहन दहनव्यतिरिकेणा कामतः सर्वांगेणा भ्यास स्पर्शे तेपामन्त्रा जरसा राम
उद्धधनम्यतं प्रेतं यस्य शेद्ब्राह्मणः कश्चित न स्यशुद्धिं विजानीया न पृकृच्छ्रेण नित्य शद्धस्तु क्तं नदपि त पे वाभ्यासे सर्वांग तं स्पर्शे २५४
पराशरः॥ प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः॥ अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्॥ त्रिरात्रे तु ततः स्नात्वा
दीगत्वा समुद्रगां प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति॥ द्विजः प्रेतानुगमनं कृत्वा त्रिरात्रमुपोष्य सवंतीमासाद्य

गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्ताद्विजप्रलम्बा प्रशान्ते। मृत्प्रेतानुगमनं कृत्वा स्नात्वा तमाचरेत् द्विजः इति क्षत्रियो वैश्यश्चाप्येवं द्वि
जप्तेन स्वेत्य त्र्यापि त्रैवार्णिकस्यापि वित्तये। अष्टसहस्रमष्टौ तु सहस्रमेवं शनैरपि तदनघोः पराशरविष्णू क्रियो विकल्पः।
अथ यद्वल्लाकाकारितमले गृहस्यपश्चा शुभकार्मणि॥ तत्रेदं वलः। दासीकृतो वलान्म्लेच्छै श्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः॥ अशुभं का
रितं कर्म गवादिप्राणिहिंसनं उच्छिष्टमार्जनं चैव तथा तस्यैव भक्षणं। तत्स्त्रीणां च तथा संगस्ताभिश्च सह भोजनं मासोषि
ते द्विजातीनां तु प्राजापत्यं विशोधनं। चान्द्रायणं त्वाहिताग्नेः पराकस्त्वथवा भवेत्। चान्द्रायणं पराकं वा चरेत्संवत्सरोषितः
मडोबूमासार्द्धं पावकं पिबेत्॥ मासं विप्रोषितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुध्यति। ऊर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः। संव
त्सरैश्चतुर्भिश्च तद्भावं सोऽधिगच्छति॥ सो न विद्यते तस्य प्रायश्चित्तं दित्तमनः। तदिदं म्लेच्छैश्चाण्डालाद्यैर्दस्युभिर्वापहृतानां हि
ताग्निद्विजातिनिहच्छिष्टमार्जनोच्छिष्टभक्षणगोवधादिदूषणं मांसभक्षणगम्यागम्यास्त्रीसंसर्गसहभोजनादि कुर्वतां हि
न कर्मवलान्मानेकं कृतेन पदानेन प्राजापत्यं साग्निनाउचान्द्रायणं अपि क्षत्रियवैश्ययोः पादहान्या बुले। प्राजापत्यं चे

मूल० गुरेकाः। चांडालपतितधेनुवधकाः। पातके धेनुपंचकं। अनग्निना तु ब्राह्मणेन तं वत्सरैकहास्य करणे। चांडालपणां कार्यं इतरे बाप
१५५ तकः मूहेणा मासैकहास्ये कृच्छ्रपादव्रतं। वत्सरैकहास्ये मासाहं पावकपानं कृच्छ्रपादाह शलैकेन हारशय पाणालभ्ये चांद्रायणं। मासाहं
155 पावकपानं। शत्रौ धेनुरेका देया। वत्सनादूर्ध्वं वत्सरवत्तुषपमावज्ञा गर्हाशेणा प्रायश्चित्तमर्धं। नदूर्ध्वं तत्समं चेनपातितत्वा
त्सा प्रायश्चित्तमामा नाभ्मरणं। अथानुदकमूत्रपुरीषकरणे॥ नवमनुः विनाद्भिरप्सु वाप्यार्त्तः शारीरं योनि षेवनं सचैलो वहि
राप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति। शारीरं मूत्रपुरीषकरणं इदम् अन्येनानन्यजललिहासोऽपम॥ आपद्गतो विनात्तेये शारीरं यो
नि षेवते। एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत्॥ इदमभ्यासि॥ अयतनात्क्रोरणु विप्रलेपे। नवमनु॥ शिष्टाघ्रा वधुवि राम
इष्यं तदेवा भसिमानवः। मासमेकं व्रतं कुर्यादियं कृष्मतं धात्रदं। व्रतं पावकेन। इदमभ्यासे। अत्र धेनुकपांशावलिविततीरतो १५५
मत्रप्रतिपाणपुष्पहके तवा। त्रितन्त्रोपाभितदिदमापःप्रवहत इलिजपेनां। इदं जानतई बहातेष्य। पुनमंतुः। अयत्नाज्ञो वा
मेहतमप्सुकृच्छ्रो भवेत्॥ अनात्तेष्यकौतूहलाद्दिनाइदमत्र धेनुवत्तुषपं॥ अथान्यानुरक्ताखेदेषोत्पाददनानत्रप्रवेताः

मित्रघ्नेहृत्करणाद्दाहोरात्रमनश्नन्नापयःपिबेत्॥ तद्दर्भपंचरजेनमासकारेयात्॥ अथशक्रधनुःपलाशाग्निदर्शनेनान
त्रत्वच्चक्षुःगाः ईद्वाणंपलाशाग्नानन्यस्यप्रदर्शयेत्। प्रायश्चित्तमहोत्रं धनुर्द्दृश्वद्दृष्टिराणाईद्दंशक्रधनुरितिव्यपदि
श्यकामतोद्दृष्टिचिन्त्वा रूप्यमाषकत्रयंदेयं। अथश्वादानिनिमंत्रितब्राह्मणानास्नानप्रायश्चित्तं॥ नत्वयमः। केतनंकार
यित्वातुयोनियातयतिद्विजो ब्रह्महत्यामवाप्नोतिमूढलोनोनुजायते। एतस्मिन्नेनसिप्राप्तेवस्त्रहरणोनियतव्रतः॥ पति
तांडापतांचीवीनतःपापात्प्रमुच्यते॥ अत्रप्रायश्चित्तमेनवघ्नकंदेयं॥ अथदेवागारकृतेघ्नकाकाष्ठशिलादिनागृहकरणे
॥ तत्रनिर्द्दिष्टाःपापमः॥ इष्टकाकाष्ठाश्मालोष्ठान्देवालयसमुच्छ्रितान्॥ गृहीत्वात्मगृहेयेनुलोभाद्दोपाजयंतिवा। एकाकिन्य
मयोद्धिष्यो तु दृष्टावरिपीडिताः। बंधनेतेनुनितिष्ठंतियावत्पापस्पर्शं तु पः। जनप्रायश्चित्तमश्ववणान्युजापस्येनवेके
नसर्वपापतवोभवद्दिनिधेनुदाने। अथाग्निष्ठीवने॥ तत्रवृद्धशातातपः। वातकर्मणितानिष्ठीवेद्दंतभिन्नेन्तथान्ततो तु तन
पतितसंभाषेदृहत्तितांश्रवणोस्पर्शेन॥ एतज्जलामावविषयपानघा तु वानिष्ठीव्यवासप्तपरिमृगयावमेद्विजत्रकुर्वीत

मूल० चमनेस्पर्शनाच्छुस्याकंदस्पर्शनं। कुर्वीताचमनं च०। यदि हिंसा अव्रतास्पदा। प्राविभवतो ह्येतत्पूर्वाभावे ततः परं। अविद्यमानो
१५५ पूर्वाक्रउत्तरप्राप्तिरिष्यते। यथा॥ इदुविलापम्लेच्छस्पादर्शमेध्यं यदि किंहिचित्॥ मुखेऽपि संस्पर्शगतं मेचस्नानं विशोधनं। अप्रयतानि
156 प्रायश्चित्तं॥ ॥ नवछागलेयः॥ व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च। एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते। अहोरात्रो
षितो भूत्वा कृच्छ्रं चांद्रायणं चरेत्॥ कृच्छ्रं चांद्रायणं चरेत्॥ कृच्छ्रं चांद्रायणविशेषणं। व्रतोपव्रतान्याह बौधायनः। अथोपव्रतानि
अहिंसा सत्यवचनमस्तेयं मैथुनस्य च वर्जनं। अथोपव्रतानि। अक्रोधो गुरुशुश्रूषाऽप्रमादः शौचमाहारशुद्धिरिति। यापुरुषात्तोऽव
त्यनुविधेयं कामादिति। रिरंसया ह्यीसमीपमुपाश्रित्य मात्रमिति स्पर्शः। तथा होरात्रोपवासः प्राणायामशतेन यात्रासकृत्ताद्दैव राम
कर्तव्यमिति। धर्मलिप्सुना। तथा। अकामादेव हिंसने पदेभिः स्तुः। यः भूकृमीन। कृच्छ्राणि कृच्छ्रं कुर्वीत चांद्रायणमथापरेत्॥ स्कंदे १५५
तौ द्विपदैर्वल्या प्रायश्चित्ते स्त्रापयत्यपनिः। निनकारपितन्या यैः प्राणायामा स्त्रषोडश। द्विवाह्नः स्पाविप्रस्य प्रायश्चित्तं विधीयते॥ चित्रान्न
मुपवासस्त्र प्राणायामशतेन यः। प्रायश्चित्ते विनैव कामतः। स्कंमृत०। स्य प्राणायामशतानां चातथा रात्रौ पंक्तः मुचिःस्नातो द्वादशैव तु षा

रणोः। प्राणायामेन शुद्धात्मा विरजा जायते द्विजः॥ एकान्नं मधु मांसं वा आमश्राद्धं तथैव च। अभोज्यानि यतीनां तु प्रत्यक्षलव
णानि च। एवैकानि क्रमेतेषां प्रायश्चित्तं विधीयते। प्राजापत्येन कृच्छ्रेणाननः पापात्प्रमुच्यते। विश्वामित्रः। योगिनो योग एव नि
पुसा हि शुद्धिमिरिष्यते। ज्ञानो ज्ञानमेवेति शुद्धशुद्ध्यस्य साधनं। शुद्धिः पापाद्धिः पापहा यतः। अग्निरुद्रपः स्वर्गो हि। मनुः। घृतप्राशित्वा
ल्लचारी द्विजः शुक्रमकामतः। स्नात्वार्कमवीक्ष्य चाग्निः पुनर्मामित्येवं जपेत्॥ व्यक्तार्थं॥ अथ व्रतभंगे॥ तत्र वायुपुराणे। लोभान्मो
हात्प्रमादाद्वा व्रतभंगो यदा भवेत्। उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशमुण्डनं। प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत्। वाशवृः
लमुत्सृष्टपेनेन मुण्डनं कुर्यादित्यर्थः। अथ निषिद्धमाहस्थागलेयः। पूर्वं गृहीत्वा संकल्पं नावरोक्षमामोहितः। जीवन्नवति वाऽलो
म्भतः भ्रष्टो वापि जायते॥ अथ यो मृताशयाने॥ मनुः। उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं च कामतः। स्नात्वा च विप्रो दिग्वासा प्राणायामे
न शुद्ध्यति। याज्ञवल्क्यः। प्राणायामं जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः। नग्नः स्नात्वा च सुप्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियं। कुर्यादित्यर्था
हा पं उष्ट्रपक्कं पानकृत्युष्ट्रयानं। एवं खरयानमपि। ईदृसकृदाचरितेह तौ। अथ यानोत्पन्नः। खरयानमुष्ट्रयाने योऽधिरोहेद्द्विजोत्तमः।

मूल० अथो वा पुंपि शेन्नाग्नस्त्रिया चेप नृतास्म. तांवि मुञ्च पुंसा वीरेणा वा गत्वा नग्नः स्नात्वा भुक्त्वाग्रणामशतं कुर्वीत॥ अथ यव धानेन खे

१५० रे पुरीहणात्तं हानग्नस्नाने त्रीषहूभ्यासे शंखः द्विवानुमैथुनं गत्वा नग्नः स्नात्वा तत्र्यांभासिानग्नं परस्त्रियं दृष्ट्वा दिनमेकं व्रती भवेत्॥

157 अत्रापि नग्नस्नाननग्नपरस्त्रीदर्शनयोः कामाभ्यासापेक्षया व्यवस्था अत्रोपपातकगणपठितेष्वपत्र प्रायश्चित्तं नोक्तं तत्रोपपा

पातकसामान्यप्रायश्चित्तमेव ग्राह्यं। प्रायश्चित्ते मासिकं गोव्रतमभिधायाह मनुः। एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः। अवकी०

र्णिवर्जं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा। पयसा वापि मासेन पराकेणाथवा पुनः। एतान्येव प्रायश्चित्तानि गुरुलाघवमावगम्य व्यवस्थे

पानि। अथ जातिभ्रंशकरे॥ तत्र मनुः॥ ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः जैह्म्यं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतं॥ जा राम

तिभ्रंशकरं स्मृतं॥ जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया। रुजः कृत्या पीडाकरणं अ १५०

घ्रेयं लशुनादि जैह्म्यं मित्रे कुटिलत्वं। पुंसि मैथुनं पुरुषे ग्राम्यधर्मकरणं। अत्र कामतः सांतपनं॥ तत्र धेनुद्वयं। अकामतः प्राजा०

पत्यं तत्र धेनुरेका। एतच्चाभ्यासे वा द्रष्टव्यं रुजः कृत्येति विशेषमाह मनुः। अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिपातने। कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत वि

प्रस्थोत्याघशोणितेन तथा यास्तव श्रुयः। विप्रहंडो घमे कृच्छ्रं स्त्रानि कृच्छ्रानि पातने। कृच्छ्रानि कृच्छ्रो ल्ववचाते कृच्छ्रोम्यं नरशोत्ता
ते। अत्र हंड शवृः शास्त्रमपिलत्तपति। अतिकृच्छ्रे धेनुत्रयं। कृच्छ्रातिकृच्छ्रे धेनुपंचकं। पमः। कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत वांऽपराम
घावरेत्। हशसंख्याश्वगाहघांहग छेहापद्मा भवेत्। अत्र वाद्विजांगछेहेव्रनह्ययस्य गोहनानां च समुच्चय।। विशेषमाह व
हस्पतिः।। काष्ठादिना ताडयि वा मेहं कृच्छ्रमाचरेत्। अस्थिभेदे निकृच्छ्रं तुपराकं वांगकर्तने।। अथ संकरीकरणापात्रीकरण
मलावहेषु।। तत्र मनुः। वतेष्याश्वमृगेभानामजाविकवधस्तथा। संकरीकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य चा निंदितेभ्यो ध
नाहानां वाणिज्यं शूद्रसेवनं। अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं। कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनं। फलैधः कुसु
मस्तेयमधैर्यं च मलावहं। मद्यानुगतभोजनं मद्यपानसमये पऽपस्थापितं फलमूलादि। अधैर्यं गीतश्रवणादि। अल्पेंऽप
चयेऽप्यंतवैकृत्यमिति कल्पतरुः। संकरापात्रकृत्यासु मासः शोधनमैंदवः। मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकस्त्र्यहं। तत्र याविष्णु
:। ग्राम्याणां पानं पशूनां हिंसा संकीर्णीकरणं। संकीर्णकरकं रूक्षा मासमश्नीत यावकं। कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं तु कारये

मूल० नानिंदितेभ्यो धनादानं वा सिज्यं कुसीदजीवनमसत्यं भूइसेवनमित्यपात्रीकरणं कृ। वातप्तकृच्छ्रेणाभ्युघ्यति। शीतकृच्छ्रेणवा सूप
९५८ महासांतपनेन व्यापजिणांजलवतणां च घातनं कृमिकीटपातनं मद्यानुगानमाजनमिति मलवहनि मलिनीकरणं पतन
158 प्तकृच्छ्रे विशोधनं। कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनं। अत्र संकीर्णकरणे सकृत्करणे मासयावकं। अभ्यासे कृच्छ्र
ति कृच्छ्रे। असंताभ्यासे चांद्रायणं। अपात्रीकरणे च सकृत्करणे तप्तकृच्छ्रं करणे तप्तकृच्छ्रं वसठ्रहसाधं शीतकृच्छ्रं वा॥ शीत
कृच्छ्रेत प्तकच्छ्रेति कर्त्तव्यतैवा किंतन्न ह्येवईप्समत्र शीतलमितिविशेषः॥ अभ्यासे तु महासांतपनमत्यंतेनाभ्यासे वा शाणमला
वहेतु सकृद्याचरणे अहत्यावकं। अभ्यासे तु तप्तकृच्छ्रं। अत्यंताभ्यासे तु कृच्छ्रं। अत्यंताभ्यासे तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रमिति यथायोग्य
मूह्यं। एष चतुर्षुपंचप्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्त्रैष एव बोद्धव्यः॥ अथ प्रकीर्णप्रायश्चित्तं॥ तत्र मनुविष्णुविश्वामित्राः। राम
अनुक्तनिष्कृतीनि विशेषतोनुक्तप्रायश्चित्तानि तानि यथाविस्तुः परत्र क्तं तत्प्रकीर्णकं। प्रकीर्णपातकेना वा गुरुत्वमपलाघवं ९५८
प्रायश्चित्तं बुधः। कुर्याद्ब्राह्मणानुमतेन सह। अनुक्तानि क्तानि कंपानपं। शंखलिखितौ॥ कपविक्रयउुष्पभोजनप्रतिग्रहेषु नाना

नाद्दिष्टप्रायश्चित्तेषु सर्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं वा । हारीतः । चान्द्रायणं पावकं चैव तुलापुरुष एव च ॥ गवां चैवानुगमनं सर्व
पापप्रणाशनं ॥ उशनाः । यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनं । प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुध्यते नात्र संशयः । पापास्य गृह्णाघ
र्वं वी दृष्टप्रायश्चित्तान्येतानि शिष्टैर्यं वध्येपानि । अथास्पृश्यस्पर्शे । तत्रानुच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शे प्रायश्चित्तमाह मनुः
दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । दिवाकीर्त्तिश्चाण्डालः । तत्स्पृष्टी श
वस्पृष्टी । दिवाकीर्त्तिमिति पूर्वं जम्बूलास्पृष्टाप्रमाद्दतो विप्रः स्नानेन वा विशुध्यतीति वृहस्पतिवचनात् सप्तह्नेहमानुषा
स्थिशवस्पृष्टिनमिति व्यवनवचनात् बुद्धिपूर्वमाहस्नहणाद्द कामविषयमिदं कामेन तु [illegible] । पतितं सूतिकां मन्त्ये शवं
स्पृष्ट्वा तु कामतः । स्नात्वा सचैलं ऊर्ध्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति । अत्र घृतहोमो व्याहृतिभिरिव्यधुप्रकरणोपाठात्तद्ध
तप्रताने विधिमात्रेनोपवासः । स्नानं च सचैलं सशिरस्कमाह व्रद्धशातातपः । चाण्डालं पतितं व्यंगमुन्मत्तं शवमन्त्यजं
सूतिकां सूतिकां नारीं रजसा च परिप्लुतां । श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान्संस्पृश्य मानवः । सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्ये

मूल० घ्नति॥ स्पर्शिकाप्रसवेकाद्येपि॥ व्यंगःपातपादिविकलनाव्यंगो मन्नयोः सहचमनहीनचारस्य शातातः॥ स्वाहीनांत्रया
१५९ णां शिरःस्पर्शे स्नानमिदं स्मृतमातशातातपवचनात्॥ पतः श्वादिस्पृष्टकामतोपि न स्नावनं व्यवधानेपुत्रकं चांडालास मत्वा
159 त्॥ अन्नएवोच्छिष्टस्य कुक्कुटादिस्पर्शे एकोपवासः-- -डालास्पर्शेन तद्ध्यं वत्स्यति। नस्माच्छिरःस्पर्शे खेवाचनिकं स्नानं ना
या विष्टुरपि। वस्त्रक्षालनरमा- विना धूमसेवने सर्वैर्वर्णाः स्नानमावरेयुः। मैथुने दुःस्वप्ने वमनविरेकयोः श्वश्मश्रुकर्म
णि कृते शवस्पर्शे चस्य स्नाज स्नला चांडालमूर्पावेम स्पृपर्जपे चनवेशवंतरच्छिचसत्ले हंसवे स्वेनेषु स्नानेपूर्ववत्स्नानाप्र
क्षालितंविष्टपात्॥ मैथुने च स्नानमूक्कालएवापघाशातातपः। स्नानोनुगमर्शंकिवात्स्नानं मैथुनिनः स्पृतं। अन्यतौतुपश्च राम
गच्छेच्छुद्धिमूत्र-पुरीषवन्। तेनानुच्छिष्टस्य चांडालादिस्पर्शकामतः सचेलं सशिरस्कं स्नानं। कामतोहोमोघ-- -शनंवाधिकं। १५९
पच्चप्रचेतसोक्तमघकायेन चांडालकायानिस्पर्शनेत्रिरात्रा च्छुद्धिरितितत्सर्वांगीणास्पर्शविषयम्। पत्रौवशावमाहदेवलः॥
दिवाहतेलेः स्नानंनिशिकुर्यात्रिमित्ततः प्रक्षिप्यवपावकं। अतएववशातातपः। आदित्यं स्नमितेरात्रावस्पृशतेयदिभगक्केन

शुद्धिः स्यात्तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं। अनन्तमित्त आदित्ये संगृहीतं तु यज्ञलेनितिन सर्वात्मना शुद्धिः शावस्य च वर्जयेत्। पराश
रः। स्नं चरणां प्रेक्त द्विवोढतजलेन तु। शिशोर्विशेषमाह दशानां तपः। शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतं। रजस्वला
दिस्पर्शे तु स्नातव्यं तु कुमारके॰ तथा प्राक्चूडाकरणाद्बालकः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः। कुमारस्त्रसविज्ञेयो यावन्मौंजीनिबंध
नं॥ अथोच्छिष्टस्य चांडालस्पर्शे॥ तद्वत्स धः स्नात्वा वापरे दिने करणीयानचापष्टं वा येनकेनविदुच्छिष्टः संस्पर्शयेत् सहागच्छ
त्स धः समाप्लुत्य प्राप्य पश्चित्तेन गज्यनेत्स्नानकप्राप्यश्चित्तेन वदशानातपः। चांडालैः श्वपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रेन कृतो द्विजः त्रि
रात्रं तु कुर्वीत ऊर्ध्वोच्छिष्टः षडाचरेत्॥ स्नानत इदं न याभुमंतुः। चांडपतितं चैवं तथा नारीरजस्वलां तु उच्छिष्टं तु द्विजः स्पृष्ट्वा प्रा
जापत्येन शुध्यति। उच्छिष्टः ऊर्ध्वोच्छिष्टः प्राजापत्यपट्टुपवासयोः समानसारं वा तथापष्टं वा॥ ४ नीवोच्छिष्टो स्वजैः स्पृष्टः प्रा
जापत्यं समाचरेत्। ऊर्ध्वोच्छिष्टस्पृष्टः पादः पादश्च आत्माशनेन तथा। ऊर्ध्वोच्छिष्टो यन्यास श्वास्ये प्रालिहि भोजयन्निर्जलो
रा काश्यपः स्व ब्रूकपांत्य चांडालमश्वमांडरसृलाः। पक्षोच्छिष्टः स्पृशेत्त्र कृच्छ्रं सांतपनं वरेत्। सांतपनं समाह साध्यां अत्र घे

मूलः त्तु दृष्टे । एतत्कामाभ्यासे । अज्ञानेन स्पृष्टेषु ॥ मन्त्रोच्छिष्टस्पृष्टानां चाण्डालैः श्वपचेन वा । अमाहात्स्पर्शनेन गच्छेन्नवकूपादिशोध
१६० नं । गायत्र्यष्टसहस्रं तु द्रुपदां नाशनं तं घात्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुध्येन शुध्यति । सुमन्तुः काश्यपवाक्ययोः हसाहवयो
160 ऽजघलास्पर्शे श्वेन देव । आपदि स्नानादिशेषमाहहरः । पाने मैथुनसंसर्गेन धामूत्रपुरीषयोः संस्पर्शे पवि गच्छेच्चुशवोदवांत्य
जौः सहादिनमेकं वरे मूत्रपुरीषं तु दिनद्वयं । दिनत्रयं मैथुने स्यात्पाने तु स्याच्चतुष्टयं ॥ अथ चैलाम्यतीस्य चाण्डालादिस्पर्शे ॥ नव
वधशानानपः । येन केन चिद्दृश्यक्रश्चण्डालैः स्वश्वपने यदि । अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुध्यति । एयेन केनचिदितिघत
नैलादिना । बौधायनः । चाण्डालदर्शने ब्राह्मणानां समायता मुच्छिष्टदर्शने एकरात्रमुपवसेत् । समाप्ते त्रिरात्रं चाण्डालस्तथागम राम
नेसचेजधानं व्याघ्रं प्राप्त चाण्डालोदकसंस्पृष्टः स्नानं कृत्वा विशुध्यति तुच्छिष्टस्तेन संस्पृष्टश्चिरात्रेणाशुध्यति ॥ अथ १६०
कादिस्पर्शे । नत्रसंवर्तः । चर्मकं रजकं वेणं धीवरं नटमेव च । एतान्स्पृष्ट्वा द्विजो मोहादाचमेत्प्रयतोपि सन् । सनाप्नैः स्पृष्टपृष्टो
च्छिष्ट एकरात्रं पपघःपिबेत् नैरुच्छिष्टः त्रिरात्रेण्वा दत्तं प्राश्य विशुध्यति । आचमनमनुच्छिष्टस्य रजकादिभिराकामतस्य

शौविहितव्यं। कामतस्तु शिरोव्यतिरिक्ताङ्गस्पर्शने दंगहूाजनपूर्वकमाचमनं। शिरःस्पर्शे स्नानमित्याह शातातपः। रजकश्वम
कृचैव व्याधजालोपजीविनौ॥ निर्णेजकः सौविकश्च ठकः शैलूषकस्तथा। मुखेभगस्तथा श्वा च वनिताः सर्ववर्णगाः चक्री ध्वजीव
ध्यघाती ग्राम्यसूकरकुक्कुटौ। एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिभिः। तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्तः शुचितामियात्॥ र
काधून्नैः। एतेन पञ्चमाकेऽपपुरालाङ्गानमुक्तं न त्विदं शिरःस्पर्शविषयं। नघथाऽभ्योऽप्यस्पृष्टिकाषष्ठमार्गावालखुश्वकुक्कुटा
न। पतितनापविद्धचाण्डालम्लेच्छनहारं श्वधर्मवित्। संस्पृश्य शुध्यति स्नानादुदक्याग्रामसूकरौ। श्वभोज्यारजकादयः। मार्जा
रोवनमाज्यजाः। अपविद्धोलावद्विपक्षुतः। म्लेच्छहारान्मृत्वेन। गृहमार्जारस्पर्शे शुचिर्वान्॥ यथामुमनुः। खीवालमशक
मंहिकामार्जारमूषिकाश्चाप्यासनशयनयानानां तु विप्रविप्रुषो नित्यमेध्याः। नयानदत्यानि सिपोदशश्ववालाश्वनउप्यति
कथंचनामार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः मशकमक्षिकासाहव पावकग्न्हमार्जारावगतेः। कामतः शिरःस्पर्शे सचैल
दाहशम्भक्षिः स्नायादित्याह वायुपुराणं। उदक्यासूतिकाद्वैवश्वानमंत्यावसायिनं। नग्नादीन्मृतहारांश्च स्पृष्ट्वा नविधीप

मल० १६१ १८

नो। स्नात्वा वा सचेलमद्भिः शुध्येद्दाहयामिनः। नानावीर्या हृषाः पथ्याविलुप्तताः। सर्वे वा मे च वर्णा नान्त्रयी संवरतां नन्द्यानां समुद्घाति
यो मोहात्सनगतः पापकृन्नरः। मूत्र नहारको वै तनेन। उच्छिष्टस्य वा स्नातास्य भच मंकाया दिस्पर्शे एकरात्रं पयःपानं उच्छिष्टव
र्णकाता दिस्पर्शे त्रिरात्रं मुजोष्य एतेन प्राशये दिनि। ऊर्ध्वोच्छिष्टविषयं चैतत्। तथा च पृथ्वीचन्द्रोदये। उच्छिष्टः संस्पृशे यः श्वा मरजः
कमौ च कान्तान्यधोच्छिष्टोपहासस्यापि कृतत्र्यमा भोजनं। अन्नमपि हीनं च्छिष्टानि नित्तेप। संवत्सरैकं वा कृच्छ्रं वान्ता। किंवाधोच्छि
ष्टप्रायश्चित्तार्हेधउच्छिष्टाप्रायश्चित्तार्हे स्यो कृच्छ्रं वान्त॥ अपरहिनेसायं भुंजीनेन्नत्वर्षः। तथा। ऊर्ध्वोच्छिष्टोपहासस्या त्रापश्चित्तं
मवाहि हाउपवासा सहि ताचेस्या द्धतंप्राश्य विशुध्यति। संवन्नेवा कंवज्ञानविषयमज्ञानन मद्दः। अज्ञानपक्षे ज्ञानतोर्द्धं यत्तपेवर्का राम १६१
लसमान मात्यान्तेनानुच्छिष्ट संघृ उस्पर्शे उच्छिष्टब्राह्मणा स्पन कृमुपवास चतीयभागः। कर्तव्यः। अकामतः स्नानमात्रं। सघृ
उस्मा मनोपि हृपात्रैण तथा कृष्ण वाला। पतो वा उच्छिष्टवाह्न तास्यो छिष्टोत्यजस्पर्शे उपवासत्रयमुक्तं। उच्छिष्टस्य संघृ उस्पर्शे एको
पवासो वसान स्यमाता। ऊर्ध्वोधउच्छिष्टस्पर्शे तुदैवलः। उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं वापि समाहितः। न पेय वह ऊर्ध्वोपाहि चम्प्र

हृत्वा। ल्या चम्य शुध्यति। न चाननु ग उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो ऽद्रव्यहस्तः कथं भवेत्। अनिधायैव तद्द्रव्यमाचांतः शुचितामियात्।
एतद्धारणीयद्रव्यविषयं। भोज्यादिविषये तु वसिष्ठः। प्रचरन्नन्नपानेषु यदुच्छिष्टमुपस्पृशेत्। भूमौ निधाय तद्द्रव्यमाचां-
तः प्रचरेत्पुनः। द्रव्यस्यालाभे कर्तुं कारणीयमित्यत्र शंखलिखितौ। द्रव्यहस्त उच्छिष्टो निधायाचम्य कुर्यादुमिति। अन्ये द्रव्य-
हस्त इति मनुमोक्तेऽद्रव्यहस्तस्योच्छिष्टस्पर्शे सतीदं शौचमित्युक्तं न द्रव्यस्य सतोऽद्रव्यहस्तत्वे एतच्चोच्छिष्टेनाद्रव्यहस्ते पुन-
र्वेदितव्यं। न तु सा हृत्वा द्रव्यस्पर्शेन स्याभोज्यत्वात्। यथा वसिष्ठः उच्छिष्टमग्रतो भोज्ये समुच्छिष्टमुच्छिष्टे त्याहतेव॥
अथोच्छिष्टस्य ब्राह्मणस्योच्छिष्टस्पृष्टस्पर्शे॥ तत्र शातातपः उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः। उपोष्य रजनि-
मेकां पंचगव्येन शुध्यति। कामत इदं। अकामेन त्वाह बृहस्पतिः। उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः। कृत्वा-
न वा संतक्रे च पंचगव्येन शुध्यति। स्नानं शूद्रं वकामतः स्पृष्ट्वोपवासः त्वकामतो न कृमित्यर्थः। अथवा अकामत उपवा-
सार्धेन कृच्छ्रप्राप्तौ कामतो धनच्छिष्टविषयं न कृमिति। ननु स्नानं स्पृष्ट्वोपवासः शूद्रं च स्पृष्ट्वा नक्तमिति धर्मप्रदीपव्या-

मू.ल॰ १६२ स्वा पुक्तः। मुना वोच्छिष्टया मृज्यास्पृष्टा यहमा वेरैहिति। वहस्पतिर्वा क्यानुरूपं चाग वनेः। तथा ब्राह्मण्यतो ऽच्छिष्टेनतु
स्पृष्टेण विप्रः स्पृष्टश्चेना दशाः। उपवासेन शुध्यति स्पृष्ट्वा संस्पृष्ट एव च। अन्योन्योच्छिष्टयोच्छिष्टस्य वर्णस्पर्शेन ब्राह्मणपु
१८ त्रानुच्छिष्टेनाप विप्रेण विप्रः स्पृष्टश्चेत् ताद्दशः। उभौ स्नानं प्रकुर्वतः स च एव समाहितौ। तेन हयोरेवोच्छिष्टयोर्ब्राह्म
णयोरन्योन्यस्पर्शे स्नानाच्छुद्धिः। न ह्यन्यथा गाहित्यर्थः। अत उच्छिष्टस्य विप्रस्यानुच्छिष्टस्पर्शे दोषाभाव एव। एतेन स्नानं तः
स्नाने वा [illegible]नि। उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शे द्विजातीनीय दाभवेत्॥ कुर्यान्न कोपवासं तु कृत्वा विः स्पर्शेन द्विजो ब्राह्मणः।
कामा तनुच्छिष्ट कृत्रिय स्पर्शेन कविंशस्पर्शेन पवासः। तथा कृत्वा विट्भू इसंस्पर्शे प्रायश्चित्तमिदं भवेत्॥ कुर्यान्न कोपवा राम
सं तु प्रकुर्वीतानुपूर्वशः। तथा वैश्यपञ्च भूइसंस्पर्शे स्पर्शे कुर्यान्न क्तं घृताशनं विप्रेणासंस्पृष्टमूत्रं तद्व व्रतं चरेत्। एतेन व्रतक्तं पूर्वं १६२
घृताशनमित्यर्थः। ऊर्ध्वोच्छिष्टो विशेषमाहत्या गलेयः। र्जानस्य वविप्रस्य सवर्णस्पर्शेन पद्दित्य क्त्वा ने स सुवि भूर्वा या ता
या मेन शुध्यति त्रानाना भुक्तेव दनं पंचगव्येन शुध्यति। बुद्धिपूर्वं यदा भुक्ते व्रक्ते ब्रह्मकूर्चेन शुद्धिः स्नाच्चेत्यर्थः। या गायामे

विशेषः पंचगव्येनेति। अपरेद्युर्नेनक्तं पंचगव्यं तीर्त्वा भुंजीतेत्यर्थः। ब्रह्मकूर्चेनेति। उपोष्य ब्रह्मकूर्चं पीत्वा हविष्यम

श्नीयादित्यर्थः। अङ्गस्यापि विशेषश्रवणात् उच्छिष्टोच्छिष्टस्पर्शे एतद्वेदितव्यं नक्ताशक्तौ रजनरक्तिकाहयं दे॥ प॥ अथ नीलीवस्त्र

परिधाने॥ तत्र भविष्यत्पुराणे। शृणु श्रेनि महाबाहो नीलीवस्त्रस्य धारणात्॥ वाससो गणशार्दूल गदतो मम कृत्स्नशः

शः। पालनाद्धि कृपा चैव उद्धृते ह्युपजीवतात्। पतितः स्नातमवाप्नोति विप्रैश्चाभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति। नीलीरक्तेन वस्त्रेण यत्कर्म कुरुते

द्विजः। स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं तावत् यानस्य महामन्त्रो नीलीवस्त्रस्य धारणात्। नीलीवस्त्रा

हारकं कश्चिद्विप्रस्तु धारयेत्। अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुध्यति। इदमत्तानेत्रानेउहैग तपं अत्रापवादो नी

लीत्यनुवृत्तावापस्तम्बः। स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति। अथ पलाण्डुजग्धुनादिस्पर्शने॥ तत्र यमस्मृतिः। पुरा

पलाण्डुलशुनस्पर्शे कामकृते द्विजः। अहं पिबेत् कुशलं सावित्री च जपेत् व्या। इदमूर्ध्वोच्छिष्ट कामतः स्पर्शे। न त्वा पलाण्डुल

शुनस्पर्शे सा वन्नं समाचरेत्। कृतो द्वारक्ष्वहोपत्रत्र मुच्छिष्टो ग्रहमावरेनान्नं भुङ्क्ते उच्छिष्टविषये त्यहमिनमूर्धोच्छि

स्म० ष्ट विवर्पं॥ त्वपभिरमकामतः सावित्रीं जपाद्विनत्रिरात्रं कुशवारिपानाशक्तौ वनुर्विंशतिवत्सलमब्यं कांचनं देयं अनुच्छि
१६३ ष्टस्पर्शे केवलं स्नानमेव। यथाव दशातातनपः। उच्छिष्टः संस्पृशेद्विप्रो मद्यं मूत्रं शुनोशुचीन्वा। अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचग
163 व्येन शुध्यति। एतदूर्ध्वोच्छिष्टस्य कामतः सुरेतरमद्यमूत्रपुरीषोच्छिष्टमशुचीत्वालशुनादीन। सुरानववैतैयमः। दर्शनात
स्पर्शनात्स्पर्शनात् घ्राणात् प्रायश्चित्तं विधीयते। प्राणायामैस्त्रिभिः स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति॥ दर्शने कामतः स्पर्श
नेऽप्यकामतः। घ्राणे वा कामतः कामतो जानि भ्रंशकरं वा तथा। आघ्राय रसगंधं च सुरागंधं च सोमपः। स्नात्वा वपःस्वस राम
कृत्वा त्रीन्प्राणायामान् विशुध्यति पत्नुसुमंतुना। कृमघसंकरेऽप्यमं जपेत्सुराघ्राणे प्राणायामस्त्रितदूर्ध्वम पविसपावि १६३
त्रुः। सुरापा घ्राय गंधं सोमपउदके मान विधे मर्षणं जप्त्वा घृतप्राशनमाचरेत्॥ अथोच्छिष्टस्य नानाद्विपृत्तीयस्पर्शे॥
न तत्र पुष्पहारीतः। श्वविष्ठाकाकनिष्ठावा कंक गृध्र नरस्य च। अधोच्छिष्टं तु संस्पृश्य सचैलो जमाविशेत्। ऊर्ध्वोच्छि
ष्टं तु संस्पृश्य प्रायश्चित्तमिदं चरेत्। उपोष्य रजनीमेकां पंचगव्येन शुध्यति। तेनाधउच्छिष्टस्य पृत्तीयस्पर्शे स्नानं। ऊर्ध्वोच्छि

षट्स्वन्तूपवासः। पंचगव्यं पिबेत्। अनुप्राप्तस्य मलस्पर्शे॥ नखांगिरः। ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदंगमुपहन्यते। तत्र स्ना
नमधस्तात्तु क्षालनेनैव शुध्यति। अमेध्यादिस्पर्शे विषयपाणि दंति विप्रादिस्पर्शे विषयमपि तथा शौच॥ रथ्याकर्दमतोयेन
ष्ठीवनाद्येन वा पुनः। नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुध्यति। अंगारसीकं वा क्षालनम् इमसाकाचमित्यत्र विष्णुः॥ ना
भेरधस्तात् स्रवाहेषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वा उपहतो मृत्तोयैरंगं प्रक्षाल्याचांतः शुध्यति। अन्यत्रोपहतो मृत्तोयैरंगं प्रक्षा
ल्य स्नानेनाचम्य शुध्यति। उपहतउपोष्य पंचगव्येन दशानन छिद्रोपहतः। स्रवाहेषु करयोः। अमूत्रं पायुपदेशमुपलक्षणामन्यदपि अंगं ध
लेपक्षयकरं तोयेन मार्द्रवत्नः। प्रलेपगंधमहानामशुद्धौ व्यपकर्षणं। शौचलक्षणमित्याहुर्मन्वंतो गोमयादिभिः। लेपलेहेवगं
धेत्र्यापकृष्टे शुद्धे स्नाने। पश्चाद्वमनं वापि शौचार्थे च न्यूनते शुद्धेः। पत्सु नवधा सेनोक्तं मासवानरमार्जारखरोष्ट्राणां शुनां तथा
सूकराणाममेध्यं वै स्पृष्ट्वा स्नात्वा सचेलकम्। निनादरप्यनुच्छिष्टस्य नाभ्यूर्ध्वं लोपोपहतविषयं। लघुहारीतोक्तं। अधस्तु उच्छिष्टविष
यं वा। मासो वनकुक्कुटः। अतएवापस्तंबः। पक्षिभिर्जुष्टं काकवलाहकाभ्यामामेध्यालिप्तं च भवेच्छरीरं। स्नानेन मुखे न प्रतिशतस

मल० म्पकेनैहेतलेपोपहतस्य शुद्धिः। मलमाह मनुः। वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविड्घ्राणकर्णविट्। श्लेष्माश्रुदूषिका स्वेदो द्वादशैते नृ
२६४ णां मलाः। अमेध्यमाह देवलः। मानुषास्थि शवं विष्ठा रेतो मूत्रार्तवं वशा। स्वेदाश्रुदूषिका श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते। एषां देहात्
164 च्युतानामेवामेध्यत्वं देहाच्च्युतानां मलानामिति मनुवचनात्। अत्र शुद्धिमाह बौधायनः। आदीरतस्तेप मृत्षट्पूर्वेषु शुद्ध
ये। उत्तरेषु षट्स्वद्भिः केवलाभिर्विशुध्यति। विशेषमाह कश्यपष्टगाः। मघवि।। मूत्रविपुरीषसंस्पृष्टं शुद्धेमेंऽलोमलत्रिकागोमये
र्लेपात् च गव्येन शुध्यति। स्नेहो वोष्ण्यं च गव्येन शुध्यति स्पर्शः। उक्तविस्तु वचनात्। अत्र विशेषमाह देवलः। मानुषास्थि वशां घि
ष्टां मार्तवं मूत्ररेतसी। मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत्। स्नात्वापमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत्। तान्येव स्वानि टम
संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्जनात्। अतः परमलस्पर्शे स्नानं स्वमलस्पर्शे प्रक्षालनमात्रं च।। अथ मानुषास्थिस्पर्शे। तत्र मनुः। २६४
नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति।। आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा।। एतत् कामतः। कामात् कृच्छ्रव्रतपरात्
मानुषास्थि तु संस्पृश्य शशिना धमनित्र। मसेवव।। स्नात्वापां तु संस्पृश्य त्रिरेव पश्येद्ध्रुवमन्नमकरेता विष्णुः। नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं गाप

अप्रवृद्धशातं जपेत्। घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा बाह्निराचमेत्॥ अथ यशानमद्योन्नतोतं। कामतोऽभ्यन्तराभ्यासेच्छ मनुः। सोपमेह मानुष्य
स्थिस्पर्शे कृच्छ्रपादः। त्रिरात्राशौचं वात्र भवतीत्याह वसिष्ठः। मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमशौचमस्निग्धे त्वहोरात्रमिति॥ अ
घृहुनिर्माल्यस्पर्शे॥ तत्र कालिकापुराणे। स्पृष्ट्वा हृद्दुस्थनिर्माल्यवाससा आप्लुतः शुचिः॥ अथ रजस्वलायाः सवर्णा रजस्वला
स्पर्शे॥ तत्र कात्यायनः। रजस्वला तु संस्पृष्ट्वा ब्राह्मणा ब्राह्मणी यदि। एकरात्रं निराहारा पंचगव्येन शुध्यति। रजस्वला तु संस्पृ
ष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि। षड्रात्रेण विशुध्येत्तु ब्राह्मणी कामकारतः। अकामतश्चरेदर्धं ब्राह्मणी सर्वजातिषु॥ एतेन रज
स्वलाया ब्राह्मण्याः सवर्णा रजस्वलास्पर्शे एकरात्रोपवासः पंचगव्यपानं च कामतः। अकामतस्त्वर्धं नक्तं व्रतं। असवर्णा
रजस्वलास्पर्शे षड्रात्रोपवासः नहत्त्के धेनुरेकोदेया। अकामतस्त्वर्धं। एतच्च शुद्धिविज्ञानानन्तरं कर्तव्यं। रजस्वलायाः शू
द्रायाः सवर्णा रजस्वलास्पर्शे एकरात्रोपवासः स्यात् पंचगव्यपानं च। यथाह वृद्धशातातपः। रजस्वले उभे नार्यौ वर्णे यस्य यस्य शो
तेयादि। सवर्णो पंचगव्ये च ब्रह्मकूर्चमतः ऽमरं पंचगव्यपानं व्रतं नूपान्ते नोपवासो वा। अतः परमेतत्तना धर्मरहस्या

मूल० १६५ 165

हिरजस्वलास्पर्शे ब्रह्मकूर्चं व्रतं अहःसाध्यं। तदशक्तौ पुत्तणौ कलम्यं कांचनं देयं। एतत्कामतः। अकामतस्तदर्द्धं॥ अथ
रजस्वलायाः पतितचांडालादिस्पर्शे॥ तत्र वक्ष्यति॥ पतितान्त्य। श्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रा
यश्चित्तं समाचरेत्। प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं तु द्वितीये त्वहमेव च। अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत्। नान्यहानीत्यवि
शुद्धदिनानीत्यर्थः॥ चतुर्थे नक्तमिति विशुद्धिस्नानात्पूर्वं। तथा च विष्णुः। रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नाता शुध्येत्। त्रिरात्राशक्तौ प
त्तौ चतुर्विंशतिपलम्यं कांचनं देयं। उपवासद्वयेपुत्तणौ कामूल्यं कांचनं देयं। उपवासे च रूप्यमाषकमात्रं नक्ते रूप्यमाषक
मेकं। एतत्तद्वा कामतः। वृद्धशातातपः। रजस्वला परिस्पृष्टा चांडालान्त्यश्ववायसैः। तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्काले तम १६५
न शुध्यति। एतदृष्टाकामतस्तस्यार्थः। रजस्वला चांडालादिस्पर्शकालादूर्ध्वं यावद्दिनैः शुध्यति तावत्संख्यादिनं चतुर्थदिनेवि
शुद्धिस्नाने कृते पंचमदिनात्प्रभृति निराहारा तिष्ठेत्। कामतस्त्वाह काश्यपः। चांडालेन श्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ता
न्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्। त्रिरात्रमुपवासः स्यात्सवर्णेन शुध्यति। ततो निशां तु व्यतिक्रम्य अजाघ्राता तु

कारयेत्। अत्र प्रथमादिदिनत्रयवर्ज्यानाह्निः। तत्र च यदाह शातातपः। उदक्या सूतिका चापि अन्त्यजं संस्पृशेद्यदि। त्रिरात्रेणैव शु
ध्येत्तु इति शातातपो ब्रवीत्॥ अथ रजस्वलायाउच्छिष्टस्पृष्टकारस्वरादिस्पर्शे॥ तत्रहलकहस्तिनिः॥ शुना चोच्छिष्ट
या भूत्रा संस्पृष्टाघहमाचरेत्। अहोरात्रं तु तीयेऽग्निपरितोन क्रमाचरेत्। व्याघ्रः रजस्वलायपशस्पृश्वजं वृकखरैः ऊष्ट्र
वितानि पाहाराभवेत्तावद्यावत्स्नानं समुध्यति॥ अस्याधि वृद्धत्शातातप वचनो क्त्या श्वेवाहारीतः। रजस्वलातु
संस्पृष्टा ग्राममकुक्कुटसूकरैः। स्नानं कृत्वा रूपे तावद्यावच्चन्द्ररूपस्य दर्शनं। चंद्रदर्शनेन क्रमित्य घ्येः। एतेन प्रथमद्वितीय
योरह्निच्छिष्ट मूत्रस्पर्शे घहोपवासः। तृतीये एकोपवासः। चतुर्थेन क्रमिति। कुक्कुटादिस्पर्शेन क्रमेवाईदमपि विशुद्धिस्ना
नानंतरं कर्तव्यं। रजकादिस्पर्शेतु श्वस्पर्शसमानमेव प्रायश्चित्तं मूहनीयं। नयोः समानत्वादिति। एतानि चकामतः। विशे
षमाह यमः। एकवस्त्रसमारूढः श्वाश्डालो रजस्वला। अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुध्यति। चत्रुशावृएकावघ
क्रमपलत्रकृत्वा। एतच्चाविशुद्धिस्नानानंतरं कर्तव्यं। तुच्छिष्टेनतु संस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला कृच्छ्रेण तु विशुध्येत्अपू

भ॰ त॰ शुद्धानेन शुध्यन्ति। इदमुच्छिष्टचांडालादिस्पर्शविषयं॥ कच्छं प्राजापत्यामुद्राधेनुदानेन शुध्यतीत्यर्थः। एषु प्रायश्चि
१६६ त्तेषु रजस्वला चेम वनिभिन्नमतान ब्राह्मणादिभ्यो विशेषः। स्पर्शप्रायश्चित्तापवादमाहस्मृतिः। तीर्थे विवाहे यात्रायां
संग्रामे देशविप्लवे। नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति॥ अथ चांडालसंकरे। नत्वमवनः। चांडालसंकरे ग्राम वन
दहनं सर्वभांडमेहनं दारवाणां च कृतौवं शुक्लमृवर्णरजतत्रैलानामद्भिः प्रक्षालनं। कांस्यताम्राणामाकरेशुद्धिः सौवी
रपयोदधितक्राणां परित्यागः। शेषरसपव मसइत्यर कृतांगोमूत्रयावकाहारो मासं क्षिपेत्। बालस्त्रीवृद्धानां मर्धं प्राय
श्चित्तं। आचोडशालः सप्तसूर्यं छुविरः। बीर्णो प्रायश्चित्ते ब्राह्मणाभोजनं गोशतं वहपानं। अभावे सर्वं दापयत्वं पूर्वम राम
ल्लिकाकर्षणेनमल्लिकांतरदानं भांडेदनं। म्लत्सयपभांडमेदनं। आकरेनाविन्यर्थः। अग्निसंयोगात्ताम्रादीनामित्यन्ते। शेष १६६
रसानां ला कृतादीनां पयस इत्या त्तां धान्यानां रक्षतां तद्याचपराशरः। आकरेतु भवे छुद्धिरारकूटेसकांस्यके। जलशौचं
तु वस्त्राणां परित्यागस्तु मन्मये। कुसुंभगुडकर्पासलवणानां सहसर्पिषा द्वारि कुर्वीत धान्यानि गृहे हत्वा हुताशनौकताश
भे

नैः सं = २ न = २

न ह्वात्वात्यच्चं सुवितन्मनुरब्रवीत्। तेनरहुतांघतादीनामग्निर्ज्वालापवित्रीकृतानां कर्त्तव्या। एतच्च प्रायश्चित्तं सघः
पातहेतुपैनाद्दिवर्जसंसर्गे ज्ञातो यावतां कालेन पातित्यं भवति अज्ञानतस्त्वावत्कालसंस्पर्शो वोद्धव्यमिति। तेन संवत्स
रं चांडालसंकरे मासौकगोमूत्रयावकाहारः कार्यः। अनेन च द्वादशाधेनवः। मासोपवासास्त्वेवमभागापकर्षीत्। गोशतं च
दक्षिणा। एतच्च प्रायश्चित्तं ब्राह्मणा कृत्रियविशां तुल्यमेवात्। यापद्धवः। अत्यन्ताभिरचिज्ञानो निवसेघस्य वेश्मनि सवैज्ञा
चानुकालेन कुर्यात्तत्र विशोधनं प्राजापत्यं तु सूद्राणां तस्या संसर्गदूषणो। पैप अभुक्तं पक्कान्नं कृच्छ्रं नेषां विनिर्दिशेत्। तेषा
मपि च पैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते। कूपैकपानदुष्टानां तस्या संसर्गदूषणानुपवासेन शुद्धिः स्यात्पंचगव्येन वैवहिवालापत्यं त
यातोगी गर्भिणी वृद्धएवयः तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां प्रहरद्वयं। अथवा क्रियमाणो नुपेषा मार्जिः प्रहस्यते शिषं समापयेत्तेषां
विपत्तिर्न भवेद्यथा। अत्र पूर्वोक्तकालादल्पसंकरे चांडालाणां अल्पतरे पापकाः। भूइस्यनु प्राजापत्यं कूपैकपानदुष्टानामिति। ए
कस्मिन्नेव कूपोद्धृतानां चांडालानां च सह जलपानं कुर्वतां संसर्गे दुष्टानां तोपवासपंचगव्यं विशोधनमित्यर्थः। सवर्ण चांडा

चान्द्रायणं पराकं वा द्विजातीनां विशोधनम्

मूल०
१८०
167

लसंकटे विप्रः श्वगाकेषु कसेपि वा । गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति । एतदपि स्वल्पकालसंकरणे । मासार्द्धे यावका
हारः शक्तौ षड्भेन यः सुमंतुः अगम्यागमनस्त्रीवधचांडालसंपर्केषु कृच्छ्रत्रयं । कृच्छ्रत्रयाशक्तस्य धेनुत्रयं । तथा अविज्ञातश्चांडा
लिलिनि नसेघस्यैव श्ययनि । विज्ञाने वा यपन्नस्याद्विजः । कुर्युरनुग्रहमित्युपक्रम्याह यमाशरः । दधिसर्पिःपयोयुक्तं सशगोमूत्रया
वकं । भुंजीत सह मत्यैः हेतुत्रिसंध्यमवगाहनं । भावदुष्टं न भुंजीत भोक्तव्यं गोरसः सक्तुना । त्रिपलं क्षीरं दध्नो ध्रपलमेकं नु सर्पिषः ।
न यासपूतः सह मत्यैः कुर्याद्ब्राह्मणभोजनं । अनेनोक्तसहितां वहद्याद्विप्राय दक्षिणां । दधिसर्पिःप्रयोयुक्तं गोमूत्रयावकं भुंजीत
त्यर्थः । तत्र परिमाणमेतेषां त्रयाणामुक्तं । वर्मकारादीनामविज्ञातसंकरे प्रायश्चित्तस्य षष्ठो भागः । प्रायश्चित्तं कल्पतीयं । चांडा राम
लस्पर्शे प्रायश्चित्तस्यैव वर्मकारादिस्पर्शे प्रायश्चित्तस्य षष्ठद्वादशहृशो नात्म ॥ तथा तुल्यपमः । चांडालेश्वपचेः स्पर्धा विण्मूत्रेतु १८०
कृते द्विजः । त्रिरात्रेणु प्रकुर्वीत ऊर्ध्वोच्छिष्टः षडात्रेण । वर्मकारादिस्पर्शे संवर्त्तः । एतैः स्पृष्ट मयोच्छिष्टमेकरात्रं पयः पिवेत्तद्
वलः । चांडालसंयोगे जाते भ्वान्यलएव स्यान् ॥ नाह्मपाइत्यनुद्दिष्टं प्रायश्चित्तं वार्षिकं षाण्मासिकं कृच्छ्रं वा ब्राह्मणस्यवनु

भाग

द्विधैकमासाः शेषाणां अविज्ञानचांडालसंपर्के विद्यमान एव दंपत्योः संयोगाज्ञातो यो ब्राह्मणः स वार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं प्रा
जापत्यं वा षण्मासान् कुर्यात्। नार्धिकं ब्रह्महत्याव्रताशक्तौ पंचदश धेनवो धातव्याः। षण्मासप्राजापत्यव्रताशक्तावपीनि।
अस्पृश्यस्पर्शेन प्रायश्चित्तमभिहितमिदानीं स्पर्श एव निरूप्यते। किं साक्षात्स्पर्श एव स्पर्शशब्दस्यार्थः उत परंपरास्पर्शो
ऽपि न प्रथमः। परंपराचांडालादिस्पर्शस्यानाद्यभावप्रसंगात्। न द्वितीयः। संयोगसंयुक्तसंयोगे चैकस्य स्पर्शपरप्रवन्निनिमि
त्तस्याभावात्। आकाशादिद्वारेण सर्वेषामेव तत्संभवात्। किं चैवमौडुंबरीसर्वा वेष्टयितव्या औडुंबरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदित्यत्र स
र्ववेष्टनस्पर्शनयोर्विरोधः। स्यादुपस्पर्शस्यापि स्पर्शशब्दवाच्यत्वात् तथाविरोधाधिकरणोदाहरणाभावकारणयासं
गतेः स्यात्। नचावद्दशानानपः। अस्पृश्यसंस्पृष्टशेषस्य एक एव सऽप्यानि। तस्य स्पृष्टात्यो न दुष्येत सर्वेद्धवेष्टुपविधिः।
तथा। संहतानां तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते। तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्पृष्टानामपि उच्यते। यद्यपि तु उपस्पर्शेन
स्पर्शशब्दवाच्येष्टयाभत्रवचनादिकावयविद्वानयपरंपरास्पर्शपिग्राह्याः। तथावापन्नवः। एकशाखासमारूढश्चांडालादिर्यदा भ

मूल० १६८ 168 वेत्। ब्राह्मणास्तत्र नवसन्धानेन शुद्धिनामिथातः। आदिशब्दाड्डूकादीनां ग्रहणं। शाखाग्रहणमेकावयव्यपलक्षणार्थं तेनैकपा
दाणादेरपि ग्रहणं। तथा स एव। एकवृक्षसमारूढश्चांडालो ब्राह्मणो यदि। फलं भक्षयते तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत्। ब्राह्मणानाम
नुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत्। अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुध्यति। तथा स एव। एकशाखासमारूढः फलान्यश्नात्यसौप
दि। प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्यात्पंचगव्यं विशोधनं। अत्र व्यवधानसंनिधानाभ्यामेकरात्रत्रिरात्रौ ज्ञानविषये चैतदुभयं। तथा याव ब्र
ह्मपुराणे। विप्रश्चांडालसहितो यत्रैकस्मिन्वनस्पतौ। अज्ञानानुफलं भुंक्ते चरेत्तत्राघमर्षणं। उपस्पर्शं चाप्याह। आमाशजेन थेनि
पूर्वे कृष्णपक्षे वेनाविरोधः। तथापस्तम्बः। मूढः स्वप्रदेवासे स्यशान्तप्रपतान्यपतो मत्स्येतारणात्प्रणाशात् हेवांडालादिभिः सहावधु
तौ अस्य शान्तपिता अमात्मनोऽस्छेमन्यते। वक्तव्य स्वमुचिरेवासाविनिपूर्ववाक्योपात्तं स्नानमेव कुर्यात्। तथा स्मृतकार्येषु निवो राम १६८
नेषु चांडालामाहेमिवालेषु काष्ठादिषु चांडालेन सहावस्थितोऽप्यशुचिरेचान तथाश्रोतस्य वासस्तु पमाजयेत्। स्नानं सचैलं स्नानमित्यर्थः।
स्नपमेव विशेषः सा कृतस्पर्शादस्य। अतो वचनादेवमयावि दाराणामस्पर्शे यथास्नानादिकमिति तोरण्यादिषु नरो ब इत्याहवत

शरद्धा। रथ्याकर्दमतोयादिनानाः। एषामत्नाणानिच्चास्पर्शनात् पदुष्पाणिपङ्क्तेष्वकचित्तानि च। तृणानि तृणसमूहः। पङ्क्तेष्वकचित्ता
नि मठादीनि स्वेच्छया पात्तवस्त्रादिविनिधः। नरथ्या। दुष्कर्मसुविभिः स्नानपानं स्पृष्ट्वी हृपस्पर्शेन। श्रृङ्गानि जपे चैव गायत्रीम
नसा स्मरेत्। अत्र मरेपते दुष्कपाः सुविस्पर्शे स्नाचमनमवगम्यते। तथा शवं न तस्पृष्टिनं चैवाभिनिमज्जवचनेन तत्स्पृष्टिशव
स्पृष्टिभिधीमतेन दृनर्थं कस्यात्। चाण्डालादिस्पृष्टिस्पृष्टेनोपिस्नानाम्प्रवगमात्रमछुवेन सर्वेषामेव चाण्डालादीनां परामर्शः श
व। स्पृष्टिस्पर्शे उदकोपस्पर्शनाद्युक्तानि गौतमाविरोधात्। न यथा शवस्पर्शादिवाकीर्त्तिमित्यादिवदृस्पृनिवचनशवस्पृशं
चस्पृष्ट्वेत्यादिविलुवचनाभ्योविरोधः स्यात्। एषु सर्वेषु शवस्पृष्टिग्रहणात्। नुच्यते। एकशाखां समारूढ इत्यापस्तम्बवचनं च
न्नमानाम्प्रविसंसर्गिस्पर्शविषयं यात्तवस्त्रादिवचने चातीनाम्प्रविसंसर्गिस्पर्शविषयमित्यविरोधः। अत एव तस्पृश्यास्पृश्यानुवि
संस्पृष्टं स्पृष्ट्वेतीयं वापि मानवः। इह स्नौपदशैवतोयेनप्रक्षाल्याचमप्युपपतीति देवलवचनमपि च न्नमानाम्प्रविसंसर्गिस्पर्शवि
षयमेव। च न्नमानाम्प्रविसंसर्गस्पृष्टमूलभूताम्प्रत्यक्षरूपाणां तोयं भवति तस्य स्नाचमनमात्रं वर्ज्यं नेत्यर्थः। अतीतविष

मूल० १६९ 169 यो द्वितीयमेवस्य सुरावमनमिति व्यवच्छिन्नविकल्पवाचिवशब्दार्थः । तत्तीयस्पर्शेन किं विना । चांडालादिविषयं चैतत् । अती
तां त्यजस्य स्पर्शविषयेतु द्वितीयएवावमनं । यथा शातातपः । अथ चिंसंस्पर्शे घक्षरकएव सदुष्यति । न तस्य स्पृष्ट्यो न दुष्येत्तु स
वेंद्रव्ये ब्रुयं विधिः ॥ एतच्चमुनाघशुचिरव्याधकचौदिष्टस्पर्शविषयमप्यपि । अत्राभिव त्रेमानां त्यजजसंसर्गस्पर्शे साक्षा
त्स्पर्शइवाचमननमिनमितिसर्वमुपपन्नं ॥ इति प्रायश्चित्तविवेकेऽस्पृश्यस्पर्शप्रायश्चित्तं । अथ रहस्यप्रायश्चित्तं ॥ तत्र याज्ञ
वल्क्यः । विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतं । अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यव्रतमाचरेत् । विख्यातदोषो मेन ज्ञातदोषः । अ
नभिज्ञातदोषस्तु ज्ञीयते नेत्यर्थः । अथ यथा गम्यागम्यमानादौ व्यभिचारात् । तेन रहस्यकृते पापे रहस्यप्रायश्चित्तं कर्णीयं । अन्ये
नाविहितमित्यर्थः । अत एवाह यमः रहस्ये रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशमिति । तत्र यदि मुख्यं कर्त्तीपायश्चित्तानभिज्ञस्तदा कस्यचि राम १६९
रहस्यकृतपापस्य किं प्रायश्चित्तमिति सामान्येन प्रायश्चित्तानभिज्ञं पृष्ट्वा रहस्यप्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्र यत्र मरणांतिकं प्रायश्चि
त्तं तत्र रहस्यकृतेपि मरणमेव कर्त्तव्यं मरणोङ्गासंभवात् । यत्र तु वनादिकं तत्र जात्यं रूपे । कृतव्रतस्य विंशभागादिकं कार्यं । यथाचि

ष्वामित्रः ॥ प्रकाश उक्तं पङ्क्तिं विद्धि शभागरहस्यकं । त्रिंशद्भागः षष्ठिभागः कल्पो जात्या घये कृपा आदिशद्वृजकालिशक्तिण
णोपि कृसंकृद्बुद्धिकृतेन याऽत्याद्दिरूपसंपसंग्रहः । अथवा महापातकेषु सर्वेषु सामान्यमहापातके रहस्यकृते कामत आदि
कं कुर्वीत । अशक्तौ पचद्दशधेनवो दातव्याः । अन्येषु पापेषु घातवध्योक्तं प्राणायामशतं कुर्वीत पापात्तवन्धयः प्राणा
याम शतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उपपातकपुरुषानामनादिष्टेषु चैव हि । अत्रलाघवाय कृपा प्राणायामशतमेवैकाहव्यह
त्र्यहादिकृमेण मासं षण्मासं संवत्सरं वाऽभ्यसनीयमिति । व्रतकरणासक्तेनापि जपहोमाध्योत्रकापि स्याहमनुः । एतैर्हि जात
यः शोध्या व्रतैरादिष्कृतैनसः । अनादिष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् । तथा वसिष्ठः जपिनां होमिनां चैव ध्यायिनां ती
र्थसेविनां ॥ न च संति न पापानि ये न स्नाताः शिरोव्रतैः । संवर्त्तः । हुतेर्होमैर्जपैर्नित्यं प्राणायामैर्द्विजातयः । पातकेभ्यः प्रमुच्यन्ते
वेदाभ्यासान्न संशयः । तेव जपहोमादयः ० रहस्येनैरनुसंधेयाः । विस्तरभयान्नेह प्रपञ्चं ॥ इति रहस्यप्रायश्चित्तं ॥ अथ व्रतवि
धिः । तत्र व्रतधर्मा । तत्र लघुविष्णुः ० दिनांते नखवते माशी न्स्वाघास्नानमाचरेत् ॥ मध्यगोमयमृत्हारिपंचगव्यादिकल्पितं

मूल०
१७०
170

।मलापकर्षणं कार्यं ब्राह्मणो वार्थसिद्धये। इंतधावनपूर्वेण पंचगव्येन संयुतं। व्रतं निशामुखे ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शने।ते न प्राय
श्चित्तं व्रयातारंभे पूर्वेद्युर्दिने पंचगव्यं प्राश्य दंतधावनं च कृत्वा सायं समये व्रतसंकल्पः कार्य इति विलिखुः। श्मश्रुकेशनखान्वाप
येद्द्विलोमशिखावर्जं केशधारणे छायां द्विगुणं व्रतमाहुहारीतः। राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः। केशानां
वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत्। केशानां रक्षणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत्। द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत्
स्त्रियाः केशवपनं न कार्यमित्याह व्योपयम ०। कृच्छ्रत्रिषवणं मुहुः केशस्पर्शनमधः। शयनमेकवस्त्रत्वं केशश्मश्रुलोमनखव
पनं। एतदेव स्त्रियाः केशवपनवर्जं। पंचगव्यघृतप्राशनपोर्थिकल्पं०।। नम्नां संस्थविलिखितौ पाप्मकेशनखान्कृत्वैव धृतं प्राश्य व
हिर्निर्गच्छेत्। प्रत्येकनियते काल मात्मनो व्रतमादिशेत्। प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिषवणांस्पृशेत्। एकवासाईवासा वा लघा
शी छंडिलेशयः०। छिन्नवीरासनी मौनी मौंजी दंडकमंडलुः। मैक्षचर्याग्निकार्यं च कूर्षांडोजूरुमा धृतो प्रत्येकं नियते काले मानिबद्ध
कालसंकल्पवाक्येऽडल्लेखनीयत्यर्थः। वीरासनी कुप्राहावनपाग्निप्राप्योपविष्टः। दंडकमंडलु०। श्रावं वा मनुष्लोप०। एतद्य राम
१७०

न्नारण्यर्थः। कूष्माण्डैर्यं देवाहेवहेडनमित्यादिमंत्रैः। मनुः। महायाहनि निमित्तामः कर्त्तव्य ॥ स्वप्नमवहं। अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवं च स

माचरेत्। त्रिरह्नस्त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत्। त्रिरह्नस्त्रिर्निशायां वेलि विधानं पिपीलिकामध्यवोडा यथानपूर्वकृच्छ्रव

र्जैकनानि शयार्थं यावक्षत्रियवगानिधमात्। नथा स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित्। मूत्रासनाभ्यां विहरेद् शक्तो

धः। शयीत ना। ब्रह्मचारी वृती चस्यात्तु रुद्रेवा द्विजा वैक ॥ सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तित ॥ सर्वेष्वेवं व्रते प्रायश्चित्तार्थ

माहिन० ब्रह्मचारी मैथुनवर्जी। वृती छत्रोपानन्माल्यांजनमंथ्यादिवर्जी। षडङ्गं सावित्रीजपश्चैव जपश्च नेनारायणादिमंत्रज

प०कार्यं०। अस्यदानानाकारयितव्य ॥ एवमन्यत्रापि। यथा वराहपुराणे। अमंत्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यतः। लिं। जवाल०

आरंभे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः० आत्मने वहिशानाग्नौ जुहुयाद्याहृती० प० च कु। आद्यं कुर्याद्घृतान्ने च गोपहरणयाहिरिह्यां

गृहे गृही च स कुर्वन् ब्रह्मलोके महीयते। स्त्रीयां होमो न कर्त्तव्य ॥ पंचगव्यं तथैव च। अभ्युत्थानं वापि नो चैव संवाहनं च कारयेत्। सेवा

दृष्टुवन कर्त्तव्या स्त्रिभिर्वर्णैः। कृष्णचता ब्राह्मणानैव कर्त्तव्य उत्पन्ने प्राणसंशये। आपदमिति व्युष्य आद्यं प्रदर्शितं। स्त्रीभिर्होमो नक

मूल० १०१

१७।

त्रैष्य० पंचगव्यपानं चाकृत्यां नोकर्त्तारि निषद्धी। प्रारब्धव्रतपीडया प्राणसंशये अन्येन वा न प्रष्टव्या ब्राह्मणा एव प्रष्टव्याः। व्रतमौ
नेपूर्वं मुक्तेन त्र विशेषमाहापस्तंबः। तत्र मौनं मुक्त्वै विघक्हे मुनिभिः स्त्रैवीर्ध्यमिति वैऊष्कनैर्देनैर्दंतान संधयांत मुखेद
वयावदर्घ्यं माचेन्न मंत्रलोपो भवतीति विज्ञायते। मंत्रलोपो व्रतलोप० बालवृद्धादिभिरंगहीनमपि व्रतंकार्यमित्याहलघुविष
०। अस्वस्थतो निराहारोतो गीनवतिजीवकः०। यथाशक्तिप्रकुर्वीत व्रतं येषु न लुप्यते। अशक्तावन्यद्वारापि कार्यमित्यक्तं। अत्र लघु
हारीतः। रोगीवद्धक्रयोगंड० कुर्वन्नन्यैर्व्रतं सहा चतुर्थी वत्सरादूर्ध्वमथसंयावदेव हि। शिशोर्व्रतं प्रकुर्वन्ति गृहसंबांधिवा धवा०॥ गु
वींणीवा लवत्सावरोगी उभयपारयणाः। एतेन क्षेपुंजेति वालामध्यान्हः एवचाव्रतकृ०॥ प्राणा ८ हार्थंकहाविद्वर्कपिवेत्। फल राम १०१
मूलेतथा क्षीरं पयःशिर्षप्राहवि०। व्रतमध्येतुरोगार्त्तो विघ्नो तःमयोषधो। करोति चयत्पवीर्थं व्रतकृष्ण कृणा दयामन्त्रिय
र्थः। बौधायनः। अष्टौतान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलंपयः० हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधं। हारीतेनयमौ। वलयष्वोपहा
रश्च हवींषि च वरवस्त्र यानि विशेकेनमो क्षव्यं व्रतमस्यन लुप्यते। बलिर्वैश्वदेवाद्येदेवताभ्योहन्तश। उपहारं नैवेद्यं वहनःपार्वणा

स्थालीपाकादि। ग्राह्याणास्यानि तेषि तं साधयेद्धवि चारयेनततान्मधौ व्रतस्या नाम व्रतग्रानि कुत्रविता व्रतेषु नेषु यर
वाप्या न्वतद्धक्षपूर्वं पेत्। पोडेवाल ०ऽ वारायणः कुटुंबी ऽव्यार्जनपालनपरः ॥ अत्र चैपादाचावशिष्ठं भक्तुणा यामिति
देवल ॥ उपवासो विनश्येत दिवास्वप्नात्मैथुनेः ॥ अत्यये जलपाने च नोपवासः प्रणश्यति व्यवसानातपश्च ॥ गंध
लंकारवस्त्राणि पुष्पमालानुलेपनं। उपवासेन दुष्यंति दंतधावनमंजनं। अत्र लेकाः पत्रोसंदुकाशदित्यपेउपचा
सेनेह तनेत्य पेठ ॥ स्त्रीणां संप्रेक्षणं स्पर्शं ताभिः संकथनोद्यपि। व्रतचर्यैव विधे तन न शोभे संगमादिति। संप्रेक्षण
त्से कथनादेन्यत्र सणां वेसेरावस्था ये ॥ ॥ अथ प्राजापत्यादिव्रतस्वरूपं तत्र मनुः ॥ त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहं
मद्यादयाचितं। त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन्द्विज ॥ पराशर ॥ त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितं। त्र्यं
हं नैव तु भुंजीत प्राजापत्यं विधिः स्मृतः ॥ सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ॥ अयाचिते चतुर्वि
शत्परं चानशनं स्मृतं। कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु यावांश्च प्रविशेन्मुखं। एतद्ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थे कायशोधनं। म

मूलः १०२ त्र्यहं प्रातरेदिवपराशो त्र्यहं सायमादिवपीति त्यादि विकल्पः॥ पावीश्च प्रविशेत्त्रुलामित्यत्रास्याविकारोस्तीति वोद्धव्यं

यथा गोतमः॥ ग्रासप्रमाणमास्याविकारोस्तीति। एतत्र्यहादर्शाहसाध्यं प्राजापत्यं सकलमुनीसाध्यं ॥१॥ कृ

172 च्छ्रार्द्धव्रतमाह यमः॥ सायं प्रातस्तथैवैकं दिनद्वयमयाचितं। दिनं च द्वयं च नाश्नीयात् कृच्छ्रार्द्धः सोऽभिधीयते

एतद्दिनषट्कसाध्यं कृच्छ्रार्द्धव्रतं ॥२॥ पादकृच्छ्रमाह याज्ञवल्क्यः॥ एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च उपवा

सेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः॥ एतच्चतुरहसाध्यं पादकृच्छ्रव्रतं। तत्र प्राजापत्यमभिधाय पाराशरवचनः। अत्र

त्र्यहमेवेति कृच्छ्रः॥ स्यात्स्यात्पाणिपूरणमन्नं। पाणिः पूर्यते येनान्नेन तन्मात्रभोजनात्त्र्यहं दिवसे च प्राय गम १०२

स्येति कृच्छ्रसंतो भवति। तथा च यमः॥ एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत्। त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमति

कृच्छ्रं चरन्द्विजः॥ एकैकग्रासपाणिपूरभोजनयोः॥ शक्त्याशक्त्यभेदेन विकल्पः॥ एतद्द्वादशाहसाध्यमतिकृच्छ्र

व्रतं॥४॥ अथ पर्णकृच्छ्रादि कृच्छ्रः॥ वसिष्ठः॥ अथ कृच्छ्रतो पर्णकृच्छ्रादि कृच्छ्रो वा वत्सकपादधीतापावेदकवामृदकं

हस्तेन गृहीतेन यावन्तो निनीतास्तावन्नव मुष्टिवित्ते भक्षणमपि वा त्र्यहमुपवासः सकृच्छ्रातिकृच्छ्रः । सुमन्तुः । द्वादशरात्रेणेति द्वा-
दश सकृच्छ्राणि कृच्छ्रः । एते कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पंचदशरात्रेण साध्यं शाकविषयं । याज्ञवल्क्यः । कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दि-
वसानेकविंशतिं । पयोत्र जलं । पयःपानेन पराकः । पौलस्त्यः । कृच्छ्रातिकृच्छ्रं तु पिबेत्तोयं च शीतलं । एकविंशतिरात्रं तु कोले-
षोनेषु संमतः । प्रातः । प्रातः सायं मध्याह्ने अयित्वपेः । द्वादशरात्रमविषयाः । अथ पर्णकृच्छ्रं । तत्र यमः । अहं
कल्यमहः सायमहर्याद्याचितं । अहस्त्रयं वायुभक्षः स्यात्त्रिगुणकृच्छ्रं विधीयते । अहश्चतुर्धं वायुभक्षः । एतद्द्वा-
नुअहः साध्यं शिशुकृच्छ्रव्रतं ॥ ६ ॥ अथ वृद्धकृच्छ्रं । तत्र शंखलिखितौ । प्रातः सायमयाचितमुपवासस्त्र्यहं त्र्यहमिति
प्राजापत्यया त्र्यहं त्र्यहमिति वृद्धकृच्छ्रः । एकैकमिति बालकृच्छ्रः । एतद्द्वादशदिनसाध्यं वृद्धकृच्छ्रव्रतं ॥ ७ ॥ अथ तप्तकृच्छ्रं
। तत्र मनुः । तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः । तप्ताविलपानेन
तप्तक्षीरपानेन तद्द्वादशाहसाध्यं । जलादिपरिमाणमत्रोक्तं वृद्धपराशरेण । तप्तकृच्छ्रव्रते कुर्वे त्र्यहं सायं पिबेदुष्णवि

स्मृतेः
१७३
173

षट्पलानि सुतप्तस्य तोयस्य सुसमाहितः ॥ प्रभाते त्रीणि दुग्धस्य सुतप्तस्य पिबेत्त्र्यहं । पलं घृतस्य तप्तस्य मध्याह्ने त्रि
दिनं पिबेत् । वायुभक्षस्त्र्यहं चान्यं निर्दिष्टस्तप्तकृच्छ्रिणः ॥ याज्ञवल्क्यः । तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् । एकरात्रो
पवासश्च तप्तकृच्छ्रः स पावनः ॥ एतत्त्र्यहत्र्यहसाध्यं तप्तकृच्छ्रव्रतं ॥ ८ ॥ अथ सौम्यकृच्छ्रं । तत्र याज्ञवल्क्यः । पिण्याका
चामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरं । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥ पिण्याकः खलिः । आचामो भक्त
मण्डः । एतत्पञ्चाहसाध्यः सौम्यकृच्छ्रः ॥ ९ ॥ अथ सान्तपनं । तत्र याज्ञवल्क्यः । कुशोदकं गोक्षीरं दधिमूत्रशकृद्
तं । प्राश्यापरेऽह्न्युपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥ प्राश्येत्येकदिने एवं द्व्यहमनुप्राशनं कृत्वैवमित्यर्थः । एतद्दिनद्वय
साध्यं । यथाह मनुः । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं । एकरात्रोपवासश्च श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ विज्ञान एम १७३
त्र प्राशने पृथक् पृथक् षडहं वा विशुध्यति । सवीनिवचसंसगेस्त्र्यहात्सान्तपनो विधिः ॥ कपिलायास्तु दुग्धायां धारोष्णं तु
यः पयः पिबेत् ॥ एष मैत्रकृतः कृच्छ्रः सर्वपापप्रणाशनः ॥ प्रथमे दिने षड्भिः साध्यं सान्तपनमुक्तं । यथाह दिनत्रयसा

ध्यमुक्तं। तत्र प्रथमसांतपने गोमूत्रादिद्रव्यषट्कं प्राश्य परदिने पवासः॥ कर्त्तव्य इति दिनद्वयसाध्यता॥ द्वितीयसांतपने तु तीयदिने कपिलाक्षीरमश्रितं
एषमेत्र कृच्छ्रोपि ब्रह्मपुराणे॥ प्रथमेह्नि नाश्रीयात् मूत्राशी तत्र पुनः॥ तृतीये गोमयाशी स्यात् चतुर्थे क्षीरयो भवेत्॥ पंचमे दधिमि सैवघृतं ष
ष्ठे भवेद्या। कुशोदकं सप्तमेवह कृच्छ्रः सांतपने विधिः॥ एतत्सप्ताहसाध्यं सांतपनव्रतं। तथा च याज्ञवल्क्यः गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकं। एक
रात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतं॥ एतत्सप्ताहसाध्यं न तु द्व्यहसाध्यं। यतो मनुना प्राजापत्यसांतपनादिकृच्छ्रतप्तकृच्छ्रपराकचांद्रा
यणादिनामकरणेन कर्मेणाभिधानात्। किंच जातिभ्रंशकरेयाये कामकृते प्राजापत्यस्योक्तत्वात्॥ २०॥ अथ महासांतपनं। तत्र द्व्यहसा
ध्यसांतपनव्रतमुक्त्वा याज्ञवल्क्यः॥ पृथक्सांतपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः॥ सप्ताहेन तु कृच्छ्रोयं महासांतपनः स्मृतः॥ एतत्सप्ताहसाध्यं
। जाबालः॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकं। एकैकं क्रमशोश्नीयादहोरात्रमभोजनं। कृच्छ्रः सांतपनो नाम सर्वपापप्रणाशनः॥
एकैकमेतद्देवं हि त्रिरात्रमुपयोजयेत्। त्र्यहं चोपवसेदंत्यं महासांतपने विधिः॥ एतत्सप्ताहसाध्यं सांतपनमुक्त्वा एकविंशतिदिनसाध्यं म
हासांतपनमुक्तं॥ २१॥ अथ पराकः॥ तत्र मनुः॥ यतात्मनोप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनं। पराको नाम कृच्छ्रोयं सर्वपापप्रणोदनः॥ बृह

स्यतिः॥ जपहोमं(त) कुर्याद्द्वादशाहमभोजनं। पराक एष विख्यातः सर्वपापप्रणाशनः॥ १२॥ अथ ब्रह्मकूर्चव्रतं। तत्र जाबालः। अहोरात्रोषितो भू
१७४ त्वा पौर्णमास्यां विशेषतः। पंचगव्यं पिबेत्प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः। पंचगव्यपाने दशातपः। गोशकृद्द्विगुणं मूत्रं सर्पिर्विद्याच्चतुर्गुणं
174 । क्षीरमष्टगुणं चैव पंचगव्ये तथा दधि। एतद्विनद्यसाध्यं ब्रह्मकूर्चव्रतं तं। शंखः। गायत्र्यादधि गोमूत्रं गंधद्वारेति गोमयं। आप्यायस्वेति च क्षीरं
दधिक्राव्णोति वै दधि। तेजोसीति घृतं चैव देवस्य त्वा कुशोदकं। गोमूत्रमाषकास्त्वष्टौ शकृत्क्षीरस्य सप्त च। दूर्वादध्नो घृतस्यैकमेकं च कुशवारिण
ः। ब्रह्मकूर्चमिदं नाम व्रतं सर्वाघसूदनं। एतत्कुशोदकसहितपंचगव्यपानमुपवासपूर्वकं कर्तव्यं। मंत्रापरिज्ञाने तु प्रणवेनैव सर्वं कर्तव्यं। यथाय
मः। आहृत्य प्रणवेनैव उत्थाप्य प्रणवेन च। प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनैव तत्पिबेत्। एतच्च द्व्यहसाध्यं। ब्रह्मकूर्चव्रतद्रव्यपरिमाणमा
ह पराशरः॥ मा गोमूत्रं माषकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश। क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः। गोमूत्रवद्घृतस्योक्तास्तदर्धेन कु रा०प्र०
शोदकं। एतद्द्रव्यपरिमाणं शुद्ध्यर्थं कायशोधनं। परिमाणत्रयमिदं वैकल्पिकं॥ १३॥ अथ चांद्रायणं। तत्र मनुः। एकैकं ह्रासयेत्पिंडं कृष्णे शु १७४
क्ले च वर्द्धयेत्। उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चांद्रायणं स्मृतं। एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे॥ शुक्लपक्षादिनियतश्चरेच्चांद्रायणं व्रतं-प्रष्टा

वृद्धे सममशीयात्पिंडान्मध्यंदिनेऽहनि। नियतात्मा हविष्यस्य यतिचांद्रायणं चरन्। चतुरः प्रातरश्नीयात्पिंडान् विप्रः समाहितः। चतुरोऽस्तमिते सू
र्ये शिशुचांद्रायणं चरन्। यथाकथंचित्पिंडानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः। मासेनाश्नन्हविष्यस्य चंद्रस्यैति सलोकतां। एतत्पंचविधं चांद्रायणं
पिपीलिकातनुमध्यमिति चांद्रायणं तथा। चांद्रायणं तथान्ये पंचतुर्थं सर्वतोमुखं। पंचमं शिशुमाहुश्च चतुर्थं पुण्यफलोदयं। शुक्लप्रतिपदमारभ्य
मासमेकं यदा क्रियते तदा पिपीलिकामध्यं भवति। कृष्णप्रतिपदमारंभे यवमध्यं। उभयत्रामावास्यायामभोजनं। शुक्लप्रतिपदि चतुर्दश्या
समभोजनारंभे ग्रासस्य क्रमेण चतुर्दश्यामेकोग्रासः। अमावास्यायामभोजनमेव प्राप्नोति। तथा च वसिष्ठः। मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्च
तुर्दश। ग्रासान्त्वेवं क्रमेणायं चतुर्विंशत्युत्तरं ग्रासशतद्वयं स्यात्। नचत्वारिंशद्ग्रासाधिकं। तथा सर्वत्र नो क्तं। यथाकथंचित्पिंडानां तिस्रोऽशीतीः
समाहृता इति मनुनाप्युक्तं। उच्यते। संयमद्विवसे यो पौर्णमास्याममावास्यायां वा पंचदशग्रासभोजनेन संख्यापूरणसंभवात्। अ
थवा पंचदश्यादिकमेवेदं व्रतं। न प्रतिपदादिकं न प्रतिपदादिकं। चतुर्दश्यामेव व्रतसंकल्पः। यथा गौतमः। पौर्णमास्यां च पंचदश ग्रासान् भुक्त्वैकै
कापचयेनापरपक्षमश्नीयात्। अमावास्यायामुपोष्यैकैकोपचयेन पूर्वपक्षं विपरीतमेकेषां। शंखलिखितौ। अमावास्यायां व्रतोपायानं यव

मध्यं अमावास्यायां पंचदशपिंडानश्नीयात् तातउ पायनमारंभेथ । युक्तं चेदं । अमावास्यायामपि पंचदशकलात्मकस्य चंद्रमसः । सूर्यप्रवि
175 ष्टत्वात् । एकैककलानिर्गमस्य प्रतिपदादिषु वृद्धिशब्द वाच्यात्वात् । जाबालस्तु । एकैकं ग्रासयेद्ग्रासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् । पौर्णमास्यां तु भुंजीत पिपी
लीतनुमध्यमं । अत्र केचित् व्याख्यानं । एकैकं ग्रासयेदिति कृष्णप्रतिपदि पंचदशग्रासमारभ्य एकैकापचयेनामावास्यायामेकग्रासस्तदनंतरं
प्रतिपदि द्वौ ग्रासावेवं वृद्धिक्रमेण चतुर्दश्यां पंचदशग्रासाः संपद्यंते पौर्णमास्यां चोपवास इति पिपीलिकातनुमध्यमं चांद्रायणं ॥ २४ ॥
अथ ऋषिचांद्रायणं ॥ तत्राह यमः । त्रीन् त्रीन् ग्रासान् समश्नीयात् नियतात्मा दृढव्रतः । हविष्यान्नस्य वै मासम् ऋषिचांद्रायणं स्मृतं । अत्र च त्रा
िंशच्छतद्वयसंख्या नास्ति ग्रासपरिमाणमाह पराशरः । कुक्कुटांडप्रमाणं तु यावान्वा प्रविशेन्मुखे । एतं ग्रासं विजानीयात् शुद्ध्यर्थं कायशो
धनं । सकलचांद्रायणेष्वेव चतुर्दश्यामुपवासं कृत्वापरदिने पंचदश्यां संयमः ॥ कार्यः । पक्षांतेष्वयनः । शुक्लां चतुर्दशीमुपवसेत् कृष्णचतुर्दशीं वा
। केशश्मश्रुरोमनखानि वापयित्वान्यापदमभिधाय तिथिनक्षत्रादिहोमं प्रत्यहमुपक्रमेत् विजरम पात्रलिखितं । तत्र सामान्यव्रतधर्मश्चकर्तव्य
श्च । विशेषमाह यमः । आर्द्रवासास्थरे कृच्छ्रं स्नात्वा चावगाहनं नपीडयेत् । प्राशयिचाउपस्य रूपपुनरेवाभिमंत्रयेत् । आयसं तैजसं यान्येव ध.म० १७५

क्रोत्पन्नं विवर्जयेत्। असगोत्रां हितत्यात्रं देवमात्रमच अजां अच अजं कुलालच कानिष्या आं अपरे धर्मा बोधायनादिषु द्रष्टव्याः। इत्येक
त्रिंशद्दिनसाध्यं चांद्रायणव्रतं॥ १५॥ अथ तुलापुरुषव्रतं॥ तत्र याज्ञवल्क्यः। एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमं। तुलापुरुष इत्येय
ः पंचदशाह्निकः॥ एषां पिण्याकाचामतक्रांबुसक्तूनां पूर्वोक्तवचनोक्तानां पंचदशदिनसाध्यं तुलापुरुषव्रतमिति स्मृतिः॥ पिण्याकाचाम
तक्रांबुसक्तूनां प्रतिवासरं उपवासांतराभ्यासात्तुलापुरुष उच्यते। एकैकदिने षड्ग्रासपूर्वमेतानि भक्षयेत्। एतद्द्वादशदिनसाध्यं॥ १६॥
अथ मासोपवासव्रतं। तत्र जाबालः। अनश्नन्मासमेकं तु महापातकनाशनं। नेह आमुष्मिकं पापं कृते नानेन तिष्ठति॥ १७॥ अथ द्वादशवा
र्षिकव्रतं। तत्र मनुः। ब्रह्महा द्वादश वर्षाणि कुटीं कृत्वा वने वसेत्। भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरो ध्वजं। संवर्त्तः। ब्रह्महा वचनं वा
नवासा जटी ध्वजी। वन्यान्येव फलान्यश्नन् सर्वकामविवर्जितः। भैक्षार्थी विचरेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति। चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यं खट्वांगी धियत
ः पुमान्। भिक्षां वै वं समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः। वनवासी सपापात्मा सदा कालमतन्द्रितः। ख्यापयन्नेव तत्पापं ब्रह्मघ्नः पापकृज्जन्मसु। अने
नैव विधानेन द्वादशाब्दं व्रतं चरेत्॥ १८॥ उपवासादिव्रतमाह विष्णुमित्रः। उपवासस्त्रिरात्रं च मासः पक्षस्तदर्द्धकं। षडह द्वादशाहादि कार्याणु

१७६ द्विष्ठफलार्थिना च शक्त्यानुक्रमग्रहणं। आदिशब्दात् पंचदशाहादिग्रहणं। अथैतेषां व्रतानां धेन्वादिसंकलनं। तत्र नक्तव्रतं रूप्यमाषकदानेन संक-
176 लितं नक्तव्रतं रूप्यमाषकदानयोर्विकल्पश्रवणान्न्याय्यं भाषितं॥ पञ्चविधेन नक्तं रूप्यमाषकं वा दद्यात्। रूप्यमाषकं वर्त्तिकाद्यमाह तु पैमवा
नवल्कैयो। द्वेष्ठ स्ते सम ध्यते विज्ञेयो रूप्यमाषकः॥ तेन नक्तव्रतं रूप्यमाषकदानेन तुल्यं यथा च निक्रमेवाह कृषिधो निर्द समानत्वं यथोपवासस्य नक्त-
त्रयेण। ननु नक्तभोजने भोजनकाले कालातिक्रमाद् उपवासे च भोजनद्वयातिवाहान्नक्तद्व्यतुल्यते वोपवासस्य युक्ता तथा रजस्वलायां चाण्डालस्पर्शे
बृहस्पतिः॥ प्रथमे द्विस्त्रिरात्रं तु द्वितीये द्व्यहमाचरेत्। एकरात्रं तृतीये द्विचतुर्थे नक्तमाचरेत्। अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वापेक्षयाऽर्द्धत्वप्रतीते
ते रूपवासापेक्षया नक्तमर्द्धमवगम्यते। उच्यते। कृतवासरभोजनस्य रात्रिस्वापरोत्क्लेशहेतुत्वान्नक्तत्रैगुण्यमेवोपवासस्य युक्तं। किं च पण-
षट्कलम्पविशिष्टरूप्यादानसमानत्वमस्य वक्ष्यते। अतो नक्तं त्रैगुण्यमेव। बृहस्पतिना तु साम्यं नक्तासंभवान्नक्तमेवोक्तं। अतोपुनरयं न-
क्तत्रयेणोपवासस्य समानता। तेनोपवासाशक्तौ रक्तिकाद्वयात्मकरूप्यमाषकचदानं कर्तव्यं। द्विरात्रव्रतं पुराणोक्तकल्प्य कांचनदानसमा- एप०
नं न तु रक्तिकाद्वयपरिमितरूप्यमाषकषट्कदानमत्रोचितं नाकृतोपवासद्वितीयोपवासे [illegible] शाधिक्याराधिक्यस्यात्र युक्तत्वात्। तदपत्र- १७६

जापत्यन्ततोपभागाद् स्यपुराणोक्तलक्षणं च न समानं तेवात्रिंशत्रव्रतं सार्द्धपुराणाण्यन समाप्तिषु ऽहःसमानप्राजापत्यार्द्धस्य वात्। प्रा
जापत्ये च पुराणात्र व्रतं स्यार्द्धपुपरार्द्धस्य स्य मारण्य वात्। न च ब्रह्मणः संवंधिनो मन्वादिन संकलितं त्रिंशत्रान्निरंतमुस्य त्रिंशत्रस्मले
शाधि कपाद्यूर्ध्वं। अत स्तत्र पुराणाद्धपर्यायुक्तं संकलितत्रिंशत्रे तुलघु वात्पुराणोक्तो न्याय्यं इत्यमेव हि प्राजापत्ये पुराणत्रयदानं॥
अतो ब्रह्मणो द्धपरार्द्धरूपे वेपि निरंतर त्रिंशत्पुराण द्वयमेवं द्वयं स्यात् उच्यते। षट्त्रिंशत्पवासे स्तावत्प्राजापत्यं संकलितं अस्य षष्ठ्यादि
त्वात्सार्द्धपुराणमेवोचितं। अन्यथा षडहे पुराणचतुष्टयं स्यात्। किं च मुख्य त्रिंशच्चार्द्धगुणे न मन्वादीनां क्षयविधानमसंगतं स्यात्॥
यथा मनुश्च मुख्यतोऽन्यतमस्यात्रममत्पासयणं अहं। मत्पाशुरूपाचरेत्तु ब्रह्मणो विरामूत्रमेव च॥ किं च ब्रह्मण परार्द्धमाने त्रिंशत्र
विधानं नोपपद्यते। तथा च ब्रह्मस्पतिः। अतो न गच्छेद्दूर्पांयधःसोपि ब्रह्मा द्धमाचरेत्॥ तथा विष्णुः। पर्वानारोप्यभ्जो मतावत्र द्ध
न्यन्तीं त्रिंशत्र मुपवसेदिति। किं च ब्रह्मणः परार्द्धस्य पुराणानन समानता भवति यांगी क्रियते। न च ब्रह्मणः परार्द्धं किं संकलितं किं वा मुख्यं
संकलिते पुराणोक्तं स्यात्। मुख्ये च पुराणद्वयं स्यात् सार्द्धं पुराणानां कुत्रापि न स्यात्। अतः संकलितत्रिंशत्रयोरेकसार्द्धपुराणमि

तिस्थितं एवं च षडहन्तीयभागग्राह्ये गुरुतो पलम्भ्यं कांचनमुचितमेव। तथा षडहन्तीयभागार्द्धं चादेव तच्च षयगालाभ्यं रजतं देयं
१७७ 177 अत्र कृच्छ्रं वरजतरक्तिकाषट्कं परागाष्टकं नैव लभ्यते। अतो न पूर्वोक्तेन विरोध इति॥ प्राजापत्यव्रतं षड्रात्रसमर्थं पयस्विनी धेनुदानसमं चान
नु प्राजापत्यषडुपवासाद्यन्तर४ अर्थं समानतान्। अत्र केचिद् प्रसंकलनेन षडुपवासतुल्यता प्राजापत्यस्यातथा हि प्राजापत्ये नवसु
दिवसेषु षोडशग्रासपरिमितद्वितीयभोजनपरित्यागेन चतुश्चत्वारिंशदुत्तरग्रासशतपरित्यागादष्टचत्वारिंशद्ग्रासपरिमितप्रातःकालिकसायं
प्रातर्भोजनस्य हि त्रयपर्यवसितो वर्जनादुपवासत्रयनिष्पत्तेर्दिनत्रयोपवास इति षडुपवासाः॥ तत्रासत्॥ द्वितीयभोजनस्य षोडशग्रास
परिमितत्वे वचनाभावात्। द्वात्रिंशद्ग्रासपरिमितत्वस्य सायंभोजनेप्यविशेषात्। पराशरविरुद्धं चेदं। यथा सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः४ प्रातः४ष
ड्विंशतिः स्मृताः४। अयाचिते चतुर्विंशः परं चानशनं स्मृतं। न चैवं नवसु दिवसेषु एकभोजनत्यागेन सार्द्धं च चारएवोपवासा भवन्ति एम०
नोपवासत्रयमिति। उपवासा वा निकमत्र समानत्वं। यथा मनः तुल्यानुरागमित्यभिधायाह विश्व४। भुक्तातो न्यतमस्यान्नममत्वा १७७
सपरान्नमत्वाय कृच्छ्रं चरेत् कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव च। अयमर्त्तानभोजने अहमुपवासं विधाय स्नानतो द्वैगुण्येन षडह प्राजापत्य

जापत्यं विदधाति। विरूपपरत्वं छन्दःशब्दोत्र प्राजापत्यपर इति तत्त्वं छन्दःपरतया धर्मप्रदीपव्याख्यातमसंगतं॥ तस्य धेनुं च तथ्ययसं
कलितनैमित्तिकाः स्नानविहिता इति विप्रक्षत्रात्॥ अतः षडहः प्राजापत्ययोः समानतातथाकर्हहृ शातातपः चाण्डालैः श्व
पचैः स्पृष्टो विण्मूत्रेण कृते द्विजः। त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत उच्छिष्टः षडाचरेत्॥ उभयोः। चांडालपतितानां वृत्तयानारीं रजस्वलां
। उच्छिष्टस्तु द्विजः स्पृष्ट्वा प्राजापत्येन शुध्यति॥ इदं यत्रैव षडहो विहितस्तत्रैव प्राजापत्यं विदधाति। पयस्विधेनुसमानतां च प्रा
जापत्यस्याह मनुः। क्रव्यादस्त्वसमृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनी। अक्रव्यादो वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलं। तथा दानेन वधनि
र्मोकः। सर्वादानामशक्तुवत् एकैकशश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये। अनेन पयस्विधेनुदानाशक्तौ क्रव्यादपशुहिंसाजन्यपा
पक्षयसाधनं कृच्छ्रं विधीयते। अतः पापक्षयलक्षणैककार्यकरत्वाद्गुणदाने प्राजापत्ययोः समत्वं आनन्तु अश्मीं कार्ष्णापंसीदघान्स्वयं
हत्वा द्विजो जपेत्। वासो दद्यात्स्वयं हत्वा चार्यं च नीलान्नृषाजमित्यभिधायतनेन वधनिर्मोकः इत्युक्तां प्रदानीं तत्समत्वमस्यापि स्यात्॥
तथाप्यापत्ति लघतिगुरुमध्यमेषु उपात्तेषु मध्यमेनैव समयव्यवहारो युक्तः। सर्वैः सह समव्यवहारस्य वैषम्येण युक्तत्वादिति वेन्नाएवं

सर्वादीनामित्यसंगतं स्यात्। उच्यते। लघुशब्दोऽत्र शिशुलघुलघ्वाद्यैर्लघुलघ्वाम्यस्तपरस्तेनातिलघुसर्पवधे शिशुलघुलघुलघुन्य
१७८ श्वादिवधे ईलघुलघुं गुरुत्वाच्छ्यादप्यश्ववधे लघुं गवादिवधेभ्यस्तल्लघुं। लघुमात्रपरत्वे सर्वत्र लघुलघुं न संभवतीति वैषम्यादेवाच्छ्या
178 दप्यश्ववधमात्रविषयत्वे सर्पादिवधोपादानमसंगतं स्यात्। एतन्मूल्यमेव प्राचीनैर्लिखितं प्राजापत्यव्रतानां शक्तौ धेनुदत्त्वाप्यपस्विनीं
धेनोरभावे दातव्यं तन्मूल्यं न संशय इति। ननु तदेनाकरं विद्वपलभ्यते प्राजापत्यपयस्विधे। अतः प्राजापत्यपयस्विधेनुदानयोः
समानतापयस्विधेनुदानाशक्तौ च तन्मूल्यदानं गवामभावे दातव्यं तन्मूल्यं तु न संशय इति संवर्तवचनात्। गोवधप्रायश्चित्तप्रकरणो
क्तमिदं कथमत्र संबध्यत इति चेत् आकांक्षायामन्यदीयसंबंधस्याप्यन्यत्र दर्शनात्। स्थालीपुलाकन्यायाच्च। मूल्यदानस्य लोकव्य
वहारसिद्धत्वाच्चामूल्यं वै स्याः पुराणत्रयमिति प्रामाणिकानां व्यवहारः। ते किलयुक्तिं वदंति धेनुमित्यनेनैव प्रयोगे सिद्धे पयस्विनी एम०
नीति पदांतरोपादानं तत्क्षीरातिशयार्थं यतः। न च वृद्धक्षीरधेनुः पुराणत्रयादल्पमूल्येन लभ्यते। यदि कस्मिंश्चिद्देशे कस्यांचिदवस्था १७८
स्थायामल्पेनापि लभ्यते तदा कस्मिंश्चिद्देशे कस्यांचिदवस्थायां चतुःपुराणादिमूल्यमपि रेवके रापि न लभ्यत इति तन्मूल्यप्रसंगो।

पिवतुं शक्यते। अतः सामंजस्यानुरोधान्मध्यमेनैव पुराणत्रयेणाधेन मलेन व्यवहर्तव्यं। अत एव षड्विंशन्मतमिति हेमाद्रयः पठंति स्वेनुः पं-
चमिराघानां मध्यानां त्रिपुराणिकाः [illegible] पथि याराणं प्रमुखितिः [illegible]। गतेनु द्वादशवर्षेव्रतस्य द्वाप्यते। नरः। ब
द्विवर्षैः कृच्छ्रचारिविलतनुर्विमुच्यते [illegible] रात्रिभिर्वैर्षैर्योहति। अर्द्धमासेन भुंजानो द्विवर्षाभ्यां विमुच्यते। सर्वत्र सैरगमा
सा शीतपर्यंतेनात्र [illegible] कष्टसाम्याद्द्वादशवार्षिकप्राजापत्यसमता कल्प्यतामिति चेत्। नाश्रुतत्वात्तत्कल्पनायाः। अ
योग्यत्वात्। कष्टसाम्याभावाच्च [illegible] नियतो [illegible] कृतवाक्लेवाभिवसेद्ग्रामांते गोव्रजे पि वेति मनुवचनात्। किंच क्लेशसाम्याद्द्वादश
वार्षिककार्ये [illegible] तस्यापि तस्यात्। तस्याविहितत्वादिति चेत्समानं प्रकृतेपि। यत्र [illegible] श्रेय
सोपि मनीषिणः [illegible] यो [illegible] ते [illegible] गपरिशिष्टमपि विहितविषयमेव। यथाधानेदक्षिणायामेका
देयाति [illegible] इति [illegible] समयात्पराधीनसमये फलाधिक्यं। किंच क्लेशसाम्ये पि चं
[illegible] वचनानन्तनयेति चेन्न। अत्रापि वचनात्षाड्वार्षिकप्राजापत्यस्यैव समत्वं भवति। अतो म

हाव्रतसमानकार्यं तपायाद्वार्षिकप्राजापत्यस्य शास्त्रेऽरणागोषितव्राद्वादशवार्षिकमहाव्रताशक्तौ षाड्वार्षिकप्राजापत्यं तदशक्तौ साशी
179 तिपयस्विधेनुशतं देयं। तदशक्तौ तन्मूल्यं च वार्षिं शन्नुरायाषिकपुराणाप्यं च शतलभ्यं कांचनादिकं प्रत्येकशो द्विशतविंशोवा देयं। जिक
नेशयद्याषिप्राप्रापत्यमेकधेनुदानसमानं तथाप्यविच्छेदेनानेकप्राजापत्येषु क्रियमाणेषु प्राथमिकप्राजापत्यचतुश्चत्वारिंशत्प्रा
जापत्ये षण्णवतेर्नरत्रेशगोरवाद्यंत्रि चत्वारिंशगणाष्टघाऽस्य स्स्वघृतपरगसमानगणानेन त्रैवार्षिकमहाव्रतसमाने ० पंचवत्वारिंशता
प्राजापत्ये हेषमासिकधेनुसहस्रदानं। अर्थाद्वादशवार्षिकमहाव्रते हृषमासिकधेनुसहस्रचतुष्पयदानं। वार्षिकमहाव्रते पंचदशमिः
प्राजापत्यैः षण्मासिकधेनुशतदानं। षाण्मासिके महाव्रते सार्द्धसप्तभिः प्राजापत्यैः दशधेनुदानं। एतत्त्रैवार्षिकैस्त्रिंशदंशान्यसधेनुदा
नं। प्रथमप्राजापत्यं वार्षिकषष्ठीशतस्वधेनुदानसमानं प्राथमिकप्राजापत्यं स्विष्टिरोक्ष्णत्पञ्चे यंत्र घपिषाण्मासिके सार्द्धसप्तप्राजाप
त्येद्कन्यायेन विंशिद्वसप्तविंशतिधेनवो पुज्यन्ते। तत्पापिद्वाद्वादशावर्त्तिश्च तेसन्दनुरूपेव कृद्धि ४ कल्पनीया [illegible] ॥४॥ अ एम०
कामतस्त्वरांबिमिपात्याद्विजोत्तमश्च रूपमेकसद्वस्याग्याद्वाषुध्यमात्मनः॥ अर्द्धं चरेद्गमियतो गठोब्रस्नलरोगव्रतां वहद्दूरतो रेत्या १०५

माद्वृक्षमूलनिकेतनः॥ एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः॥ प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याद्वैकशतं गवां। एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा
चरेत्। वृषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः॥ तथा याज्ञवल्क्यः॥ वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् क्षत्रवधे पुमान्। ब्रह्महत्याव्रतं वा
पि वत्सरत्रितयं चरेत्। वैश्यहाब्दं चरेदेतद् दद्याद्वैकशतं गवां। षण्मासान् शूद्रहाप्येतद् दद्याद्धेनूर्दशाथ वा। एतद्ब्रह्महत्याचतुष्टयमत्य
न्तशक्तस्य। अशक्तस्य सहस्रं। अत्यन्ताशक्तस्य सहस्रमेकं देयं॥ यथाह हारीतः॥ तस्मान्मूलकृच्छ्रमयाप्य द्वे पादं वापि विधानतः। अशक्ता चावयोव
त्सकालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्। पादविधानात्ततोऽन्यूनं न भजेत् व्ययमित्यर्थः। तद्युक्तं बुद्धिमत्तामात्रकल्पितमवाचमनुयादेयं च। यदि कृतप्र
थमप्राजापत्यस्य द्वितीयादिप्राजापत्येषु क्लेशाधिक्याद् द्वितीयापादिकं कल्प्यते तर्हि कृतत्रैवार्षिकव्रतस्यापरव्रताचरणेऽपि क्लेशाधिक्या
द्गुणपादिकं नु तेन कल्प्यते तेन तदा च द्वादशवार्षिके धेनुसहस्रचतुष्टयमिति व्याहृतं स्याद् हृतरमेवाधिकं भवेत्। अथ त्रैवार्षिकव्रतस्य
क्लेशसहिष्णुतयाऽपरव्रताचरणे क्लेशाधिक्यं नास्तीति चेत्। समानं द्वितीयप्राजापत्येऽपि। यच्च कामतः कृत्रियाद्विधे गोसहस्रविधाना
त्तत्परान्यायेन वृद्धिः कल्प्यत इत्युक्तं। तदप्ययुक्तं तस्य वैरनिर्यातनार्थत्वेन विधानात्। यथापस्तंबः॥ क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं वैरनिर्या

तन्नार्धं दद्यात्। शतं वैश्यं दश शूद्रं ऋषभश्चाधिकः। अत्र च यदि द्रव्यं वैरनिर्यातनार्थमिति यो यं हन्यते तमेव शयं हंति अतः प्रायश्चित्तं कुर्या
१८० यथा नासौ हन्यते इति तन्निर्यातनं भवतीति। अथवा विपुलवित्तविषयमिदं। अत एव द्वादशवार्षिकव्रतसमानतयातुलितसुवर्णदानं। तथा
180 धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदमिति। महादेवपादैरेव विपुलधनविषयत्वेनैव व्याख्यातं। यथा भविष्ये वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानाश्रिवर्जि
तः। प्रायश्चित्तं तदा कुर्याद्विप्राय विप्रद्रुह्यः धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदमिति। अथवाभिषिक्तक्षत्रियविषयमिदं। अत्र चतुर्विंशति
वार्षिकमहाव्रतविधानात्। प्रकृतपुराणं अपत्या संसृष्टो नृपतिरौ राजानं वा धनागसं हत्वा वरेण्य धूतं तं चतुर्विंशतिवत्सरान्। चतुर्विंशतिवर्षे
र्वीकरीत्याषस्थधिपपरिविधेनश तत्र यां तस्यैव संख्यावैषम्येपि मूल्यह्रासगोसहस्रदानसमानमेव गोमूल्यात्पयस्विधेनुमूल्यस्याधिकं चिन्मू
नत्रिगुणं चेन्नो चपर्यात्। तथाहि किंचिदधिकपुरारोकेनाधेनुहृत्पा गोः। सर्वत्र प्राप्यते तत्रैव गुणपेनर्वि। किंचिन्न्यूनेन समानं वर्धयती १५०
किंचिन्न्यूनं तत्र पमूल्यात्पयस्विधेनुरिति दर्शितं। गोरत्र सप्तदशपणमूल्यत्वात्। अतएवायं क्षत्रियवधे क्तः यं द्वादशवार्षिकं सातिसीति धेनुदान १८०
समं गोरत्रदानं समानं वा द्वादशवार्षिकस्याप्यर्थगिरा। गतेनु द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यायुते। नरः हत्यपिधायगां सहस्रं विधिवत्प्रतिमपः। प्रतिया

देयेत्। ब्रह्मणो वै प्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव हि। तन्निरस्तं। गोहत्यादानस्यमति पूर्वप्रघेमहाप्रदेव पादेर्व्यवस्थापितत्वात्। मतिपूर्वब्रह्मवधस्य च
तुर्विंशतिवार्षिकप्रतायनेय चात्। चतुर्विंशतिवार्षिकेचसमाषष्टिशतत्रयं पयस्विधेनूनामुक्तं तस्य गोहत्यादानतुल्यत्वमेव। पयाभविष्य
मतिपूर्वे यत्रतत्याद्व्रत्याणां जातिमात्रं। गोवधसंतरादत्यान्निर्णयोऽत्र स्विर्जितायजेत् सषष्टिपयस्विधेनुशतत्रयसमान गोहत्यादानवि
धिरेवोत्तरीत्यापयास्विधेनो ८ विंचं द्व्यनुपुराणात्रयम्। स्मेगो ८ सप्रदशपराणम्। समेप्रमाणां न्मतः ८ सिद्धं द्वादशवार्षिकव्रतं तस्य सारीतिय
यस्विधेनुदानसमानमिति॥ अथ पराक ८ पयस्विपंचधेनुदानसमान ८। पयोगार ८ मासिमासि पराके नत्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति॥ प्रति
मासैकपराकानुष्ठानेन संवत्सरे ण द्वादशमासात्मकेन द्वादशपराकाः ८ संपद्यंते त्रिभिर्वर्षैः ८ षट्त्रिंशत्पराकाः भवंति। न्मतः ८ षट्त्रिंश
त्पराकाः शीत्यधिकप्राजापत्यपंचतुल्य ८। न्मतः ८ पराकेपंचधेनुव ८। यानि तु वचनानि चांद्रायणं त्रिभि ८ कृच्छ्रैः पराक स्तद्र्वेनन्तानतस छ्र
प्रमाणं नुविद्धः ८ पराकौ निर्णितं तथा चांद्रायणं मनुर्वाणा ८ तुर्यो ८ कृच्छ्रचतुष्पांतथा। चांद्रायणपराकान्यां निष्कृतिं पोनशः कुर्या
त्॥ तत्कार्येत्यात्मशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यपंचकमित्यादीविताप्यत्राकरणापेक्षोजेरवादिभिरलिखितत्वात्। चांद्रायणं सार्द्धसप्तधेनुदान

नसमं। अत्रैकैकेचांद्रायणेच चत्वारिंशद्ग्रासाधिकंग्रासशतद्वयंभोजनंमासेनैकेनभवतितेनचत्वारिंशद्दूरस्थस्येतिवचनेनसार्द्धसप्तदिनभोजनंसंय
१८१ यतोसार्द्धद्वाविंशतिदिनेषूपवासः। तस्यचैरंतर्याभावादेकादशदिनोपवासात्मकसार्द्धपराकसमानत्वमस्येतिनसार्द्धसप्तधेनवः। नत्वेवंसंक
181 लितोपवासानांसार्द्धपराकसमानत्वासंभवात्। वस्तुतस्तुवचनात्समानतायथायत्तत्वात्। कापालिकान्नभोक्तॄणांतन्नारीगामिनांतथा। ज्ञाना
त्कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैंदवद्वयं॥ तथाराजकात्पजाधिकारेयम॥ अथस्त्रीचैवपांक्तियोगंचापीचायः प्रतिग्रहंच अर्थादेकस्मिंश्चांद्राय
णेसार्द्धसप्तधेनवः। यत्रैकमेवचांद्रायणंतत्रतद्धेनोरसंभवाद्धेनुत्रयंदेयं। शिशुचांद्रायणेऽनुपादेनधेनुचतुष्टयं। ततोत्रप्राजापत्यहिकाष्टन्ना
मप्रमाणेनमासेनैकेनचत्वारिंशदुत्तरग्रासशतद्वयेनद्वात्रिंशद्दूरस्थस्येतिव्यवस्थायासार्द्धसप्तदिनभोजनंपर्यवस्यतिसार्द्धद्वाविंशति
दुपवासाश्चपर्यवस्यंति। अतः संकल्पयादेनप्राजापत्यचतुष्टयंस्यात्। यद्यपियवमध्यपिपीलिकातनुचांद्रायणयोरप्येतावंतए
वग्रासास्तथापिवचनात्त्रुटितचतुष्पवासैः त्रिंशतिश्यायात्रसार्द्धसप्तधेनवः। अत्रानंतरभवान्यायात्पादेनधेनुचतुष्टयमेवायत्पुन
द्वादशोपवासात्मकपराकेपंचधेनवः। तन्मासिमासिपराकेणत्रिभिर्वैव्यपोहतीतिवचनान्निरंतरवेनगुरूणोपवासात्मकत्वोचकृच्छ्रक

मेवेति। तत्प्रायश्चित्तं पादोनधेनुचतुष्टयदानसमानं। तत्प्रायश्चित्तरूपेण वा शयनविक्रयदर्शनात्। तथा यम ४ जलाद्युद्बन्धनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानाशकच्युता ४ विष
१८२ प्रपतनप्रायशस्त्रघातच्युताश्च ये। सर्वे ते प्रत्यवसिताः ४ सर्वधर्मबहिष्कृताः ४ चान्द्रायणेन शुध्यन्तीति तत्प्रायश्चित्तरूपेण वा। अत्र चान्द्रायणोपि गोद्वयसमानधनमनु
द्वादशाहसाध्यत्तत्प्रायश्चित्तं पादोनधेनुचतुष्टये देयं यथा याज्ञवल्क्योक्तचतुरहसाध्यत्प्रायश्चित्तस्यतत्तीयाभागचतुष्पादधेनुदानसमानतेति। अतिकृच्छ्रं धेनुत्रय - - - - - - - -
184 दानसमानं तप्तकृच्छ्रं जलपानात्। अतिकृच्छ्रं पादोनभोजनस्पर्शरेणस्थे यदि हेतुत्वात् प्रायश्चित्तरूपेण कृच्छ्रस्पर्शे विभजनवेन -

ॐ सकलपारणीकृतधर्मशास्त्रस्य सूचीपत्रम्

१ शूलपाणिकृतधर्मशास्त्रस्य सूचीपत्रम्

·१ रुध्यामांसभक्षणा प्रा ३

प	पृ	पं	
७२	१	५	रोधादिना गोवधे प्रा॰
७२	२	५	अत्रैव पराशरवचः
७३	२	१	गोवधापवादः
७४	२	६	क्षत्रियादिवधे प्रा॰
७५	२	६	अत्रैवापस्तंबः
७६	२	४	प्रतिलोमादिवधे प्रा॰
७७	१	१	स्त्रीवधप्रायश्चित्तं
७७	२	१	अत्रैव वसिष्ठवचः
७८	१	४	व्यभिचारिणीवधे प्रा
७८	२	४	गर्भवध प्रा॰
७९	१	१	गजाश्वादिवध प्रा॰
७९	१	८	मृगमहिषादिवधे विशेषमाह काश्यपः

प	पृ	पं	
७९	२	८	कामतो वानरादिवधे प्रा॰
८०	१	३	अजादिवध प्रायश्चित्तं
८०	२	२	मार्जारादिवधे प्रा॰
८१	२	४	सामान्यपक्षिवधे प्रा
८२	१	१	विशेषपक्षिवधे प्रा॰
८२	२	१	नत्रपाकस्य विशेषः
८३	१	३	सर्पादिवधे यमः
८३	२	२	नत्रान्नादिजानां वधे
८३	२	६	वृक्षच्छेदने प्रा॰
८४	२	२	कुब्जादिच्छेदने न दोषः
८४	२	४	मंडपादिभेदने प्रा॰
८५	१	६	ग[illegible]चार प्रायश्चित्तं मि इत्युपपातकानि

प	पृ	पं	
८५	२	१	भक्ष्याभक्ष्य प्रा॰
८६	१	२	अत्र याज्ञवल्क्यः
८६	१	६	सामान्यमभक्ष्यभक्षणे प्राय॰
८६	२	५	प्रायश्चित्ते मनुः
८७	१	२	ग्रामादिवराहः
८७	२	३	राजकाद्यन्नभक्षणे प्रायश्चित्तं
८८	१	१	कापालिकाद्यन्नभक्षणे प्रायश्चि॰
८८	२	५	सामान्येनाभोज्यभोजने प्राय॰
९१	२	३	अत्र विशेषो वाक्यं
९२	१	३	पतिताद्यन्नभक्षणे विशेषः

प	पृ	पं	
९३	१	५	शूद्रस्पृष्टकेशकीटोपहतान्नभक्षणे प्रा
९३	२	४	भक्षणविधि स्वत्र
९३	२	५	प्रायश्चित्ते छागलेयः
९४	१	६	मांसभक्षणनिंदा:
९५	१	३	सामान्यमांसभक्षणे प्रा॰
९५	२	१	गवादिमांसभक्षणे प्रा॰
९६	१	१	कामतो मांसभक्षणे प्रा (भक्ष्य)
९६	१	९	निषिद्धतिथिमांसभक्षण
९६	२	९	नैवेद्यं विनापायसकृसरादिभक्षणे प्रा॰
९७	१	८	एकाकी मिष्टभक्षणे प्रा॰

२ शूलपाणिकृतधर्मशास्त्रस्य सूचीपत्रम्

शूलपाणिकृतधर्मशास्त्रस्य सूचीपत्रम्

दिनापना
जीत्र प्रा· ३

मनुः

प	पृ	पं	
१४४	२	१	मलान्याह देवलः
१४४	२	२	अमेध्यानि
१४४	२	३	अत्र शुद्धिः
१४४	२	४	अत्र विशेषः
१४४	२	७	मातुराश्रयस्पर्शे
१४५	१	३	रजस्वलायाः स-वर्णारजस्वलास्पर्शे
१४६	१	२	उच्छिष्टरजस्वलायाः श्वकरादिस्पर्शे
१४६	२	३	चाण्डालस्पृष्टद्रव्य संशोधनम्
१४६	२	४	रहस्यप्रायश्चि:

प	पृ	पं	
१४६	१	३	...स्पर्शने
१४६	१	४	उच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शे प्रा
१४६	२	१	...ज्ञाने
१४६	२	४	नैष्ठिकस्य चाण्डालादिस्पर्शे
१४६	२	८	रजकादिस्पर्शे
१४७	२	२	उच्छिष्टस्योच्छिष्टस्पर्शे प्रा:
१४७	२	५	अत्रविशेषः
१४८	१	२	नैनीलवस्त्रपरिधौ
१४८	२	८	उच्छिष्टस्य शौचम्:
१४९	१	१	...उच्छिष्टमलस्पर्शे

प	पृ	पं	
१४९	२	१	ब्राह्मणस्य मिथ्याशपथे·
१५०	२	६	मिथ्याभिशापे प्रा·
१५१	१	२	संन्यासिनो गृहाश्रमकरणे·
१५१	२	२	जलाग्न्यादिभ्रष्टस्य प्रा·
१५२	१	३	ब्राह्मणस्य कृष्याद्युत्पत्तौ·
१५२	२	४	श्वादिदंष्ट्रे प्रा·
१५३	१	३	अत्रैव विशेषो बौधायनः
१५३	२	७	विप्रहते ग्रामयानमृते अश्रुपातात्स्नानादिदाने प्रा·
१५५	२	६	जलाग्न्योरशुचिद्रव्यप्रक्षेपे प्रायश्चित्तम्
१५६	१	१	पलाण्डुगृञ्जनकपत्र दर्शने प्रायश्चित्तम्

१५५ २ बलात्कारेणाश्लेषे दासीकुलस्य अशुभकर्मणि
१५५ २ अज्ञाने मूत्रपुरीषकरणे

प	पृ	पं	
१५६	१	३	श्राद्धनिमन्त्रितेनोढा
१५६	१	५	देवागारे वृक्षादिगृहके
१५६	१	८	निष्ठीवनेनात्र शौचं प्रा
१५६	२	३	यतेः प्रायश्चित्तम्
१५६	२	५	उपवासानि
१५७	१	४	प्रतभोगे प्रा
१५७	१	६	अस्थानेन
१५७	१	७	उत्तीर्णस्य गमने
१५७	२	६	...करणे
१५८	१	३	अत्रविशेषः
१५८	१	४	संकरीकरणपात्रीकरणमलिनीकरणानि
१५८	२	७	प्रकीर्णप्रायश्चित्तम्

४ मूलपाणिकृतधर्मशास्त्रपगान्

प	पृ	पं	
१७०	१	८	व्रतविधिः
१७०	२	५	व्रतेस्त्रियाःपुत्रजननेका
१७१	२	२	व्रतमोनेविशेषः
१७२	१	६	प्राजापत्यादिव्रतस्व·
१७२	२	३	कृच्छ्रादिव्रतं
१७२	२	४	पादकृच्छ्रम्
१७२	२	९	कृच्छ्रातिकृच्छ्रः
१७३	१	४	तप्तकृच्छ्रं
१७३	१	६	रुद्रकृच्छ्रं बालकृच्छ्रं
१७३	१	७	गृहस्थेनसाध्य रुद्रकृच्छ्रम्

प	पृ	पं	
१७३	१	७	तप्तकृच्छ्रम्
१७३	२	३	सौम्यकृच्छ्रम्
१७३	२	५	सांतपनम्
१७४	१	५	महासांतपनम्
१७४	१	९	पराकः
१७४	२	१	ब्रह्मकूर्चम्
१७४	२	८	चान्द्रायणम्
१७५	१	२	तुलापुरुषव्रतं
१७६	१	६	द्वादशवार्षिकं
१७६	१	६	उपवासव्रतम्
१७६	२	१	व्रतेधनर्वः
१७६	१	५	मासोपवासव्रतं

व्रतप्रत्याम्नायाः

प	पृ	पं	
			ब्रह्मपुरुषव्रतम्
१७६	२	३	तुलामाषकादिमानं
१७६	२	७	नरकगोत्राण्यमेव
१७७	१	३	गोत्रविषयेमनुः
१७८	१	३	गोत्रेगौतमः
१७९	१	२	गोत्रेकार्ग्यः
१८०	१	२	गोत्रेयाज्ञवल्क्यः
१८०	१	४	गोत्रेवृहारीतः
१८०	१	६	गोत्रेकात्यः
१८०	२	२	विपुलविज्ञविषये
१८०	२	४	गोत्रव्यामिश्रविक्रत
१८१	१	५	गोत्रविषयनिदर्शनपरकः

प	पृ	पं	
१८१	२	४	कौकांन्यजपिकारे
१८२	१	१	गोत्रेवचनः

॥ श्रीगुरुपदा